

STUDIA ETNOLOGICZNE i ANTHROPOLOGICZNE

TOM 21

NUMER 2

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

STUDIA
ETNOLOGICZNE
i ANTRPOLOGICZNE

TOM 21

NUMER 2

Redaktor Naczelny / Editor-in-Chief
Maciej Kurcz

Rada Naukowa / Academic Board

Zygmunt Kłodnicki
(przewodniczący)

Gabor Barna

Zuzana Beňušková

Letiza Bindi

Marcin Brocki

Irena Bukowska-Floreńska

Kinga Czerwińska

Daniel Drapala

Anna Drożdż

Zenon Gajdzica

Karel C. Innemée

Petr Janeček

Iwona Kabzińska-Stawarz

Petr Lozoviuk

Stepan Pavluk

Agnieszka Pieńczak

Aleksander Posern-Zieliński

Marek Rembierz

Klaus Roth

Halina Rusek

Tadeusz Siwek

Rastislava Stoličná

Grzegorz Studnicki

Miroslav Valka

Stanisław Węglarz

Jiří Woitsch

Piotr Zawojski

Zespół redakcyjny / Editorial Team

Magdalena Szalbot (sekretarz / Editorial Secretary), Ewa Cudzych,
Grzegorz Błahut, Anna U. Pilśniak

Redaktorzy numeru / Issue Editors

Maciej Kurcz, Agnieszka Pieńczak, Magdalena Szalbot

Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0
Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0) / Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0
International (CC BY-SA 4.0)

ISSN 2353-9860

Czasopismo elektroniczne, dystrybuowane bezpłatnie. Do końca 2017 roku SEiA ukazywały się również w wersji drukowanej (ISSN 1506-5790) / SEiA are electronic journal, distributed free of charge. Until the end of 2017, SEiA are also published in print (ISSN 1506-5790)

Oficjalna strona internetowa / Official website

<https://journals.us.edu.pl/index.php/SEiA>

Czasopismo jest indeksowane w bazach / The journal is indexed in the databases
Central and Eastern European Online Library, The Central European Journal
of Social Sciences and Humanities, Reference Index for the Humanities and Social
Sciences (ERIH PLUS), Most Wiedzy

Redakcja / Contact

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Humanistyczny, Instytut Nauk o Kulturze
ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn, tel.: (+48) 33 854 61 50, e-mail: seia@us.edu.pl

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)

Od Redakcji (Maciej Kurcz, Agnieszka Pieńczak)

Etnologia to wielka pasja, która trwa przez całe życie. Z Profesorem
Zygmunt Kłodnickim rozmawia Agnieszka Pieńczak

ARTYKUŁY

Zygmunt Kłodnicki

Zagadnienie zróżnicowania etnicznego Austronezji w świetle analizy
transportu wodnego

Łukasz Łuczaj, Witold Grodzki, Agnieszka Marcela

Mech jako materiał do uszczelniania belek w budownictwie
drewnianym Karpat

Rastislava Stoličná

Výživa obyvateľstva Slovenska v období budovania socializmu

Katarína Slobodová Nováková

Human-powered transport in Slovakia until the second half
of the 20th century. Selected questions

Grzegorz Odoj

Ćwierćwiecze działalności naukowo-badawczej uniwersyteckiego
ośrodka etnologicznego w Cieszynie

VARiO

Katarzyna Marcol

Dekonstrukcja stałości i refleksja posthumanizmu. Sprawozdanie
z SIEF2021 15th Congress, Helsinki, Finlandia, 19–24 czerwca 2021

Karolina Kania

Międzynarodowy Zjazd Studentów Etnologii i Antropologii Kulturowej
Europy Środkowej „Etnologia bez granic / Ethnology without borders”
(2011–2021)

Informacje dla autorów

Information for the authors

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (electronic journal)

From the Editors (Maciej Kurcz, Agnieszka Pieńczak) (PL)

Ethnology is a great passion for a lifetime. Agnieszka Pieńczak talks with Professor Kłodnicki (PL)

ARTICLES

Zygmunt Kłodnicki

The issue of the ethnic diversity of Austronesia in the light of the analysis of water transport (PL)

Łukasz Łuczaj, Witold Grodzki, Agnieszka Marcela

Using moss for the chinking of log cabins in the wooden architecture of the Carpathians (PL)

Rastislava Stoličná

Nutrition of the population of Slovakia in the period of building socialism (SK)

Katarína Slobodová Nováková

Human-powered transport in Slovakia until the second half of the 20th century. Selected questions (EN)

Grzegorz Odoj

A quarter of a century of research at the University of Silesia's ethnological center in Cieszyn (PL)

MISCELLANEO

Katarzyna Marcol

Deconstruction of permanence and reflection on post-humanism. Report on SIEF2021 15th Congress, Helsinki, Finlandia, 19–24 June, 2021 (PL)

Karolina Kania

International Congress of Students of Ethnology and Cultural Anthropology of Central Europe “Etnologia bez granic / Ethnology without borders” (2011–2021) (PL)

Information for the authors (PL/EN)

Od Redakcji

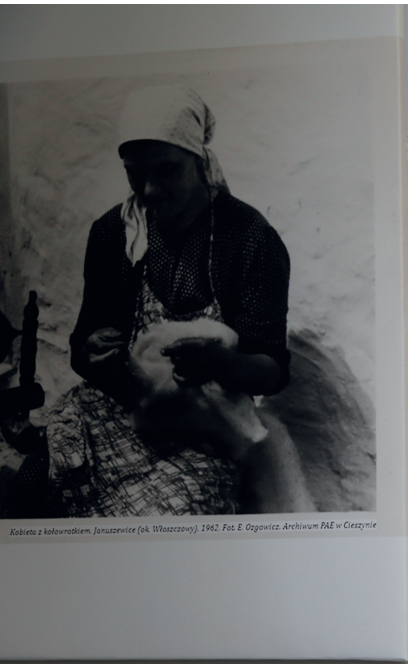

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEiA.2021.21.02.07>

Rok 2021 upływa pod znakiem pandemii COVID-19. Stąd też – niejako w kwarantannie – zdecydowaliśmy się na pewnego rodzaju retrospekcję. W niniejszym wydaniu „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych” zapraszamy do lektury tekstów związanych z postacią Profesora Zygmunta Kłodnickiego, który w 2021 roku obchodzi rocznicę 80. urodzin. Dodajmy tylko, że Pan Profesor z Uniwersytetem Śląskim w Katowicach jest związany od 1997 roku; pełnił funkcje prodziekana i dziekana Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji UŚ, a później dyrektora Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŚ. Dlatego też uważamy go za postać integralnie związaną z cieszyńskim ośrodkiem etnologicznym. Postanowiliśmy zatem przybliżyć Czytelnikom pełne pasji życie Pana Profesora (wywiad *Etnologia to wielka pasja, która trwa przez całe życie. Z Profesorem Zygmuntem Kłodnickim rozmawia Agnieszka Pieńczak*, zrealizowany w ramach cyklu „Rozmowy z Mistrzami” na Wydziale Sztuki i Nauk o Edukacji UŚ), a także przypomnieć jego artykuł wyznaczający początek drogi naukowej (*Zagadnienie zróżnicowania etnicznego Australonazjacji w świetle analizy transportu wodnego*). Numer tworzą również teksty dedykowane Jubilatowi przez ludzi szczególnie mu bliskich, zarówno naukowo, jak i prywatnie.

Przekazując drugi numer „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych” opublikowany w 2021 roku, zachęcamy Czytelników do nadsyłania swoich opracowań, które będą współtworzyły kolejne wydania półrocznika. Prosimy pamiętać, że począwszy od niniejszego numeru w „SEiA” obowiązuje nowy styl odsyłaczy bibliograficznych (wyjątkowo w dwóch tekstach – przedruku i artykule przeglądowym – ze względu na ich specyfikę zastosowano również styl dotychczas obowiązujący); zob. <https://journals.us.edu.pl/index.php/SEiA/about/submissions>. Staramy się, aby w każdym przygotowywanym numerze znalazło się miejsce nie tylko dla artykułów dotyczących problematyki podanej w *call for papers*, ale również dla tekstów poświęconych innym zagadnieniom. Na koniec pragniemy powiadomić o przyjęciu naszego periodyku do międzynarodowej bazy czasopism naukowych ERIH PLUS oraz zapewnić o działaniach kontynuowanych przez Redakcję i Radę Naukową „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych” mających na celu dalsze umiędzynarodawianie czasopisma.

Maciej Kurcz
Agnieszka Pieńczak

Redaktor

Etnologia to wielka pasja, która trwa przez całe życie

Z Profesorem Zygmuntem Kłodnickim
rozmawia Agnieszka Pieńczak*

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2021.21.02.03>

Dzień dobry, szanowni państwo. Mam dzisiaj ogromną przyjemność w naszym cyklu „Rozmowy z Mistrzami” przywitać szczególnego gościa, doktora habilitowanego Zygmunta Kłodnickiego, profesora Uniwersytetu Śląskiego. Emerytowanego, wieloletniego pracownika dawnego Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji, byłego dyrektora cieszyńskiej etnologii, a także, o czym warto wspomnieć, dziekana i prodziekana naszego cieszyńskiego wydziału sprzed ponad dekady, wieloletniego prezesa i wiceprezesa Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, członka licznych rad wydawniczych, naukowych i redakcyjnych. Dodam, że profesor Zygmunt Kłodnicki był przez dekady redaktorem Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego, cenionej serii wydawniczej. Ale przede wszystkim na naszym dzisiejszym spotkaniu witam etnologa, który szczególnie zainteresowany jest etnokartografią, i jednocześnie mojego mistrza, pod którego czujnym okiem zdobywałam pierwsze szlify naukowe. Ja nazywam się Agnieszka Pieńczak i będę z profesorem Kłodnickim prowadzić to spotkanie. Chciałabym także powiedzieć, że sama interesuję się dziedzictwem kulturowym wsi polskiej. Badam między innymi obrzędowość narodzinową, wierzenia, obrzędowość weselną. Badam to w kontekście *Polskiego atlasu etnograficznego*. Jestem wieloletnim pracownikiem Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji¹. Moje zainteresowania badawcze, co chciałabym podkreślić, są zbieżne z zainteresowaniami badawczymi mojego mistrza – dotyczą w głównej mierze *Polskiego atlasu etnograficznego*.

Pierwsze pytanie, które chciałabym tobie, Zygmuncie, zadać dotyczy relacji mistrz – uczeń. Samo słowo „mistrz” ma swoje źródło w łacinie, w słowach *magister* – przełożony, mistrz, nauczyciel, *magistrae* – sędzić, uczyć i *magistralis* – pański, władczy. Możemy to odnieść nie tylko do sytuacji nauczyciela, ale również do szerszego kontekstu życia akademickiego. Jak sądzisz, czy uczeń powinien stać się kopia swojego mistrza czy powinien go – w pewnych względach – przerosnąć?

* Prezentowany wywiad został przeprowadzony 12 lipca 2021 roku w ramach cyklu „Rozmowy z Mistrzami”, z okazji 50-lecia istnienia cieszyńskiej filii Uniwersytetu Śląskiego. Transkrypcji dokonała Kamilla Książnik.

¹ Obecnie: Wydział Sztuki i Nauk o Edukacji – przyp. AP.

Myszę, że uczeń powinien się tak rozwijać i krytycznie patrzeć na osiągnięcia swojego mistrza, aby nie był jego kopia. Poznać dorobek mistrza i jego sposób pracy to bardzo ważne, ale ważne też jest to, aby w miarę upływu czasu wyswobadzać się z więzów, które w naturalny sposób narzuca mistrz uczniowi. To warunkuje postępek danej dyscypliny naukowej; wtedy powinno się mówić o relacji mistrz – uczeń. O tej relacji należy mówić także wtedy, kiedy uczeń jest trochę niesforny.

Mówi się, że relacja mistrz – uczeń jest jedną z ważniejszych relacji w życiu człowieka. Jeżeli pomyślałbyś o kimś jako o swoim mistrzu, to kim byłaby ta osoba?

Tu wymienilibym nazwisko profesora Józefa Gajka, który przed wojną studiował etnologię i polonistykę we Lwowie. On też miał swoich mistrzów, wielkiego Jana Czekanowskiego, etnologa-afrykanistę, później sławistę i światowej sławy antropologa fizycznego, oraz Adama Fischera, folklorystę i etnologa. Od nich Gajek przejmował wiele. Po śmierci profesora Fischera kontynuował jego prace, najpierw w Lublinie, potem w Uniwersytecie Wrocławskim i w Polskiej Akademii Nauk. Była to intensywna opieka nad Polskim Towarzystwem Ludoznawczym i jego wydawnictwami i ogromną biblioteką oraz zainteresowania badawcze, zwłaszcza walny udział w utworzeniu i realizacji wielkiego dzieła, jakim jest *Polski atlas etnograficzny*. Wszystko to zostało zapoczątkowane właśnie w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Czas jakiś minął i ja przejąłem opiekę zarówno nad Towarzystwem, jak i nad *Polskim atlasem etnograficznym*. Mogę zatem mówić o moim rodowodzie naukowym: na początku Czekanowski z Fischerem, potem Gajek, po nim ja. Ta historia nie ma końca – przed kilku laty pałeczkę w tej sztafecie przejęłaś ty, Agnieszko.

Wiele lat pracowałem u profesora Gajka, najpierw w Uniwersytecie Wrocławskim, później w kierowanym przez Niego Zakładzie Polskiego Atlasu Etnograficznego PAN. Wspólnie opracowaliśmy niektóre mapy i jeden artykuł. U niego napisałem i obroniłem rozprawę doktorską. I to jest taka naturalna kolej w karierze naukowej: tworzenie się relacji mistrz – uczeń. Dodam, że rodząca się w miarę upływu lat zażyłość sprawiła, iż opiekowałem się Profesorem i jego żoną do końca ich dni. Wolałbym mówić o takiej kolejności w następstwie osób żyjących podobne idee, pracujących w podobny sposób. Byleby nie wpaść za głębokoboko w koleinę po swoim poprzedniku, bo koleiny mają to do siebie, że się pogłębiają i w którymś momencie możemy już świata z nich nie widzieć, bo jesteśmy tak głęboko. Pewne odstępstwa i szukanie nowych dróg są niezbędne.

Zygmuncie, mówi się, że etnologia to taki specyficzny sposób patrzenia na świat, inny sposób postrzegania „innego”, a także sposób poznawania „swojego”, tego, co jest w naszym najbliższym otoczeniu.

Etnologia dotyczy wszystkiego, co nas otacza. Czym dla ciebie jest etnologia?

Jeżeli tak poszerzymy pojęcie etnologii, jak to powiedziałaś, Agnieszko, to wchodzimy na poletko antropologii kulturowej. Natomiast ta etnologia, którą, przejąłem po wymienionych przed chwilą poprzednikach i pozostałem im wierny, to była nauka o tradycyjnej kulturze, o tym, co w niej z dawnych czasów zostało do czasu badań, i odczytywanie przeszłości na podstawie przeżytków, reliktyw. Tradycyjna kultura bardzo rzadko zostawiała ślady w źródłach historycznych czy archeologicznych, bo na przykład zwyczaje i obrzędy nie trafiły do ziemi ani na karty dawnych kronik. Interpretacje archeologiczne w lwiej mierze opierają się na osiągnięciach etnologicznych. My znajdujemy się w miejscu, w którym na podstawie metody etnogeograficznej i retrogresywnej możemy odczytywać te dawne stosunki kulturowe, nie oglądając się na historyków czy archeologów. Etnologia jest nauką o kulturze tradycyjnej, która zanikła na naszych oczach.

To badania przeszłości i poszukiwanie genezy zjawisk kulturowych. Tak.

Skoro mówimy o etnologii, to czy pamiętasz może swoje pierwsze w życiu badania etnologiczne? Ponoć takich badań się nigdy nie zapomina.

Moi profesorowie we Wrocławiu, bo tam studiowałem, wysyłali nas w każde wakacje na miesięczne badania terenowe. Pierwsze badania były wspólne z innymi studentami ze wszystkich ośrodków etnograficznych w Polsce. Organizował je Uniwersytet Warszawski i prowadziliśmy te badania koło Drohiczyzna. Ale już w następnych latach, po roku drugim, trzecim i czwartym, rzucano nas na głęboką wodę. „Pojedzie pan, pani tam i tam, tutaj proszę kwestionariusz i czekam na wyniki badań”. Jedni „topili się” w tej głębokiej wodzie, inni potrafili się odnaleźć. Mnie było łatwiej się odnaleźć, bo pochodzę ze wsi, więc kontakt z ludźmi ze wsi był dla mnie łatwiejszy niż z ludźmi w mieście. Do miasta przywykałem kilka lat, żeby zostać wreszcie mieszczuchem, ciągle przyszywanym, a na wsi czułem się świetnie. To wiejskie pochodzenie pomogło mi w pokonaniu tych barier, które mieli moi koledzy i koleżanki z miasta.

Jeżeli dobrze pamiętam, to przyjechałeś do Cieszyna z Wrocławia w 1997 roku. Cieszyńska etnologia liczyła wtedy niespełna dwa lata, był to młody ośrodek etnologiczny. Jak wspominasz swoje początki w Cieszynie? Czy było wtedy coś, co stanowiło dla ciebie wyzwanie?

Cieszyńska etnologia, która wtedy rzeczywiście raczkowała, skupiała się, zresztą w późniejszych latach też, głównie na Śląsku Cieszyńskim, głównie po polskiej stronie. Ja przyjechałem do Cieszyna z niewiedzą o stosunkach kulturowych panujących tutaj, natomiast z ugruntowaną

wiedzą o kulturze w obrębie całej Polski. Prowadziłem badania w różnych miejscach Polski i robiłem mapy w PAE², więc spodziewałem się tego, o czym mówię, i wiedziałem, że od początku muszę znaleźć studentów, których zainteresuje metoda etnograficzna i tradycyjna kultura całej Polski. Udało mi się znaleźć takie dwie studentki, które dały się namówić na tę współpracę. Jedną z nich jest Agnieszka Pieńczak, a drugą Anna Drożdż. W ten sposób uzyskałem minizespół, szalenie pracowity, z którym współpracowałem właśnie przy wydawaniu Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wspomnę tutaj, że obie panie, pisząc prace magisterskie, napisały od razu książki, które były kolejnymi tomami Komentarzy, Agnieszki – szóstym i Anny – siódmym. Trafiłem na bardzo pracowite i mądre studentki. Agnieszko, przyjmij ode mnie ten komplement.

Jest mi to bardzo miło słyszeć, dziękuję. W związku z tym chciałybym zapytać, czy były jakieś osoby, z którymi współpracowało ci się najlepiej? Chodzi mi o osoby z naszego cieszyńskiego środowiska.

Było tak, że pracowałem w dwóch odrębnych zakresach. Jeden to była praca naukowa i dydaktyczna, która nas w tej chwili głównie interesuje, a druga to prace organizacyjne, jako dziekan, prodziekan, członek senatu uczelni dwóch kadencji. Prace te powodowały, że kontaktowałem się z wieloma osobami. Dzięki temu mogłem nawiązać współpracę z Wydziałem Nauk o Ziemi. Wydział ten był mi najbliższy ze względu na pracę geografów i geologów, która wiązała się z kartografią. Geografia to nie tylko nauka o ziemi, ale także o ludziach, o ich działalności, pracy, dlatego znalezienie wspólnych punktów było łatwe i dzięki temu miałem szerszy ogląd. Miałem tam zresztą przyjaciół z czasów najdawniejszych, studenckich, kiedy chodziło się po grotach, bo byłem członkiem klubu speleologicznego (Sekcja Grotołazów Akademickiego Klubu Turystycznego) we Wrocławiu, a w Katowicach spotkałem niektórych tych, już wyrosniętych, grotołazów (prof. Mariana Pulinę i paru innych). Dzięki temu łatwiej wchodziłem w ten obcy mi na początku uniwersytet. Jak to życie na poły prywatne potrafi się wiązać ze sprawami służbowymi i naukowymi. Dużo by o tym mówić i z przyjemnością wspominam te czasy³.

2 Skróć od: *Polski atlas etnograficzny* – przyp. AP.

3 Rozmowa pozwala zbacać i uchwycić to, co nie znajduje odbicia w tekstach *stricte* naukowych. Koniecznie muszę wspomnieć o moim przyjacielu Marianie Pulinie. Pokolenia speleologów i wspinaczy pamiętały go z czasów młodości, wiedza ta była przekazywana „z pokolenia na pokolenie”. Na wielu szczytach górskich całego świata, zdobywanych przez polskich wspinaczy, często wpisywano do zeszytu wejść Pulinę („Byłem tu – Marian Pulina”). Marian nie był pewny, czy to nie były kpiny. Przekonywałem go i chyba przekonałem, że to oznaki przyjaźni. Opowiadał mi, że przed kilku laty spotkał młodego Amerykanina, który widząc przed sobą starszego już pana, ze zdumieniem powiedział, że niedawno wszedł na jakiś trudny szczyt w Ameryce Południowej i w zeszycie

Zapytam teraz o zajęcia dydaktyczne prowadzone przez ciebie w Cieszynie. Czy był może jakiś przedmiot, który szczególnie chętnie prowadziłeś ze studentami?

To była właśnie etnologia Polski.

Tak myślałam.

Ale dodam tutaj, co zapewne pamiętasz, że często wychodziłem poza granice Polski, aby pokazać, że zróżnicowanie kulturowe Polski i w ogóle historia kultury polskiej pozostają w ścisłych związkach z krainami sąsiednimi, a pokazywanie tych związków pozwala zrozumieć, dlaczego ta nasza kultura w taki a nie inny sposób się ukształtowała. To był dla mnie szczególnie ważny przedmiot. Miałem także zajęcia o *Polskim atlasie etnograficznym*, ale tutaj zawsze byłem w domu. Nie wiem, czy studenci czuli się równie swobodnie, ale PAE i metoda etnogeograficzna żadnych tajemnic przede mną nie miały.

Teraz przejdę płynnie do następnego pytania. Czy to prawda, że w Cieszynie znajduje się jedyne takie, unikatowe archiwum etnograficzne, które zawiera zbiory z całego kraju?

Zapomniałem o tym powiedzieć! Rzeczywiście w innych instytucjach czy katedrach badania tradycyjnej kultury Polski zwykle ograniczały się do najbliższej okolicy, do najbliższego województwa, tak było z etnologią krakowską, łódzką, warszawską czy poznańską. Nasz wrocławski ośrodek⁴ obejmował badaniami całą Polskę i badania, które prowadzono od początku lat pięćdziesiątych XX wieku aż do lat dziewięćdziesiątych, prawie pół wieku, przyniosły materiały dotyczące większości elementów kultury tradycyjnej. Dlatego też mapy, które zrobiono w PAE, pozwalają na pełną interpretację naszej kultury tradycyjnej; drugiego takiego ośrodka w Polsce nie ma.

Czyli mamy się czym pochwalić?

Ależ oczywiście!

Te zbiory obecnie znajdują się u nas, na Wydziale Sztuki i Nauk o Edukacji. Mamy naprawdę unikatowe, interesujące archiwum danych etnograficznych z zakresu co najmniej dwunastu głównych, węzłowych tematów, ale oczywiście można u nas znaleźć prawie wszystko. Każdy badacz, który jest zainteresowany kulturą wsi polskiej, znajdzie u nas wiele interesujących informacji, w wymiarze czasowym obejmującym

wejść wypatrył nazwisko Mariana Puliny, który miał tam być przed paroma miesiącami. („No i co, miałem mu powiedzieć, że to nadmiar poczucia humoru moich znajomych i nieznajomych?”). Zatem, gdy po odejściu Mariana zastanawialiśmy z przyjaciółmi z Wydziału Nauk o Ziemi, jak uczcić jego pamięć – przypominałem im ten fajny zwyczaj wspinaczy polskich, w końcu jakoś zaakceptowany przez Pulinę. Nie minęło wiele czasu, a nad pokojem, który zajmował nasz przyjaciel, zamocowano łom marmuru z wrytym napisem „BYŁEM TU – MARIAN PULINA” – przyp. ZK.

4 Poprzednia siedziba Zakładu Polskiego Atlasu Etnograficznego – przyp. AP.

głównie połowę XX wieku. Powiedz mi, w jaki sposób to unikatowe archiwum znalazło się w Cieszynie? Jak to się stało?

Ja już wtedy od kilku lat pracowałem w Katedrze Etnologii we Wrocławiu, dokąd przeszedłem z Zakładu Polskiego Atlasu Etnograficznego. Placówka atlasowa z wolna zanikała, bo starsi pracownicy odchodzili na emeryturę, a młodszy do Katedry Etnografii lub wyjeżdżali za granicę. W 1997 roku został już tylko kierownik, dr Janusz Bohdanowicz. Bohdanowicz był znakomitym myśliwym i stało się to, o czym marzył (*sic!*) – zmarł na polowaniu, na atak serca, w grudniu 1998 roku. Nagle ogromne archiwum PAE zostało osamotnione. Ponieważ szereg lat tam pracowałem, byłem jedyną osobą, która się w tym orientowała i chciała się tym zajmować. To się zbiegło z czasem, kiedy już pracowałem w Cieszynie. Ponieważ archiwum należało do Polskiej Akademii Nauk, poprosiłem Instytut Archeologii i Etnologii PAN o pozwolenie na przeniesienie zbiorów do Cieszyna (miałem już zgodę ówczesnego prorektora UŚ prof. Alojzego Kopoczka). Obiecałem, że będę kontynuował pracę nad zbiorami wraz ze studentami, późniejszymi pracownikami, i zajmę się tym archiwum, i ono będzie dalej funkcjonowało. Panie profesor z Zakładu Etnologii IAE PAN najpierw proponowały umieszczenie zbiorów w Ossolineum. Ale kto by tam szukał? Kto orientowałby się w tym ogromnym zbiorze? Argumentowałem, że do zbiorów atlasowych potrzebny jest ktoś, kto je rozumie, wszystko o nich wie, ma je w małym palcu. Panie z PAN, znając moją współpracę z Atlasem, zgodziły się na to i dlatego mamy teraz te zbiory w Cieszynie.

Na tej decyzji zaważyło wcześniejsze wydarzenie. W 1997 roku, kiedy archiwum było jeszcze we Wrocławiu, miasto nawiedziła powódź. Jako ówczesny prezes Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego w przeddzień przyjścia fali powodziowej zabezpieczyłem zbiory biblioteczne i archiwalne PTL, mieszczące się na parterze budynku przy ulicy Szewskiej, blisko Odry. Kiedy to zrobiłem, fala powodziowa na Odrze już minęła Opole, niszcząc tam budynki, ulice i cmentarze. Zatelefonowałem do Janusza Bohdanowicza i powiedziałem mu, że ja i dwoje robotników przeniesiemy archiwum PAE, które było w piwnicy budynku przy sąsiedniej ulicy Więziennej – na poddasze. Janusz powiedział mi: „Rób co chcesz, ale ja ci nie pomogę, bo nie wierzę, że woda zaleje piwnice, władze miasta nie dopuszczą do tego”. Okazało się potem, że woda doszła przez studzienki i zalała piwnicę. Myśmy na parę godzin przed zalaniem zdążyli przenieść prawie całe zbiory na drugie piętro. Gdy potem przyjechały panie profesor z PAN, to doskonale wiedziały, że gdyby nie ja, to tych zbiorów już by nie było. Pewnie, w związku z tym czuły się zobowiązane. Kłodnicki zna się na tym, uratował, niech ma, zobaczymy, co zrobi. I o tym, co zrobił, to ty mówiłaś (*śmiech*).

Gdyby nie twoje poświęcenie, to zbiorów by nie było.

To żadne poświęcenie. Każdy by tak zrobił. No, może z wyjątkiem mojego przyjaciela Bohdanowicza (*śmiech*), który nie wierzył, że woda może zalać piwnice.

Dodam, że zostawiło to pewne ślady na naszych materiałach. Na niektórych pudłach, w których były zdjęcia, zostały zażółcenia, ślady żywności. Jeszcze raz podkreślę, że to dzięki tobie te zbiory są dzisiaj u nas. Także dzięki temu mogą być dzisiaj zdigitalizowane, a więc udostępniane każdej zainteresowanej kulturą wsi polskiej osobie. Powiedz mi, czy jest jakaś publikacja naukowa, z której, w roku 2021, jesteś szczególnie dumny?

Tak. Przede wszystkim mój udział w pracach nad poszczególnymi zeszytami PAE, począwszy od zeszytu czwartego. Bycie współautorem takiego dzieła uważam za zaszczyt. Podobnie jak współdział w pierwszym tomie etnologicznego atlasu Europy i ziem sąsiednich (*Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*, 1980). Inna ważka publikacja to nasza wspólna książka, wydana w 2017 roku – „Polski atlas etnograficzny”. *Historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze*, gdzie umożliwiłaś mi, Agnieszko, podsumowanie mojego etnologicznego dorobku na tle innych badaczy, począwszy od wielkiego Kazimierza Moszyńskiego. Jego nazwisko tutaj jeszcze nie padło, a powinienem już wcześniej powiedzieć, że był on dla mnie niedościgłym wzorem. Był największym polskim i słowiańskim badaczem kultury tradycyjnej. Dopisuję go do grona moich wielkich mistrzów. Z wahaniem, bo to absolutne wyżyny etnologii i przypisywanie sobie, że jestem jego uczniem, byłoby niezręcznością – ale jest obecny w każdej mojej publikacji.

Potwierdzam, jest. Zygmuncie, jesteś, w naszym środowisku etnologicznym znany jako osoba, która doskonale, z pasją opowiada różnego rodzaju anegdoty. Tych powstałych w Cieszynie było wiele. Czy możesz przytoczyć jedną z nich?

Poprzestanę na dwóch. Na egzaminie z etnologii Europy pewien student na pytanie, jakim językiem mówi się w Austrii, odpowiedział lekko zdziwiony: „Jak to jakim? austriackim!?”. Gdy mu powiedziałem, że na pewno nie jest to austriacki, zdobył się na ironiczny komentarz: „Chyba pan nie powie, że Austriacy w ogóle nie mówią”. Na moich egzaminach zawsze obecne były trzy osoby, aby nikt nie miał wątpliwości co do zasadności wystawionej oceny. Tutaj pozostała dwójka miała niezłą uciechę, ponieważ oni akurat znali dobrą odpowiedź.

I jeszcze jedna wspomniała anegdota. W czasie, kiedy przeniosłem się do Cieszyna, poproszono mnie o udział w komisji akredytacyjnej Instytutu Etnologii w Pradze, należącego do Czeskiej Akademii Nauk. Dyrektor tego instytutu, nazwiska celowo nie wymienię, pochwalił się wydany mi dopiero co pieśniami Niemców Sudeckich. To były dwa obszerne albumy. Nuty były na górze strony, poniżej w trzech kolumnach – tekst

oryginalny, w tłumaczeniu na literacki niemiecki i w tłumaczeniu na literacki czeski. Dyrektor na chybił trafił otworzył album, podsunął mi pod nos i patrząc mi w oczy, z dumą powiedział: „Niech pan popatrzy, żadna z tych piosenek nie była wcześniej publikowana”. Popatrzyłem i zdumiony stwierdziłem, że ja tę piosenkę znam. „To niemożliwe” – powiedział zaskoczony dyrektor – „przecież my to dopiero co wydrukowaliśmy”. Na to ja: „Bo tę piosenkę w *Przygodach dobrego wojaka Szwajka* śpiewali jadący na front niemieccy wojacy z Krumlovska i z okolic miasta Kašperské Hory: «Wann ich kumm, wann ich kumm / Wann ich wiewa, wiewa kumm»”. Dyrektor Instytutu był folklorystą, a ja byłem przekonany, że każdy Czech zna *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* nie gorzej ode mnie.

Świetne anegdoty, naprawdę. Zigmuncie, co mógłbyś powiedzieć młodym adeptom nauki, osobom, które chciałyby studiować etnologię i antropologię kulturową.

Wiem, co chciałbym im powiedzieć. Kończyłem pierwszy rok Politechniki Wrocławskiej (rok 1958/59). Przechodząc przez plac Nankiera, na jednym z budynków zobaczyłem tabliczki z napisem: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze oraz Katedra Etnologii Ogólnej i Słowian, Katedra Etnologii Polski. Nie wiedziałem co to jest. Wszedłem do budynku; idąc wąskimi schodami, mijałem drzwi do tych instytucji. Na drugim piętrze zobaczyłem tablicę, gdzie był zamieszczony harmonogram zajęć, i przeczytałem te wszystkie fantastyczne i egzotyczne tematy: etnografia Polski, etnografia Słowian, etnografia Europy. Była tam także kultura Polinezji, Melanezji i Mikronezji. Przesiedziałem tydzień w bibliotece Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i lektura książek upewniła mnie, że etnologia (wówczas używano terminu etnografia) jest niesłychanie ciekawym kierunkiem.

Odszukałem dziekana, którym, na moje szczęście, był wtedy profesor Józef Gajek, i powiedziałem, że bardzo chciałbym studiować etnologię. A to był już wrzesień, po egzaminach wstępnych. Profesor mi odpowiedział, że jak mu przyniosę indeks, w którym jest zaliczony pierwszy rok na politechnice, to mnie przyjmie. Pognałem, aby zdać poprawkowy egzamin z matematyki. Blondynom matematyka za dobrze nie idzie (*śmiech*). Zdałem ten ostatni egzamin i Gajek mnie przyjął.

Na Twoje pytanie, Agnieszko, tak odpowiem: trzeba być ciekawym świata, ciekawym ludzi, ciekawym ich różnorodności, nie tylko na całej kuli ziemskiej, ale także w Europie i w Polsce. To musi fascynować. Ja poszedłem na studia etnologiczne z przekonaniem. Z łatwością udowodniłem sobie, moim rodzicom i znajomym, że to nie był chwilowy kaprys. Przygotowywałem się do egzaminów tak bardzo, że dwa razy zdarzyło mi się, dzisiaj to już mogę powiedzieć, że byłem lepiej przygotowany od egzaminatorów. Postanowiłem się obkuć, bo mnie to ogromnie intere-

sowało, więc do tego zainteresowania należy dodać także pracę. Nie kierować się zasadą, że coś nam spadnie z nieba, tylko na wszystko trzeba zapracować samemu. Tak było z moimi publikacjami i badaniami.

Na koniec powiem coś, co być może będzie dla ciebie zaskoczeniem. Moja praca magisterska dotyczyła żeglugi wyspiarzy mieszkających między Wyspą Wielkanocną a Madagaskarem, czyli na obszarze większym niż połowa kuli ziemskiej. Dostępna literatura była w językach obcych, za tłumaczenia z języka francuskiego na polski musiałem płacić, z angielskim i niemieckim sobie radziłem. Profesor Gajek, który był recenzentem (pracę pisałem na innym seminarium), popatrzył uważnie na mój spis literatury do pracy i powiedział: „Pan tego wszystkiego nie przeczytał”. I wtedy przypomniały mi się pieniądze, które urywałem ze stypendium, aby zapłacić tłumacze, książki, które sprowadzałem zza granicy (między innymi z Hawajów), długie miesiące spędzone nad analizą materiałów i pisaniem pracy bez pomocy promotora (*sic!*). I żał mi się zrobiło samego siebie. Pamiętam mój zdławiony głos, kiedy zapytałem: „A której pozycji nie przeczytałem, panie profesorze?”. Dzisiaj sądzę, że to było niegrzeczne, ale wtedy byłem rozżalony. Dwa dni później profesor zaprosił mnie na rozmowę i zaproponował asystenturę. Urzekły go mapy, które opracowałem. Nie skopiowałem z innych prac naukowych, tylko sporządziłem je na podstawie danych z literatury. Do dziś jestem z tych map równie dumny, jak z map w *Polskim atlasie etnograficznym*. Może nawet bardziej, bo opracowałem je sam, bez żadnej pomocy.

Później, po zapoznaniu się z moją pracą, znakomity orientalista – prof. Tadeusz Lewicki z Uniwersytetu Jagiellońskiego stwierdził, że jestem orientalistą!

Czyli pasja, ciężka praca i otwartość poznawcza.

Tak, pasja i fascynacja. Bez tego nie ma co próbować, bo szkoda czasu i atlasu. Na zadane mi niedawno pytanie, co bym wybrał, gdybym miał przed sobą drugie życie, odpowiedziałem, że nie mam wątpliwości – etnologię. To, Agnieszko, że robimy już drugi grant razem, to też wynik tej mojej pasji.

Która wciąż trwa. Zygmuncie, bardzo dziękuję za interesujące, inspirujące spotkanie, za możliwość porozmawiania z tobą o twoich doświadczeniach naukowych i osobistych.

Pierwszy raz tak szczerze (*śmiech*).

(śmiech) Tak, w cztery oczy. Chciałabym ci także pogratulować ukończenia twojego dorobku, jakim jest srebrny medal Zasłużony Kulturze Gloria Artis, którym zostałeś odznaczony w zeszłym roku.

Dziękuję, że to zauważono. Tym bardziej, że przez całe życie pilnowałem się, aby „nie dotknęło” mnie żadne odznaczenie państwowe, bo kryteria przyznawania tych odznaczeń były uzależnione od kryteriów politycznych w różnych czasach. Nie chciałem, aby po latach moi synowie

sądzi, że być może tata sprzeniewierzał się uczciwości politycznej, żeby dostawać medale. Dlatego ten srebrny medal, który jest odznaczeniem resortowym, nie państwowym, mnie satysfakcjonuje.

Na koniec dodam, że wiele zawdzięczam żonie Jadwidze, z którą razem studiowaliśmy etnografię, a która przez całe życie pracowała w bibliotece Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Syn Wojtek po studiach na Uniwersytecie Wrocławskim został germanistą, z kolei Marek ukończył prawo na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza i Viadrinie.

Bardzo serdecznie dziękuję za naszą rozmowę.

ARTYKUŁY

ARTICLES

Zagadnienie zróżnicowania etnicznego Austronezji w świetle analizy transportu wodnego*

The issue of the ethnic diversity of Austronesia in the light of the analysis of water transport

Abstract: In his article, Zygmunt Kłodnicki defines the boundaries of cultural regions and the paths of expansion of chosen products representative of the nautical culture of Austronesia. Kłodnicki examines the conditions for the development of shipping in this area and emphasizes the importance of the geographical environment in this process. Specifically, he draws attention to the importance of rafts in the migration of Austronesians and points out that boats equipped with a stabilizer, known as outrigger canoes, can be considered the *differentia specifica* of the Austronesian culture from the moment they left Southeast Asia. On the basis of his analysis of the diversity of the structure of the stabilizing device, boat equipment, and sailing terminology, Kłodnicki identifies the paths of cultural expansion in Austronesia. Maps relating to outrigger canoes and the cultural regionalization of the area in question are an integral part of the article.

Keywords: Austronesia, outrigger canoes, cultural expansion, nautology, ethnocartography

Słowa kluczowe: Austronezja, łodzie z urządzeniem statecznicowym, ekspansja kulturowa, nautologia, etnokartografia

Studium niniejsze jest próbą ustalenia dróg ekspansji poszczególnych wytworów kulturowych typu nautycznego na obszarze Austronezji¹. Ponieważ ludy należące do austronezyjskiej rodziny językowej nie są autochtonami na zajmowanych obecnie terenach, gdyż zajęły je w przeszłości drogą ekspansji biologicznej i kulturowej, można by wnioskować, że analiza typu pojazdu wodnego, który pozwolił na zasiedlenie

* Artykuł ukazał się pierwotnie w czasopiśmie „Nautologia” z 1970 roku, nr 3–4 (19–20), s. 12–29; zob. notę edytorскую zamieszczoną po artykule. Autor, Redakcja SEiA i Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego pozostają wdzięczni Panu prof. dr. hab. Bolesławowi Hajdukowi, Redaktorowi Naczelnemu „Nautologii”, oraz Polskiemu Towarzystwu Nautologicznemu, wydawcy czasopisma, za zgodę na przedruk artykułu. (Przyp. red.).

¹ Niniejszy artykuł jest rozwinięciem referatu wygłoszonego w 1964 roku na XXXIX Walnym Zgromadzeniu Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu oraz na Seminarium Oceanicznym zorganizowanym przez Oddział Krakowski PTL w dniach 21–22 maja 1966 w Krakowie.

rozległego świata wysp, będzie przyczynkiem do wyjaśnienia etnogenezy Austronezyjczyków.

W polskiej literaturze etnograficznej i nautologicznej brak opracowań z zakresu żeglugi obszaru Austronezji, ponieważ artykuły Jana Kubarego, jedyne polskiego etnografa badającego tamte tereny (jeśli nie liczyć piszącego po angielsku Bronisława Malinowskiego), dotyczą tylko centralnych Karolin oraz kolonii mikronezyjskich w północnej Melanezji². W wykorzystanej literaturze polskiej i obcej do najpełniejszych opracowań należy zaliczyć pracę Alfreda C. Haddona i Jamesa Hornella. Wyniki studiów przeprowadzonych przez wymienionych autorów w odniesieniu do całego obszaru Oceanii zostały ogłoszone w trzypięciotomowym opracowaniu³ zestawiającym materiały dotyczące konstrukcji statków i ich osprzętu. Z opracowań problemowych na uwagę zasługują artykuły traktujące o wybranych zagadnieniach z zakresu żeglugi Austronezji. Spośród nich należy wymienić na przykład pracę Roberta Heine-Gelderna⁴ poświęconą zagadnieniu migracji na obszarze Pacyfiku, w świetle analizy między innymi form i funkcji tratw. Form statków używanych w północnej Australii dotyczy artykuł Donalda F. Thomsona⁵. Rodzajem połączenia statecznicowego na obszarze Melanezji, Indonezji, Madagaskaru i środkowej części wybrzeża Afryki Wschodniej artykuły poświęcili Haddon i Hornell⁶.

Najliczniejszą grupę stanowią ogólne opracowania monograficzne, dotyczące głównie obszaru zachodniej i środkowej Oceanii, w których problemy żeglugi traktowane są równorzędnie lub drugorzędnie w stosunku do innych omawianych zagadnień. Do najpełniejszych opracowań tego rodzaju należą prace prezentujące wyniki niemieckiej ekspedycji naukowej, zawarte w serii wydawniczej *Ergebnisse des Südsee-Expedition*

2 J. Kubary, *Wyspy Nukuoro*, „Atheneum” 1882 (t. 3), s. 94–121, 262–291; Idem, *Żegluga morska i handel międzywyspowy Karolińczyków Centralnych. Notaty z podróży po Oceanie Wielkim*, „Wszechświat” 1882 (t. 1), nr 16–18, s. 241–246, 261–265, 280–283; Idem, *Przyczynki do znajomości wysp Anachorites*, „Lud” 1962 (t. 47), s. 7–48.

3 A.C. Haddon, J. Hornell, *Canoes of Oceania*, vol. 1: J. Hornell, *The canoes of Polynesia, Fiji, and Micronesia*, Bernice P. Bishop Museum, Honolulu 1936 (Special Publication, no. 27), vol. 2: A.C. Haddon, *The canoes of Melanesia, Queensland, and New Guinea*, Bernice P. Bishop Museum, Honolulu 1937 (Special Publication, no. 28), vol. 3: A.C. Haddon, J. Hornell, *Definition of terms, general survey, and conclusions*, Bernice P. Bishop Museum, Honolulu 1938 (Special Publication, no. 29).

4 R. Heine-Geldern, *Some problems of migration in the Pacific*, w: *Kultur und Sprache*, „Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik” 1952 (Jhg 9), s. 313–362.

5 D.F. Thomson, *Notes on some primitive watercraft in Northern Australia*, „Man” 1952 (vol. 52), no. 1, s. 1–5.

6 Np. A.C. Haddon: *The outriggers of Indonesian canoes*, „The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland” 1920 (vol. 50), Jan.–Jun., s. 69–134; J. Hornell: *The common origin of the outrigger canoes of Madagascar and East Africa*, „Man” 1920 (vol. 20), no. 67, s. 134–139.

1908–1910. Z innych opracowań tego typu można wymienić dla przykładu prace Georga Buschana⁷, Hansa Nevermanna⁸ i Richarda Parkinsona⁹.

Dobry materiał ilustracyjny, ale w mniejszym stopniu opracowania tekstowe, wniosły do niniejszego studium na przykład prace Hugo A. Bernatzika¹⁰, Abela Gruvela¹¹ i Gustava A. Rittera¹².

Bazę źródłową artykułu stanowią materiały zawarte w literaturze polskiej i obcej. Rozpiętość czasowa wykorzystanych źródeł wynosi 130 lat; zakres terytorialny obejmuje obszar całej Austronezji, środkową część wybrzeża wschodniej Afryki, południową i południowo-wschodnią Azję, północną Australię oraz większą część pacyficznego wybrzeża Ameryki Południowej i częściowo Ameryki Północnej. Opisy indywidualnych faktów kulturowych zostały sporządzone na podstawie 137 prac. Najwięcej zebranych opisów pochodzi z prac opublikowanych w ostatnich czterdziestu pięciu latach. Dotyczą one w większości statków z urządzeniem statecznicowym i ich osprzętu.

Cechą ujemną wykorzystanych źródeł są braki dokumentacyjne, przede wszystkim dotyczące chronologii opisywanych wytworów kulturowych. Niemniej trzeba podkreślić, że mimo to pozwoliły one na zastosowanie metody analityczno-porównawczej i kartograficznej, z tym jednak ograniczeniem, że chronologia umieszczonych na mapie zjawisk określona jest jedynie chronologią wykorzystanych źródeł.

Przyczyny rozwoju żeglugi w Austronezji

Obszar Austronezji stanowią wyspy leżące w strefie podzwrotnikowej od Madagaskaru na zachodzie po Wyspę Wielkanocną we wschodniej części Pacyfiku. Sądzi się powszechnie, że Austronezyjczycy pochodzą z południowo-wschodniej Azji, skąd zostali wyparci w I tysiącleciu p.n.e.¹³. Zmuszeni do zasiedlenia wysp Indonezji i Filipin, a następnie Oceanii i Madagaskaru musieli rozwiązać dwa problemy:

7 *Australien und Ozeanien*, w: *Illustrierte Völkerkunde in zwei Bänden*, Hrsg. G. Buschan, Bd. 2, Teil 1, Verlegt von Strecker und Schröder, Stuttgart 1923, s. 1–272.

8 H. Nevermann, *Polynesier auf den Neuen Hebriden*, „*Zeitschrift für Ethnologie*” 1953, Bd. 78, H. 2, s. 196–209.

9 R. Parkinson, *Dreißig Jahre in der Südsee. Land und Leute, Sitten und Gebräuche im Bismarckarchipel und auf den deutschen Salomoinselfn*, Verlag Strecker & Schröder, Stuttgart 1926.

10 H.A. Bernatzik, *Südsee*, Deutsche Buch-Gemeinschaft, Leipzig 1934.

11 A. Gruvel, *La pêche dans la préhistoire, dans l'antiquité et chez les peuples primitifs*, Société d'éditions géographiques, maritimes et coloniales, Paris 1928.

12 G.A. Ritter, *Illustrierte Länder- und Völkerkunde*, Herlet, Berlin 1909.

13 W.G. Solheim, *Pottery and the Malayo-Polynesians*, „*Current Anthropology*” 1964 (vol. 5), no. 5, s. 383; T. Milewski, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cz. 2: *Rozmieszcz-*

- 1) budowy statków pozwalających przebywać otwarte morze;
- 2) nawigacji, a więc przede wszystkim znajomości określania pozycji statku oraz wybrania i utrzymania najdogodniejszego kursu statku, w celu osiągnięcia określonej wyspy.

Nie wydaje się prawdopodobne, by Austronezyjczycy przejęli gotowe rozwiązania tych problemów od ludów, na których terenach się osiedlili. Bowiem „Negrzy” południowo-wschodniej Azji i sąsiadujących z nią archipelagów, jeżeli w ogóle uprawiali żeglugę pełnomorską, to zapożyczyli ją od Austronezyjczyków. Chodzi tu oczywiście o **żeglugę morską**, gdyż przybrzeżna czy rzeczna znana jest bez mała wszystkim ludom świata.

Podstawowym środkiem komunikacji i transportu wodnego Austronezyjczyków są łodzie z urządzeniem statecznicowym. Zasięg ich występowania w ostatnich wiekach w zasadzie pokrywał się z obszarem występowania języków rodziny austronezyjskiej. A ponieważ łodzie te nie były znane ludności tubylczej – substratowi, na który nawarstwili się Austronezyjczycy, można by przypuszczać, że są one *differentia specifica* kultury Austronezyjczyków już od chwili opuszczenia przez nich południowo-wschodniej Azji.

Wyraźny wpływ na sposób budowy łodzi i sztukę nawigacji wywarło środowisko geograficzne. Nawigacja polegała głównie na dokładnej znajomości wiatrów, prądów morskich, pozornego ruchu ciał niebieskich, położenia archipelagów i poszczególnych wysp oraz meteorologii. Wiele z tych czynników zmieniało się zależnie od pór roku. Zmiany te musiały być znane Austronezyjczykom i uwzględniane przez nich, skoro potrafili zasiedlić olbrzymi obszar wysp i utrzymywać niejednokrotnie ożywione i regularne kontakty z odległymi archipelagami. Burze i prądy morskie często znosiły statki z obranego kursu, powodując czasem nowe odkrycia, a w konsekwencji – **zasiedlenie nowych wysp**.

Na stopień rozwoju żeglugi Austronezji wpłynęły najprawdopodobniej odległości pomiędzy sąsiadującymi wyspami czy archipelagami oraz rozmiary wysp. Tubylcy Melanezji zamieszkujący duże wyspy pochodzenia kontynentalnego lub wulkanicznego mniej interesowali się żeglugą niż mieszkańcy małych koralowych wysepek Mikronezji i Polinezji położonych daleko od siebie. W dużym stopniu na tym stanie rzeczy zaważył sposób zdobywania pożywienia. Tubylcy z wnętrza wielkich wysp żyli ze zbieractwa, myślistwa i niejednokrotnie kopieniactwa. Tylko plemiona nadbrzeżne w niewielkim zakresie uprawiały rybołówstwo. Natomiast podstawą wyżywienia mieszkańców małych wysp z reguły było rybołówstwo, organicznie związane z żeglugą.

nie języków, z. 1: *Tekst* (Prace Etnologiczne, t. 1), Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego, Lublin–Kraków 1948, s. 78.

Atole koralowe, z natury rzeczy małe i słabo urodzajne wysepki, nie mogły zapewniać wyżywienia dla większej liczby ludzi. Podobnie jak w Grecji od VIII do VI wieku p.n.e., młodzi i przedsiębiorczy żeglarze opuszczali ojczyste wyspy, kolonizując tereny słabiej zaludnione. Inną przyczynę emigracji stanowiły ostre i krwawe waśnie międzyplemienne. Motorem odbywania dalekich niejednokrotnie wędrówek był też handel¹⁴.

Środowisko geograficzne miało więc przemożny wpływ na stopień rozwoju żeglugi. Ale jego rola została znacznie przeceniona w rozważaniach niektórych etnologów na temat możliwości migracji biologicznych na obszarze Oceanii¹⁵. Zakładali oni mianowicie, że kursy statków tubylczych wyznaczała każdorazowo wypadkowa oddziaływania wiatru i prądu morskiego na statek. Jednakże wiele dróg żeglarskich przebiegało różnymi kursami względem wiatrów i prądów. Gdyby bowiem przyjąć założenie o niemożliwości płynięcia różnymi kursami, to wykluczone byłyby kontakty na przykład Maorysów hawajskich ze środkową Polinezją (że miały one miejsce, stwierdzono ponad wszelką wątpliwość). Niemożliwe byłoby także płynięcie z zachodu na wschód na obszarze południowej Melanezji oraz środkowej i wschodniej Polinezji, z racji przeciwnych prądów i wiatrów, a co za tym idzie nie zasiedlano by Oceanii od strony zachodniej. To prawdopodobnie skłoniło Thora Heyerdahla do snucia przypuszczenia, że przodkowie Polinezyjczyków płynęli z Filipin bądź z południowo-wschodniej Azji z prądem Kuro Siwo, bądź też wzdłuż wybrzeży Azji, a potem Ameryki Północnej do wysp u wybrzeży Kolumbii Brytyjskiej, a stąd dopiero¹⁶ na Hawaje. Jego zdaniem więc, Hawaje były punktem wyjściowym; stąd Polinezyjczycy opanowali pozostałą wschodnią część Oceanii¹⁷. Do kilku innych słabych punktów tej teorii należy dodać jeszcze ten, że płynąc z Hawajów na południe, w stronę centralnej Polinezji, statek przecinał nieomal pod kątem prostym z reguły bezwietrzny obszar w okolicach równika, Prąd Północno-równikowy, Równikowy Prąd Wsteczny i Prąd Południoworównikowy. Tak więc czy owak przodkowie współczesnych nam Polinezyjczyków

14 Cfr. choćby: B. Malinowski, *Kula; the circulating exchange of valuables in the archipelagoes of eastern New Guinea*, „Man” 1920 (vol. 20), no. 51, s. 97–105. Pan Is Rachmat, ambasador indonezyjski w Polsce, zwrócił mi uwagę na fakt, że na określenie „dawnych dobrych czasów” istnieje w Indonezji zwrot *Kaman bahari*, co znaczy dosłownie „czasy morza”, a wiąże się prawdopodobnie z okresem, kiedy Indonezja bogaciła się na handlu morskim, między innymi z Madagaskarem. Ten związek Indonezji z morzem w przeszłości odbija się być może w jawajskim podaniu o poślubieniu przez króla Jawy królowy mór, co ma oznaczać opanowanie przez Indonezję dróg morskich.

15 S. Passarge, *Geographische Völkerkunde*, Bd. 3: *Australien und die Südsee*, Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt a. M. 1934, s. 95–104; T. Heyerdahl, *Otviet „Sovietskoj Etnografii”*, „Sovietskaja Etnografia” 1963, z. 4, s. 120.

16 Korzystając zapewne ze sprzyjającego pasatu północno-wschodniego.

17 T. Heyerdahl, *Otviet „Sovietskoj Etnografii”*..., s. 120.

w pewnym okresie poznali sposoby pływnięcia kursami różnymi od wypadkowej oddziaływania wiatru i prądu morskiego na statek.

Siegfried Passarge uważa, że Melanezyjczycy i Tongańczycy zagnani burzą docierali do Nowej Zelandii. W ten sam sposób tłumaczy autor osiągnięcie Hawajów i Wyspy Wielkanocnej ze Środkowej Polinezji¹⁸.

Rola tratw w migracjach Austronezyjczyków

Nadmierne przecenianie roli wiatrów i prądów morskich miało uzasadnienie w teorii, według której Oceania była zasiedlona przez żeglarzy korzystających wyłącznie z tratw jako środka transportu i komunikacji. Kurs tratwy bowiem jest wypadkową działania siły wiatru i prądu.

Tratwa jako środek komunikacji wodnej jest szeroko rozpowszechniona na kuli ziemskiej. W sąsiedztwie Austronezji tratwy występowały na znacznej części pacyficznego wybrzeża Ameryki Południowej¹⁹, w południowo-wschodniej Azji²⁰ oraz w północnej Australii²¹. W Austronezji zanotowano je na wielu wyspach Oceanii i Indonezji²². Z zebranych danych wynika, że w ostatnich wiekach tratwy na obszarze Austronezji i na terenach sąsiednich były używane do transportu i komunikacji o **charakterze lokalnym**. I nic nie świadczy o tym, ażeby poprzednio było inaczej.

Jak już wspomniałem, do niedawna przeważał pogląd, że podstawowym środkiem transportu w migracjach Polinezyjczyków były pełnomorskie tratwy. To przekonanie opierano na dwóch argumentach:

- 1) przypadek tubylców z wyspy Mangarewy, którzy rzekomo nigdy nie posiadali innych statków oprócz tratw;
- 2) teoria, według której statek z urządzeniem statecznicowym powstał z tratwy.

Pierwszy z tych argumentów upadł z chwilą opublikowania rękopisu misjonarza o. Honoré Lavała, który przybył na Mangarewę w 1834 roku

18 S. Passarge, *Geographische Völkerkunde*, Bd. 3..., s. 99.

19 S.K. Lothrop: *Aboriginal navigation off the west coast of South America*, „The Journal of the Royal Anthropological Institute Great Britain and Ireland” 1932 (vol. 62), Jul.–Dec., s. 235–238.

20 R. Heine-Geldern, *Some problems...*, s. 331–332; F. Faber, *Rot leuchtet der Song Cai*, Kongreß-Verlag, Berlin 1955, fot. na s. 113.

21 D.F. Thomson, *Notes on some primitive watercraft...*, s. 2 i mapa.

22 O. Degener, *Naturalist's South Pacific expedition: Fiji, Paradise of the Pacific, Honolulu 1949*, fot. na s. 56; E. Doerr, *Bestattungsformen in Ozeanien*, „Anthropos” 1925 (vol. 30), s. 746; R. Heine-Geldern, *Some problems...*, s. 331; A.C. Haddon, J. Hornell, *Canoes of Oceania*, vol. 1: J. Hornell: *The Canoes of Polynesia...*, s. 48, 49, 93, 143, 412, 435 i il. 32, 64, 93, 147; R. Neuhauss, *Deutsch Neu-Guinea*, Bd. 1, Verlag Dietrich Reimer, Berlin 1911, s. 347 i fot. 19 na s. 53; K. Stołyhwo, *Plemiona pierwotne wschodniej Sumatry*, „Biblioteka Warszawska” 1909 (R. 69), t. 1 (273), z. 3 (819), s. 502.

i widział jeszcze resztki dwukadłubowych łodzi. Były one zniszczone podczas wojny między plemionami Mataira a Te Mateoa. Maoryski etnograf Te Rangi Hīroa (Peter Henry Buck) uważał, że zwycięskie plemię dla zapobieżenia buntowi i ucieczce drugiego plemienia zakazało budowania łodzi podwójnych. Laval informował, że dawniej na tej wyspie używano także łodzi z urządzeniem statecznicowym oraz łodzi bez tego urządzenia²³. Drugi argument – teoria wywodząca z tratwy²⁴ statki z wymienionymi urządzeniami – nie wyklucza możliwości, że w okresie kolonizacji Austronezji używano jako zasadniczego środka komunikacji i transportu wodnego łodzi z urządzeniem statecznicowym.

Należy jeszcze podkreślić, że na tratwie nie można płynąć innym kursem względem wiatru jak pełnym wiatrem (fordewindem) lub baksztagowym. Układ wiatrów i prądów w części przyrównikowej Oceanii jest zaś taki, że aby posuwać się z zachodu na wschód, trzeba płynąć bądź półwiatrem (halfwindem), bądź bejdewindem. Użycie tratw na tej trasie było więc wykluczone. Zatem nie za pomocą tratw zasiedlono Oceanię.

We wschodniej części Pacyfiku układ wiatrów i prądów umożliwia żeglugę tratwą na trasie: wschodnia Polinezja – Ameryka Południowa. Udowodnili to w swych śmiałych rejsach Thor Heyerdahl i William Wilis, przepływając na tratwach trasę: Peru – wschodnia Polinezja, i Éric de Bisschop, pokonując trasę: Tahiti, centralna Polinezja – Peru. Heyerdahl sądził nawet, że peruwiańskie podanie o wyprawie wojennej Inków na tratwach pod dowództwem księcia Tupac Yupanqui jest śladem kontaktów między Peru a Polinezją. W podaniu tym szereg faktów stoi w wyraźnej sprzeczności z wywodami Heyerdahla²⁵. Zdaniem Samuela

23 R. Heine-Geldern, *Some problems...*, s. 324.

24 G. Friederici, *Malaio-Polinesische Wanderungen*, Verlag von Simmel & Co., Leipzig 1914, s. 17.

25 Według podania wyprawa miała miejsce za panowania Pachacuteca (1421–1478), a więc nie dawniej niż sto lat przed podbojem Inków przez Hiszpanów. Legendę tę podaje Samuel Kirkland Lothrop (*Aboriginal navigation...*, s. 237): „31 J. Brøndsted, op. cit., s. 172, 228. / »„While at Tumbes, so the tale goes, he learned of islands far at sea named Hahua-chumpi and Nina-chumpi, and as they said to be thickly populated and rich in gold he determined to conquer them. Consequently, he ordered the construction of a great fleet of rafts and sailed with part of his army on voyage to the west. After nine months he returned in triumph with many dark-skinned prisoners, much gold and silver, a throne of copper, and the skins of an animal like a horse«”.

Nie należy jednak sądzić, że łupy te zdobyto na wyspach Oceanii, ponieważ metal do chwili przybycia pierwszych Europejczyków nie był na tych terenach znany. Brak również było w Oceanii większych zwierząt, jeśli wykluczyć wytopionego kilka wieków temu olbrzymiego ptaka moa. Wyłączyć należy również wyspy Galapagos, leżące znacznie bliżej wybrzeży Ameryki, gdyż Pedro Sarmiento de Gamboa, który je odkrył w 1567 roku, stwierdził, że były one niezamieszkane. Nie znalazł także śladów osadnictwa w przeszłości.

Kirklanda Lothrop²⁶, dotyczy ono najprawdopodobniej wyprawy na pacyficzne wybrzeże Ameryki Południowej, na północ od Guayaquil. **Nie wyklucza to oczywiście możliwości kontaktów transpacyficznych.** Nie jest chyba dziełem przypadku, że w południowo-wschodniej Azji i na pacyficznym wybrzeżu Ameryki Południowej zarejestrowano tratwy prostokątne, wyposażone w miecze oraz prostokątny żagiel. Fakty te nie świadczą o tym, że migracji z Indonezji czy Filipin do Oceanii lub też z Polinezji do wybrzeży Ameryki Południowej dokonano za pomocą tratw, lecz o tym, że przodkowie przynajmniej wschodnich Austronezjczyków, gdy jeszcze przebywali w Azji, używali takich tratw; po zasiedleniu wysp Pacyfiku używali ich nadal na rzekach i w obrębie lagun. Być może stąd znajomość tratw prostokątnych wyposażonych w miecze i prostokątny żagiel została zapożyczona przez nadbrzeżne plemiona Ameryki Południowej. Późniejsze przemiany kulturowe mogły spowodować, że tego typu tratw w dobie europejskich odkryć na Morzach Południowych już nie zastano.

Zbieżności kulturowe między Austronezją a pacyficznym wybrzeżem Ameryki Południowej można dostrzec także w analizie prymitywnych tratwek z pęków trzciny – zwanych przez etnologów balsami (ang. *balsa*, fr. *balsa*)²⁷. Tratewki te na Tasmanii²⁸, na Wyspie Wielkanocnej²⁹, w znacznej części zachodniego wybrzeża Ameryki Południowej, na obszarze jeziora Titicaca³⁰ i u Indian Seri znad Zatoki Kalifornijskiej³¹ były bardzo podobne pod względem formy, a jednocześnie odmienne od bals używanych na archipelagu Fidżi³², na Madagaskarze³³ i we wschodniej Afryce³⁴. Ponadto na Wyspie Wielkanocnej i w kilku miejscach na zachodnim wybrzeżu Ameryki Południowej używano tratw

26 S.K. Lothrop, *Aboriginal navigation...*, s. 283.

27 Termin *balsa* oznacza tratwę wykonaną z drewna drzew tropikalnych lżejszego od korka, ale etnografowie tą nazwą obejmują różnego rodzaju tratwołodzie wykonane z trzciny i roślin podobnych, gdyż tak nazywa je ludność miejscowa, na przykład Indianie z nad jeziora Titicaca. Cfr. B. Kozłowski, *Dzieje okrętu*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1956, s. 14 i nast.; R. de Kerchove, *International maritime dictionary*, hasła: *balsa* i *balsa wood*.

28 R. Biasutti, *Razze e i popoli della terra*, vol. 4: *Oceania – America. Indice generale*, Unione Tipografica – Editrice Torinese, Torino 1959, rys. 31.

29 T. Heyerdahl, *Aku-Aku. Tajemnica Wyspy Wielkanocnej*, tłum. J. Giebułtowicz, Iskry, Warszawa 1961, fot. na s. 145.

30 S.K. Lothrop, *Aboriginal navigation...*, s. 238–240 i tabl. XVII, XVIII.

31 R.F. Heizer, W.C. Massey, *Aboriginal navigation off the coast of Upper and Baja California*, „*Anthropological Papers*” 1953, no. 33–42, s. 291–296.

32 O. Degener, *Naturalist's South Pacific expedition...*, fot. na s. 56.

33 J. Sibree, *Madagascar. Geographie, Naturgeschichte, Ethnographie der Insel, Sprache, Sitten und Gebräuche ihrer Bewohner*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1881, s. 198.

34 K. Weule, *Leitfaden der Völkerkunde*, Bibliographische Institut, Leipzig–Wien 1912, tabl. 112.

wykonanych z jednego lub dwóch pęków trzciny związanych w formie bardzo wydłużonych stożków. Być może do tego typu można by zaliczyć tahitańską tratwę sporządzoną z olbrzymiej wiązki bambusów, zwięzającej się ku końcom. Natomiast na Fidżi, Madagaskarze oraz w górnej części Nilu balsy miały formę wachlarzowatą. Warto dodać, że niektóre terminy określające łódź oraz pewne formy urządzenia statecznicowego mają nieco podobny zakres występowania, mianowicie były używane na wschodnim wybrzeżu Afryki i na Madagaskarze, a także w Oceanii, zwłaszcza w jej zachodniej części.

Statki z urządzeniem statecznicowym

Austronezyjczycy skolonizowali wyspy Indonezji, Mórz Południowych i Madagaskaru najprawdopodobniej za pomocą łodzi dwukadłubowych bądź też łodzi z urządzeniem statecznicowym wyposażonym w jedną lub dwie statecznice. Łodzie statecznicowe³⁵, w przeciwieństwie do dwukadłubowych, były wytworem charakterystycznym dla prawie wszystkich ludów Austronezji, z wyjątkiem niektórych obszarów wschodniej Indonezji oraz większej części Wysp Salomona³⁶. Istnieją dane pozwalające przypuszczać, że na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. statki z urządzeniem statecznicowym były używane także na Morzu Śródziemnym; świadczyły o tym niektóre rysunki na wazach attyckich. Nieomal identyczne rysunki naskalne, pochodzące z epoki brązu, znaleziono w południowej Skandynawii. Zdaniem niektórych autorów, przedstawiają one wielkie dłubanki z dołączonymi statecznicami, które umożliwiają żeglugę morską. Jednakże, mimo znacznego konserwatywizmu w budowie łodzi, statecznice nie są znane w tradycji ludowej Europy i przyległych części Afryki i Azji, co z naciskiem podkreśla John

35 Za łodzie z urządzeniem statecznicowym uważam łodzie wyposażone w jedną lub dwie statecznice w postaci prostej żerdzi albo żerdzi w formie sanicy, bądź też niewyżłobionej łodzi. Statecznice usytuowane zwykle równolegle do kadłuba były przywiązane bezpośrednio do burt (łodzie oskrzydłone) lub odsunięte od nich na pewną odległość i przymocowane do łodzi za pomocą żerdzi poziomych, zwanych w dalszej części artykułu wsięgnikami. Wsięgniki łączyły się ze statecznicami bądź bezpośrednio (połączenie wiązane lub na czop), bądź też pośrednio, za pomocą dodatkowych żerdzi (połączenie widelkowe, połączenie typu Bali itp.).

36 Zostało to spowodowane najprawdopodobniej tym, że wyspy te są zamieszkałe w większości przez ludność, która w znacznym stopniu różni się w zakresie kultury, między innymi języka, od Austronezyjczyków. Pod względem językowym, poza małymi wyjątkami, ludność tych obszarów należy do grupy papuaskiej (T. Milewski, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cz. 2: *Rozmieszczenie języków*, z. 1: *Tekst...*, s. 81; Idem, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cz. 2: *Rozmieszczenie języków*, z. 2: *Atlas*, Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego, Lublin–Kraków 1948 (Prace Etnologiczne, t. 1), mapa 21.

Grahame Douglas Clark³⁷. Przypuszcza on, że to, co niektórzy uważają za statecznicę, jest przedłużoną i zagiętą ku górze stępką. Znane były natomiast w przeszłości dłubanki oskrzydłone, które znaleziono na kilku stanowiskach w południowej Szwecji oraz w północnym krańcu Zatoki Botnickiej³⁸. Do niedawna łodzi oskrzydłonych używano tu i ówdzie w Europie środkowej, od Finlandii po Albanie³⁹. Jeśli nawet odrzucić hipotezę o występowaniu w przeszłości łodzi ze statecznicami w Europie, to pozostaje do wyjaśnienia zbieżność wspomnianych europejskich łodzi oskrzydłonych z łodziami południowo-wschodniej Azji⁴⁰, zbudowanymi podobnie.

Łodzie z urządzeniem statecznicowym na obszarze Austronezji były zróżnicowane pod względem formy i nazewnictwa. Załączona mapa syntetyczna (mapa 5*) i wnioski podane w tej pracy opierają się na analizie porównawczej części urządzenia statecznicowego, a więc kształtu statecznicy, liczby statecznic (mapa 1) i wysięgników łączących łódź ze statecznicą, sposobu połączenia jej z wysięgnikami (mapa 2 i 3), kształtów żagli (mapa 4) i wiosel, a także nazw łodzi, poszczególnych elementów konstrukcyjnych urządzenia statecznicowego, osprzętu żaglowego i wiosel oraz zwyczaju chowania zmarłych w łodzi lub w trumnie o kształcie łodzi, oraz zwyczaju wypędzania w morze demonów nie-szczęść na tratwie lub łodzi. Zagadnienia te opracowano na kilkunastu mapach, z których cztery znajdują się w tej pracy.

Mapa 1, przedstawiająca zróżnicowanie urządzenia statecznicowego (liczby statecznic), rzuca pewne światło na genezę tego wytworu kulturowego. Istnieją **trzy hipotezy**⁴¹ dotyczące genezy tego urządzenia.

37 J.G.D. Clark, *Europa przedhistoryczna. Podstawy gospodarcze*, tłum. J. Kostrzewski, PWN, Warszawa 1957, s. 338.

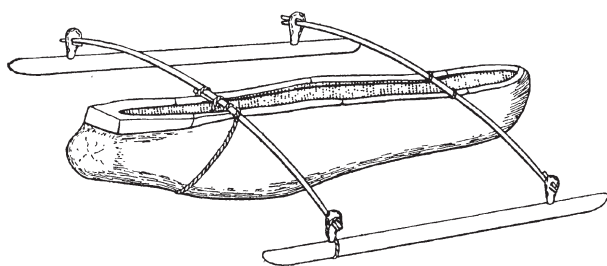
38 Ibidem, il. 154 na s. 335.

39 K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, cz. 1: Kultura materialna, Kraków 1929, s. 672.

40 W dyskusji nad moim referatem prof. dr T. Lewicki zwrócił mi uwagę, że podobny zasięg posiada zwyczaj chowania zmarłych w łodzi. O zwyczaju tym w Skandynawii wspomina grecki podróżnik z V wieku p.n.e. Pyteasz z Massalii. Cfr. także J.G.D. Clark, *Europa przedhistoryczna...*, s. 332. Podobnie grzebano zmarłych w zauralskiej prowincji kulturowej, o czym wspominał Stanisław Klimek; cfr. S. Klimek, *Azja*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, oprac. J. Czekanowski, [s.l., s.a.], s. 486. Odbiciem tradycji o chowaniu zmarłych przez Wikingów w łodzi jest obraz Siemiradzkiego *Pogrzeb Wikinga*. Z drugiej zaś strony pochówki w łodzi były charakterystyczne dla znacznych obszarów Oceanii. Cfr. choćby E. Doerr, *Bestattungsformen in Ozeanien...* Hornell, zastanawiając się nad genezą urządzenia statecznicowego, formułuje hipotezę o zapożyczeniu tego wynalazku z Austronezji do Europy drogą pośrednią, wzdłuż biegu większych rzek Eurazji.

* Mapy są zamieszczone na końcu artykułu, po stronie 29. Na stronie 29 znajduje się wykaz map. (Przyp. red.).

41 G. Montandon, *L'ologénèse culturelle traité d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique*, Payot, Paris 1934, s. 596–605.

Il. 1. Łódź z urządzeniem statecznicowym wyposażona w dwie statecznice połączone z łodzią za pomocą dwóch wysięgników żerdzi – poprzecznych, Cap Sainte-Marie, Madagaskar

Źródło: J. Hornell, *The common origin of the outrigger canoes of Madagascar and East Africa*, „Man” 1920 (vol. 20), no. 67, s. 134, il. 1 [reprodukcja z publikacji źródłowej, dostęp online, <https://www.jstor.org/stable/2839454>, data dostępu: 15.12.2021].

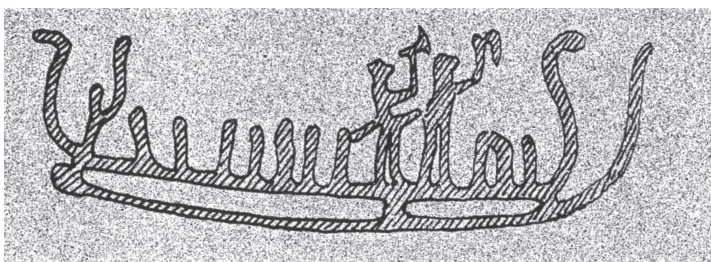
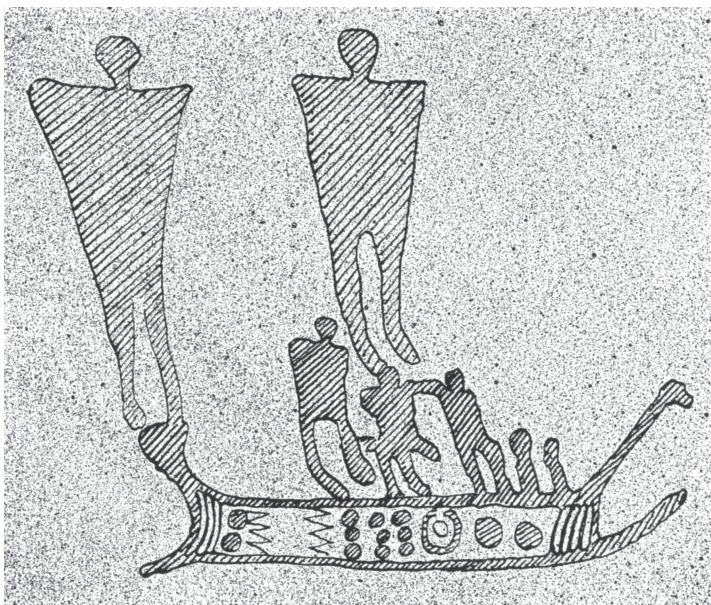
Il. 2. Łódź z urządzeniem statecznicowym wyposażona w jedną statecznicę, połączenie statecznicowe typu X (żerdzie skrzyżowane pod wysięgnikiem), zatoka Berlin, północne wybrzeże Nowej Gwinei

Źródło: E. Hesse-Wartegg: *Samoa, Bismarckarchipel und Neuguinea*, Verlagsbuchhandlung J.J. Weber, Leipzig 1902, s. 23 [reprodukcja z publikacji źródłowej, dostęp online, <https://brema.suub.uni-bremen.de/dsdk/content/pageview/2141645>, data dostępu: 15.12.2021].

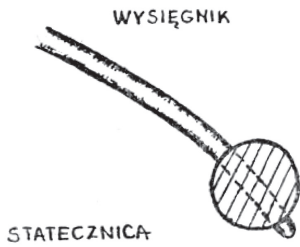
Il. 3. Łódź trzcinowa ambacz, górny Nil

Źródło: K. Weule, *Leitfaden der Völkerkunde*, Bibliographisches Institut, Leipzig–Wien 1912, tb. 112, il. 5 [reprodukcja z publikacji źródłowej, dostęp online, <https://archive.org/details/leitfadendervlooweul>, data dostępu: 15.12.2021].

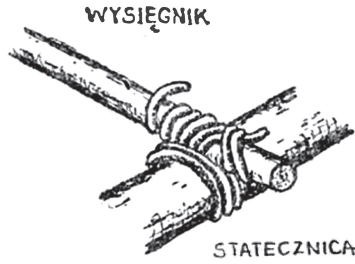

Il. 4a, 4b. Ryty naskalne z południowej Szwecji, epoka brązu

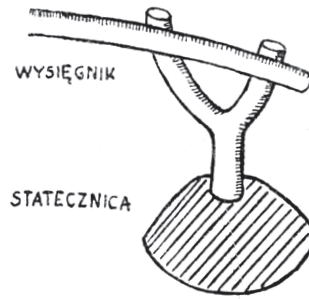
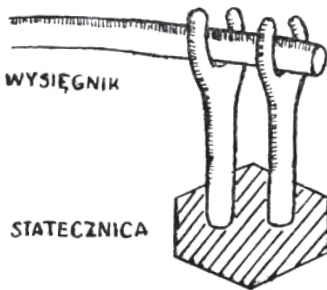
Źródło: W. Schultz: *Altgermanische Kultur in Wort und Bild. Drei Jahrtausende germanischen Kulturgestaltens. Gesamtschau – Die Gipfel – Ausbilde*, J.F. Lehmanns Verlag, München 1934, tb. 23, il. 56 i 57 [reprodukcja z publikacji źródłowej, dostęp online, <https://rcin.org.pl/iae/dlibra/publication/11250/edition/5707/content>, data dostępu: 15.12.2021].

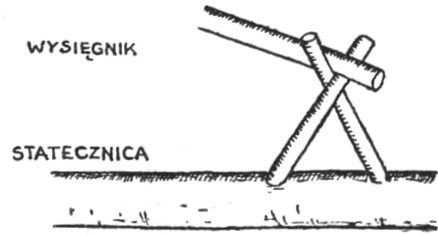
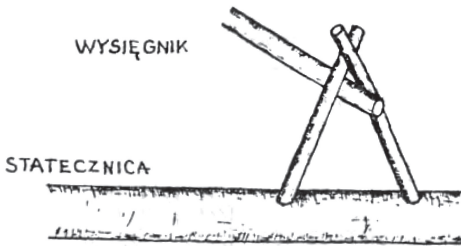
Il. 5. Gniazdowe łączenie wysięgnika ze statecznicą
Rys. Z. Kłodnicki.

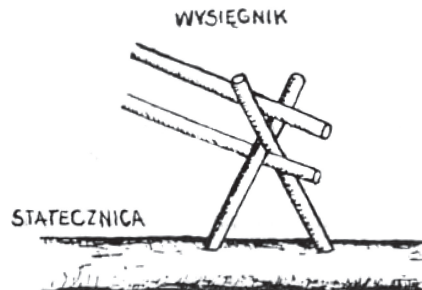
Il. 6. Krzyżowe łączenie wysięgnika ze statecznicą
Rys. Z. Kłodnicki.

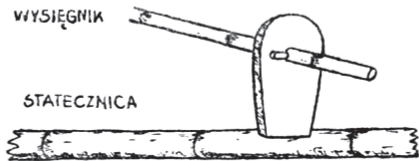

Il. 7a, 7b. Dwa sposoby widłowego łączenia wysięgnika ze statecznicą (pominięto szczegóły wiązania)
Rys. Z. Kłodnicki.

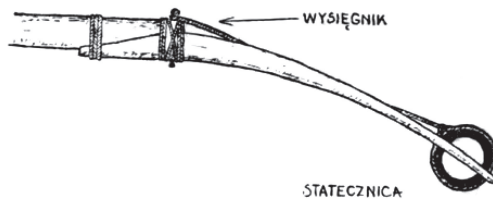
Il. 8a, 8b, 8c. Łączenie wysięgnika ze statecznicą, różne formy typu X (pominięto szczegóły wiązania)
Rys. Z. Kłodnicki.

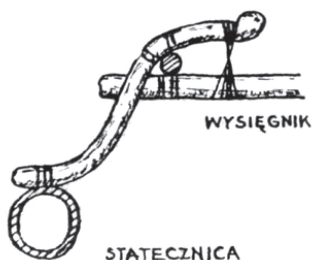
Il. 9. Deseczkowe łączenie wsięgnika ze statecznicą

Rys. Z. Kłodnicki, według: J. Hornell, *The affinities of East African outrigger canoes*, „Man” 1919 (vol. 19), no. 55, s. 98, il. 2.

Il. 10. Łączenie wsięgnika ze statecznicą, typ Bali

Rys. Z. Kłodnicki.

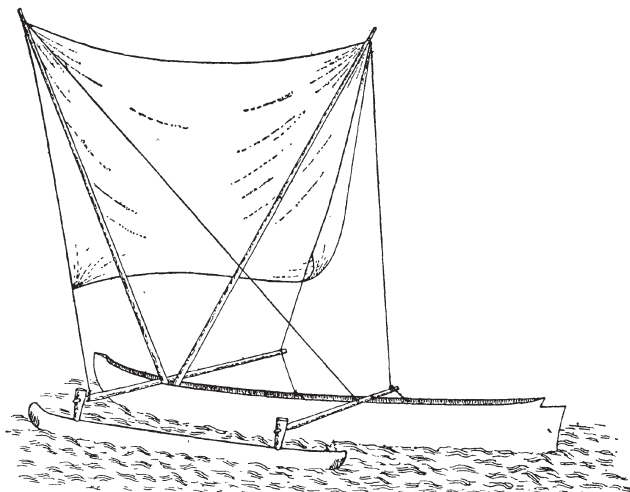
Il. 11. Łączenie wsięgnika ze statecznicą, typ Halmahera

Rys. Z. Kłodnicki.

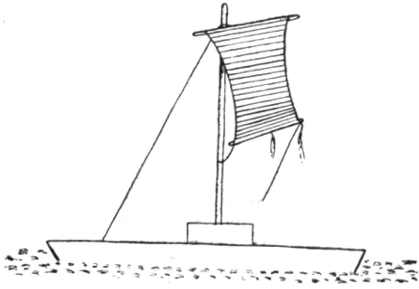
Il. 12. Łączenie wsięgnika ze statecznicą, typ Moluki (szczegóły wiązania pominięto)

Rys. Z. Kłodnicki.

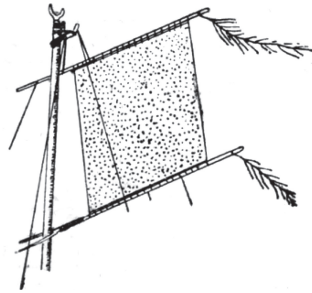
Il. 13. Łódź z żaglem prostokątnym bezrejowym, zatoka Saint-Augustin, Madagaskar

Źródło: J. Hornell, *The common origin of the outrigger canoes of Madagascar and East Africa*, „Man” 1920 (t. 20), no. 67, s. 135, il. 3 [reprodukcja z publikacji źródłowej, dostęp online, <https://www.jstor.org/stable/2839454>, data dostępu: 15.12.2021].

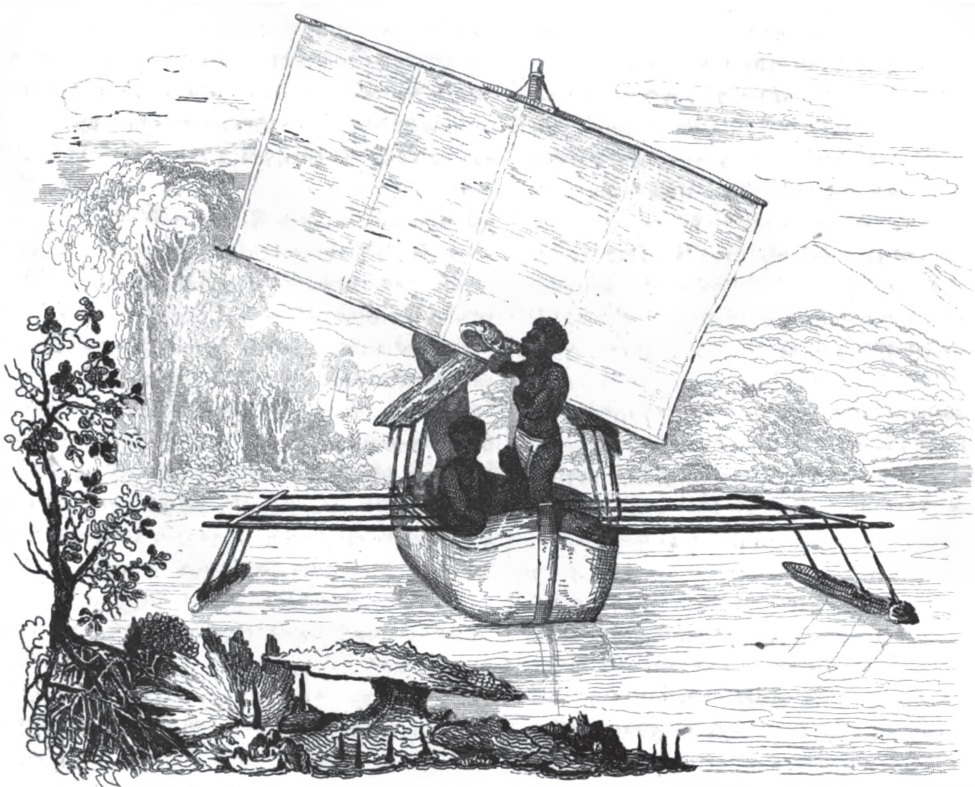
Il. 14. Łódź z żaglem prostokątnym dwurejowym, Cap Torre, Australia (rysunek schematyczny)

Rys. Z. Kłodnicki, według: O. Finsch, *Ethnologischer Atlas. Typen aus Steinzeit Neu-Guineas / Ethnological atlas: types from the Stone Age of New-Guinea / Atlas ethnologique. Types de l'époque de la pierre taillée dans la Nouvelle-Guinée*, Ferdinand Hirt & Sohn, Leipzig 1888, tb. VIII, il. 5 i 7.

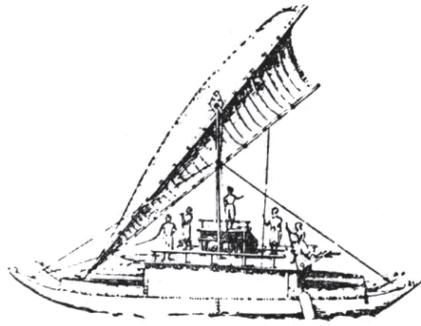
Il. 15. Żagiel prostokątny dwurejowy z wyspy Siassi, Archipelag Bismarcka

Źródło: A.C. Haddon, J. Hornell, *Canoes of Oceania*, vol. 2: A.C. Haddon, *The Canoes of Melanesia, Queensland, and New Guinea*, Bernice P. Bishop Museum, Honolulu 1937, il. 97 (Special Publication, no. 28).

Il. 16. Łódź z żaglem prostokątnym dwurejowym, Dorei, Nowa Gwinea

Źródło: J. Dumont d'Urville, *Voyage pittoresque autour du monde*, chez L. Tenré [...] et chez Henri Dupuy, Paris 1835, s. 174–175 [reprodukcja z publikacji źródłowej, dostęp online, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11121686?page=273>, data dostępu: 15.12.2021].

Il. 17. Łódź z żaglem trójkątnym, Nowa Kaledonia

Źródło: A.C. Haddon, J. Hornell, *Canoes of Oceania*, vol. 2: A.C. Haddon, *The canoes of Melanesia, Queensland, and New Guinea*, Bernice P. Bishop Museum, Honolulu 1937, il. 4 (Special Publication, no. 28).

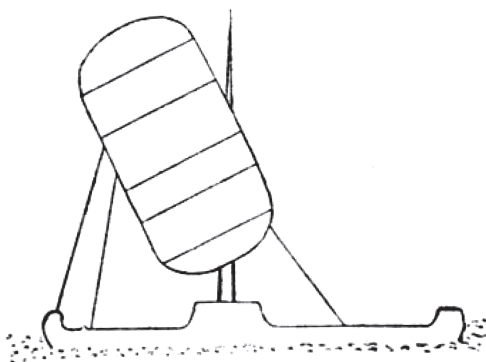
Il. 18. Tereoboo, król Owyhee, ofiarujący dary kapitanowi Cookowi, Hawaje; na czele łódź z żaglem typu „jaskółczy ogon”

Rys. J. Webber. Źródło: J. Cook, J. King, *A voyage to the Pacific Ocean. Undertaken by the command of His Majesty for making discoveries in the northern hemisphere. Performed under the direction of Captains Cook, Clerke, and Gore in His Majesty's ships the Resolution and Discovery, in the years 1776, 1777, 1778, 1779 and 1780*, wyd. 3, [vol. 4:] *Atlas*, printed by H. Hughs, for G. Nicol, bookseller to His Majesty, in the strand, and T. Cadell, in the strand, London 1785, tab. 61; ilustracja dostępna online: [https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG187350](https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~24188~880018:Tereo boo,-King-of-Owyhee,-bringing-?sort=Pub_List_No_InitialSort%2C Pub_Date&qvq=w4s:/where/Kealakekua+Bay+(Hawaii);q:%2B Pub_List_No%3D%273405.000%2B%27%22%2B;sort:Pub_L#, data dostępu: 15.12.2021; zob. też: <i>Tereoboo, King of Owyhee</i>, <a href=) [data dostępu: 15.12.2021]; *Webber, John (1752-1793)*, <https://www.donaldheald.com/pages/books/29270/john-webber/tereoboo-king-of-owyhee-bringing-presents-to-capt-cook> [data dostępu: 15.12.2021].

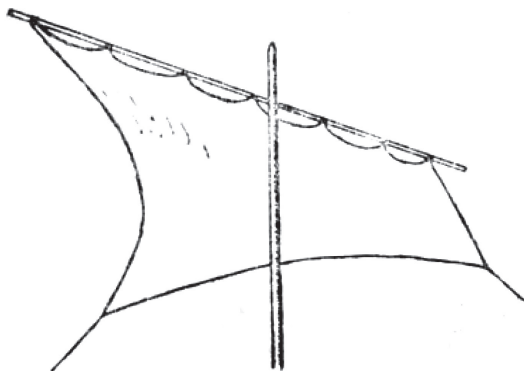
Il. 19. Żagiel typu „jaskółczy ogon”,
Wyspy Towarzystwa

Źródło: A.C. Haddon, J. Hornell, *Canoes of Oceania*, vol. 3: A.C. Haddon, J. Hornell, *Definition of terms, general survey and conclusions*, Bernice P. Bishop Museum, Honolulu 1938, il. 34, za Weberem (Special Publication, no. 29).

Il. 20. Łódź z żaglem owalnym, wybrzeże
Suahela (rysunek schematyczny)

Rys. Z. Kłodnicki, według: O. Finsch, *Ethnologischer Atlas. Typen aus Steinzeit Neu-Guineas / Ethnological atlas : types from the Stone Age of New-Guinea / Atlas ethnologique. Types de l'époque de la pierre taillée dans la Nouvelle-Guinée*, Ferdinand Hirt & Sohn, Leipzig 1888, tb. VIII, il. 9.

Il. 21. Żagiel trapezowy jednorejowy (rysunek schematyczny)

Rys. Z. Kłodnicki, według: A.C. Haddon, *The outrigger canoe of East Africa*, „Man” 1918 (vol. 18), no. 29, s. 50, il. 1.

Il. 22. Autochtoni przy łodziach z urządzeniem statecznicowym, Honolulu, około 1922 roku

Autor fotografii nieznan. Źródło: Library of Congress, <https://www.loc.gov/pictures/item/93500256/> [data dostępu: 15.12.2021].

Pierwsza z nich zakłada, że starszą formą jest łódź z dwoma statecznicami pochodząca od tratwy, w której belka środkowa stała się łodzią, podczas gdy pnie boczne przeistoczyły się w dwie statecznice. W miarę doskonalenia się umiejętności żeglarskich z jednej z nich zrezygnowano. Zastępując pozostałą statecznicę drugą łodzią, uzyskano łódź dwukadłubową. Głównym rzecznikiem tej teorii był Georg Friederici. Zdaniem George'a Montandona, za tego rodzaju rozumowaniem przemawia stan rzeczy na Madagaskarze i wschodnim wybrzeżu Afryki, gdzie łodzie z dwiema statecznicami często były bardziej prymitywne i miały zasięg peryferyjny, co świadczyłoby o ich dawności. Jednakże przytoczone fakty są nie tyle poparciem teorii, ile stwierdzeniem dawności łodzi z dwiema statecznicami na Madagaskarze i wschodnim wybrzeżu Afryki.

Według **drugiej** hipotezy, urządzenie statecznicowe wywodzi się z dwukadłubowych łodzi występujących w Polinezji i w graniczących z nią archipelagach Melanezji i Mikronezji. Jeżeli łódź dwukadłubowa przyjęła się po przypadkowym stwierdzeniu użyteczności w żegludze tego połączenia, zwiększającego stateczność i ładowność, to łódź z jedną statecznicą powstała poprzez zastąpienie belką jednej z łodzi statku dwukadłubowego. W łodziach z jedną statecznicą w Melanezji i w Mikronezji często była używana przeciwważnia⁴², która na obszarze środkowej i zachodniej Austronezji została rozbudowana w drugą statecznicę.

Trzecia natomiast wyprowadza urządzenie statecznicowe z prymitywnego oskrzydlenia łodzi używanego na rzekach południowo-wschodniej Azji. To oskrzydlenie, pełniące rolę stabilizującą, polega na przywiązaniu bezpośrednio do obu burt łodzi jednego lub więcej lekkich pni drzewnych. Heine-Geldern – twórca tej hipotezy sądzi, że plemiona austronezyjskie zepchnięte z kontynentu azjatyckiego do świata wysp zmodyfikowały ten układ przez odsunięcie pni statecznic od kadłuba, by nadać łodzi większą stateczność potrzebną w nowym środowisku. Tego samego zdania jest Hornell, który tłumaczy z kolei genezę łodzi z jedną statecznicą. Uważa on mianowicie, że Polinezyjczycy zarzucili łodzie z dwiema statecznicami w bardzo wczesnym okresie swej migracji do wnętrza Mórz Południowych, ponieważ są one daleko mniej przydatne do żeglugi morskiej aniżeli łódź z jedną statecznicą⁴³.

Jak już wspomniałem, w zachodniej Austronezji łodzie z dwiema statecznicami wydają się formą starszą. Za ich dawnością przemawia również fakt, że łodzie z pniami przywiązywanych z obydwu stron do burt występują w południowo-wschodniej Azji, a więc na obszarze

42 Przeciwważnię stanowi platforma oparta zwykle na przedłużeniu wysięgników z tej strony łodzi, która jest pozbawiona statecznicy.

43 J. Hornell, *South American balanced canoes: stages in the invention of double outrigger*, „Man” 1928 (vol. 28), no. 102, s. 129–131.

uważanym powszechnie za pierwotne terytorium ludów austronezyjskich. W Oceanii łódzie z dwiema statecznicami występowały w prymitywnej postaci na Wyspie Wielkanocnej⁴⁴. Sądzi się, że w przeszłości tratw z tym urządzeniem używano w zachodniej Polinezji. Ponadto łódź z dwiema statecznicami występowała na wyspie Nissan (na północ od Wyp Salomona) i w archipelagu Luizjady oraz w południowej części Nowej Gwinei i na półwyspie York (mapa 1). W Oceanii więc istnienie tego urządzenia zanotowano w odniesieniu do obszaru wzdłuż szlaku pierwszych dyfuzji kulturowych (mapa 5).

Mapy 2 i 3 przedstawiają występowanie niektórych form połączenia statecznic z wysięgnikami⁴⁵. Ilustrują one bardzo wyraźnie pokrewieństwa kulturowe poszczególnych regionów Austronezji. Do starszych fal kulturowych należy najprawdopodobniej połączenie typu Bali (mapa 3) oraz połączenie żerdziowe skośne. Typy te występują sporadycznie na rozległych obszarach Austronezji. Typ Bali zanotowano w Mombasie (wschodnia Afryka), na wyspie Bali (Indonezja) oraz na Wyspach Gilberta, Ellice i Samoa (pogranicze Mikronezji i Polinezji). Podobny zasięg miało nie ujęte na załączonych mapach połączenie żerdziowe skośne, zanotowane na Wyspach Gilberta oraz na Jawie i sąsiednich wyspach, między innymi na Bali. Na najbardziej rozległym obszarze, choć w sposób rozproszony, występowało połączenie deseczkowe, o dwóch odmianach (mapa 3). Do starszych form kulturowych prawdopodobnie należą także sposoby bezpośredniego połączenia wysięgników ze statecznicami (mapa 2), zarejestrowane w wielu miejscach. Rozmieszczenie typu X w postaci żerdzi krzyżujących się nad lub pod wysięgnikami wskazywałoby, że typ ten upowszechnił się później. Występuje on w dwóch odmianach na Andamanach i Nikobarach oraz w Melanezji i Polinezji, rozdzielony najmłodszymi chyba formami połączenia wysięgników ze statecznicą, a mianowicie połączeniem typu Halmahera i Moluki. Ponadto w Mikronezji upowszechniło się połączenie widełkowe.

Na szczególną uwagę zasługuje obszar Melanezji oraz Wyp Gilberta i Ellice, gdzie z różnym natężeniem współwystępuje wiele omawianych typów połączeń. Zatoka Papua i przyległe obszary Nowej Gwinei i półwyspu York mają tu szczególne znaczenie, stanowiąc niejako schron starych form kulturowych, występujących zwykle na peryferiach Austronezji, szczególnie na Madagaskarze oraz w środkowej części wschodniego wybrzeża Afryki, co ilustrują mapy 2 i 4. Świadczy o tym fakcie terminologia żeglarska. Starsze oceanijskie formy kulturowe pojawiły się również na Nowej

44 A.C. Haddon, J. Hornell, *Canoes of Oceania*, vol. 1: J. Hornell, *The canoes of Polynesia...*, il. 66, wg Chorisa, który odwiedził wyspę w 1816 roku.

45 Z powodu ograniczonej liczby map nie można było przedstawić współwystępowania różnych form połączeń statecznicowych przy tych samych łodziach.

Zelandii, Markizach, Wyspie Wielkanocnej i Hawajach, a więc na archipelagach peryferyjnych, dokąd innowacje docierały ze znacznym opóźnieniem. Miało to związek ze znacznie luźniejszymi kontaktami kulturowymi, co stanowiło naturalną konsekwencję oddalenia tych archipelagów (wyjąwszy Markizy) od reszty Oceanii. Z izolacji tej wynika między innymi brak na wymienionych archipelagach bezpośredniego połączenia wysięgników ze statecznicą na czop (mapa 2), zaś na Wyspie Wielkanocnej do czasu odkryć europejskich przetrwały łodzie z dwiema statecznicami, występujące najbliżej dopiero w zatoce Papua i jej sąsiedztwie (mapa 1).

Mikronezyjskie elementy kulturowe z zakresu żeglugi nawiązują bardziej do kultury Polinezji i południowej Melanezji niż pozostałej części Melanezji. Widać to wyraźnie na mapie 4. Do trójkątnych żagli dwurejowych (o rejach usytuowanych poziomo), charakterystycznych dla Mikronezji, południowej Melanezji oraz zachodniej i wschodniej Polinezji, nawiązują pod względem formy i konstrukcji pozostałe typy żagli na obszarze Polinezji. Omawiane pokrewieństwo jest znacznie wyraźniejsze w nazewnictwie wiosła i żagli. Te stwierdzenia nie pokrywają się z tezami lingwistów⁴⁶, którzy języki Mikronezji uważają za dialekty melanezyjskie. Sprzeczność może być tu tylko pozorna, gdyż wytwory skutnictwa (zarówno nazwy, jak i desygnaty) mogły dyfundować ze wschodniej Indonezji przede wszystkim poprzez Mikronezję do Polinezji i południowej Melanezji, omijając Melanezję północną i środkową. Prawdopodobnie nastąpiło to dlatego, że mieszkańcy Mikronezji i Polinezji w większym stopniu byli zmuszeni przez uwarunkowania geograficzne do uprawiania żeglugi⁴⁷, co przyczyniało się do ściślejszych kontaktów kulturowych, więc w konsekwencji zapożyczeń, zwłaszcza z zakresu żeglugi.

Mapa 4 ilustruje też powiązania kulturowe Indonezji z północną Melanezją. Widoczne są one we wspólnym dla tych obszarów występowaniu żagli prostokątnych dwurejowych. Obszar ten charakteryzuje się także występowaniem: statecznic wygiętych z przodu na kształt sanicy, żerdziowego połączenia statecznicy z wysięgnikami o kształcie odwróconej litery T, połączenia w postaci wetkniętej w statecznicę żerdzi przechodzącej pod kątem prostym drugim swoim końcem przez wysięgnik, jak również nazw typu *prau* na określenie łodzi.

Dla północnej Melanezji charakterystyczne jest występowanie statków z dwoma masztami pochylonymi. Tego rodzaju maszty mają także łodzie zaopatrzone w żagle prostokątne bezrejowe (mapa 4), a więc na Półwyspie Malajskim, Cejlonie i Madagaskarze. Maszt usytuowany

46 T. Milewski, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cz. 2: *Rozmieszczenie języków*, z. 1: *Tekst...*, s. 81, z. 2: *Atlas...*, mapa 22.

47 Cfr. pierwszą część niniejszego opracowania, zatytułowaną *Przyczyny rozwoju żeglugi w Austronezji*.

ponowozanotowano we wschodniej Oceanii (Hawaje, Markizy, Wyspy Towarzystwa, Manihiki, wyspy Samoa i Nowa Zelandia), jak również na Madagaskarze oraz na wschodnim wybrzeżu Afryki.

Podobieństwa z zakresu żeglugi między Madagaskarem i środkową częścią wschodniego wybrzeża Afryki a Indonezją, zwłaszcza południową i wschodnią, oraz Oceanią, a w szczególności północną Melanezją, potwierdza analiza terminologiczna. Haddon sądzi, że nazwa łodzi z urządzeniem statecznicowym na Madagaskarze *lakam* (*laka*) wiąże się z *haka* na Ambonie (wschodnia Indonezja) oraz z wariantami w zachodniej Oceanii: *hak*, *aka*, *wakas*, *bakati*, *hakas*, *ak* itp. oraz z nazwą *wangka* i jej odmianami rozprzestrzonymi w całej Oceanii⁴⁸. Za starsze terminy na określenie łodzi z urządzeniem statecznicowym należałoby uważać, ze względu na bardziej peryferyjne i reliktowe występowanie, nazwy o rdzeniu *ga-* (*ka-*) zanotowane na wschodnim wybrzeżu Afryki: Swahili – *galawa*; Yao – *ngalawa*; Makua – *ikalawa*; Nyanya i Nyamwezi – *ngalawa* oraz Nowa Kaledonia – *kalaba*; obszar delty Fly – *gawa*, *gwawa*, *garund*; nad zatoką Dallmann, Nowa Gwinea – *gain*, *seb gain* oraz wyspa Tench w Archipelagu Bismarcka – *gata*.

Zróznicowanie kulturowe Austronezji

Analiza zgromadzonego materiału z zakresu żeglugi i skutnictwa pozwoliła na wyodrębnienie regionów dość jednolitych pod względem kultury nautycznej (mapa 5). Obecne oblicze kulturowe tych obszarów jest przede wszystkim skutkiem kolonizacji dokonanej przez ludy austronezyjskiej rodziny językowej. Ludy te stanowiły do niedawna trzon ludności na drobnych wysepkach Mikronezji, Polinezji i Melanezji, ponadto skolonizowały wybrzeża i część środkowych obszarów większych wysp Melanezji, Filipin, znaczną część zachodniego Madagaskaru i prawie całkowicie opanowały obszar Indonezji.

W obszarze Austronezji można wydzielić pięć regionów.

Region pierwszy obejmował Oceanię z częścią wybrzeża półwyspu York. Na obszarze tym można zauważyć wyraźne ślady dwóch być może najstarszych dróg ekspansji kulturowych, mających swój początek w północno-wschodniej Indonezji lub – co mniej prawdopodobne – na Filipinach. Pierwsze ekspansje kulturowe przechodziły zapewne wzdłuż północnych wybrzeży Nowej Gwinei, następnie wzdłuż łańcucha wysp Melanezji, poprzez środkową Polinezję aż do Markizów, Tuamotu i być może Wyspy Wielkanocnej. O istnieniu tego szlaku świadczy zakres występowania statecznic długich i średnich (w stosunku do długości łodzi),

48 A.C. Haddon, *The outrigger canoe of East Africa*, „Man” 1918 (vol. 18), no. 29, s. 53.

urządzenia statecznicowego zaopatrzonego w trzy i cztery wysięgniki, statecznicy w kształcie prostej cylindrycznej żerdzi, a także sporadyczne występowanie łodzi z dwiema statecznicami (mapa 1) oraz – z dziedziny kultury społecznej – zwyczaj wypędzania demonów nieszczęść na tratwie lub łodzi w morze i zwyczaj chowania zmarłych na łodzi w łodzi lub w trumnie o kształcie łodzi. Ekspansja ta nie ograniczyła się do szlaku transpacyficznego; dotarła do zatoki Papua, na półwysep York, do Nowej Zelandii, archipelagu Ellice, Wysp Marshalla i być może na Hawaje. Można by ją przypisywać ludom należącym do austronezyjskiej rodziny językowej, a jej zakres niemal pokrywa się z występowaniem wspomnianego zwyczaju chowania zmarłych na łodzi w łodzi i z zasięgiem trójkątnego żagła usytuowanego pionowo. Zdaniem antropologów, na podobnym obszarze występuje w Oceanii typ śródziemnomorski.

Późniejsze ekspansje kulturowe przechodziły szlakiem północnym, poprzez być może niezaludnione jeszcze koralowe atole Mikronezji oraz wzdłuż wschodnich wysepek środkowej Melanezji. Po dotarciu do Polinezji ograniczyły one w znacznym stopniu zdobycze terytorialne pierwszych ekspansji. O istnieniu „północnej” drogi późniejszych fal kulturowych świadczą zasięgi krótkich statecznic w formie niewyżłobionej łodzi, łodzi dwukadłubowych, urządzenia statecznicowego wyposażonego w dwa wysięgniki, żagła trójkątnego usytuowanego poziomo (mapa 4) oraz nazewnictwo żagła, łodzi i wiosła. Ostatecznie druga ekspansja opanowała całą Mikronezję, częściowo Wyspy Marshalla, Polinezję i część południowej Melanezji. Podobny obszar zajmuje, według antropologów, typ pacyficzny.

Region drugi obejmował część wybrzeża wschodniej Afryki od Mozambiku do Lamu oraz środkową i południową część zachodniego wybrzeża Madagaskaru. Charakteryzował się on występowaniem łodzi z dwiema statecznicami (mapa 1), deseczkowym połączeniem statecznicy z wysięgnikami (mapa 3), nazwą łodzi o rdzeniu *ga-* (*ka-*) oraz żagłem jednorejowym o kształcie trapezu (mapa 4). Wszystkie te cechy (z wyjątkiem ostatniej) wyróżniały także pierwszą ekspansję transpacyficzną na obszarze Oceanii. Nadto rejon ten charakteryzowało występowanie urządzenia statecznicowego wyposażonego w dwa wysięgniki oraz krótką statecznicę (na południu Madagaskaru – o średniej długości). Obie te cechy były znamienne dla drugiej ekspansji na obszarze Oceanii.

Można przypuszczać, że ten obszar (szczególnie zachodnie wybrzeże Madagaskaru) został skolonizowany przez ludy z Indonezji mniej więcej w tym samym okresie, kiedy miały miejsce pierwsze ekspansje transpacyficzne przechodzące przez Melanezję. Za tym stanem rzeczy przemawia mapa Pierre’a Boiteau⁴⁹, na której podkreślono istnienie na

49 P. Boiteau, *Madagascar. Contribution à l'histoire de la nation malgache*, Edition Sociales, Paris 1958, mapa w rozdz. I.

Madagaskarze, a pośrednio być może i w Afryce kontynentalnej, elementów charakterystycznych dla kultury Melanezji. Ponadto z mapy tej wynika, że istniał w przeszłości silny ciąg osadniczy z okolic Palembang w północno-wschodniej Sumatrze do Madagaskaru i Komorów.

Region trzeci obejmował Filipiny. Występowały tu trzy i cztery wysięgniki w urządzeniu statecznicowym, co nawiązywało do pierwszych ekspansji transpacyficznych, oraz używano krótkich statecznic, co było charakterystyczne dla późniejszych fal kulturowych (druga ekspansja) na obszarze Oceanii i na kierunkach przybrzeżnych południowej Azji: Indonezja – Cejlon, Indie – północny Madagaskar, Komory, wschodnie wybrzeże Afryki. Dla Filipin, tak samo jak i dla Indonezji, charakterystyczne były też łodzie z dwiema statecznicami.

Czwarty region obejmował północną część Sumatry i łańcucha wysp leżących na południowy zachód od tej wyspy, Cejlon, południowe Indie, Komory i zachodnie wybrzeże północnego Madagaskaru. Obszar ten charakteryzowały: urządzenie z krótką statecznicą kształtem przypominającą łódź, nazwy łodzi o rdzeniu *-ak-* oraz żagiel bezrejowy (mapa 4). Cechy te, wyjąwszy ostatnią, nawiązują do drugiej ekspansji transpacyficznej.

Piąty region obejmował Indonezję. Reprezentowały go: urządzenie z dwiema statecznicami w kształcie prostej cylindrycznej żerdzi o średniej długości (mapa 1) i z dwoma wysięgnikami, żagiel dwurejowy w kształcie prostokąta (mapa 4), połączenie statecznicy z wysięgnikami typu Halmahera (mapa 3).

Podsumowanie

Uogólniając, można o ekspansjach kulturowych na obszarze Austronezji powiedzieć, co następuje. Centrum, z którego rozprzestrzeniały się na omawiany obszar elementy żeglugi pełnomorskiej, stanowiła Indonezja. Stąd pierwsze fale kulturowe, które z dużym prawdopodobieństwem wiązać można z ludami należącymi do austronezyjskiej rodziny językowej, opanowały całą Oceanię (z wyjątkiem może zachodniej i środkowej Mikronezji), Filipiny oraz, prawdopodobnie nieco później, Madagaskar i część wschodniego wybrzeża Afryki. Późniejsze fale kulturowe (druga ekspansja), które między innymi upowszechniły połączenie statecznicy z bomami typu X, ograniczyły ten obszar w Oceanii do większych wysp Melanezji, dotarły do Filipin i sięgnęły z Sumatry do północnego Madagaskaru oraz wybrzeży Cejlonu i południowych Indii. Ponadto na obszarze Austronezji można zauważyć ślady ekspansji o zasięgu lokalnym. Z północno-wschodniej Indonezji ostatnie fale posuwały się wzdłuż północnych wybrzeży Nowej Gwinei aż do

Archipelagu Bismarcka. O istnieniu tej ekspansji kulturowej świadczy występowanie żagli prostokątnych dwurejowych (mapa 4), nazw łodzi typu *prau* oraz zasięg połączenia statecznicy z wysięgnikami o kształcie odwróconej litery T. Tym samym szlakiem dotarło do Melanezji połączenie statecznicy z wysięgnikami typu Moluki (mapa 3) oraz łódź szyta z desek i pozbawiona urządzenia statecznicowego, charakterystyczna dla niektórych wysp Indonezji oraz Wysp Salomona.

W Mikronezji i w południowej Melanezji upowszechniło się widelkowe połączenie między statecznicą a wysięgnikami (mapa 3). Związki między północną i środkową Melanezją a wschodnią Mikronezją dają się zauważyć na przykład we wspólnym dla tych obszarów zwyczaju topienia w morzu zwłok zmarłego wraz z łodzią oraz używaniu pewnego typu czerpaka do wylewania wody z łodzi.

Trudno stwierdzić przy obecnym stanie badań antropologicznych i archeologicznych Austronezji, jak dalece na poszczególnych obszarach i w poszczególnych okresach przemieszczenia elementów kulturowych łączyły się z migracjami biologicznymi. Tym bardziej, że grupy o podobnym składzie antropologicznym mogły być różne pod względem kultury. Dlatego przedstawione tu rozważania dotyczące określonych typologicznie wytworów kulturowych z zakresu żeglugi niewiele światła mogą rzucić na zagadnienie etnogenezy Austronezyjczyków. Warto jednak dodać, że załączone mapy (1–4) wykazują wyraźne zbieżności ze skartowaniami opracowanymi przez Bengta Anella, a dotyczącymi form niektórych narzędzi rybackich i myśliwskich na obszarze Indonezji i Oceanii⁵⁰. To świadczyłoby, że mapy, na podstawie których próbowano w niniejszym artykule określić granice poszczególnych regionów kulturowych i przyczyny ich powstania, przynajmniej w przybliżeniu odzwierciedlają rzeczywisty stopień zróżnicowania kultury Austronezji.

.....

Zygmunt Kłodnicki, dr hab., prof. UŚ, emerytowany profesor nadzwyczajny, etnolog. Związany pierw z Uniwersytetem Wrocławskim (Katedra Etnografii Ogólnej i Słowian), od 1997 roku – z cieszyńską filią Uniwersytetu Śląskiego, gdzie pełnił liczne funkcje kierownicze: prodziekana Wydziału Pedagogiczno-Artystycznego ds. naukowych, artystycznych i współpracy z zagranicą (1999–2002), dziekana Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji UŚ (2003–2005), prodziekana Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji UŚ ds. nauki i współpracy z zagranicą (2005–2008) czy też dyrektora Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŚ (2009–2011). Przez dekady uczestniczył w pracach Polskiego Atlasu Etnograficznego, opracowując kilkadziesiąt map oraz redagując ogólnopolską serię wydawniczą Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wieloletni prezes

50 B. Anell, *Contribution to the history of fishing in the southern seas*, [s.n., Almquist & Wiksell?, s.l., Uppsala?] 1955 (*Studia Ethnographica Upsaliensia*, t. 9); Idem, *Hunting and trapping methods in Australia and Oceania*, [s.n., Almquist & Wiksell?, s.l., Uppsala?] 1960 (*Studia Ethnographica Upsaliensia*, t. 18).

i wiceprezes Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, jednocześnie członek honorowy Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego oraz Słowackiego Towarzystwa Ludoznawczego. Członek Komitetu Nauk Etnologicznych PAN oraz rad wielu cenionych czasopism, takich jak: „Lud”, „Twórczość Ludowa”, „Zaranie Śląskie”, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, „Etnologia Europae Centralis”. Odznaczony Medalem Komisji Edukacji Narodowej, srebrnym medalem Gloria Artis, parokrotnie wyróżniany nagrodą Rektora UŚ za działalność dydaktyczną i naukową. Wypromował dwa doktoraty z zakresu nauk humanistycznych. Autor cenionych publikacji naukowych z zakresu zróżnicowania kulturowego Polski i środkowej Europy oraz metody etnograficznej i retrogresywnej.

.....

Nota edytorska

Artykuł ukazał się pierwotnie na łamach czasopisma „Nautologia” z 1970 roku, nr 3–4 (19–20), s. 12–29. Jak podał Autor, publikacja jest rozwiniętą wersją referatu (szerzej zob. przypis 1). Zachowano oryginalny tytuł artykułu. Afiliacja Autora w pierwodruku: Zakład Polskiego Atlasu Etnograficznego, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN (Wrocław). Pierwodruk jest dostępny w Bałtyckiej Bibliotece Cyfrowej: <https://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/publication/68790/edition/62799?language=pl>.

Artykuł jest publikowany w wersji pierwotnej, ze zmianami. Zgodnie z regułami stosowanymi w SEiA, usunięto numerację podrozdziałów oraz tytuł „Wstęp”, którym była opatrzona pierwsza część artykułu. Zostały wprowadzone zmiany korektorskie polegające na poprawieniu zapisów podanych w ewidentnie mylnej formie, przystosowaniu tekstu do dzisiejszych reguł poprawnościowych (między innymi uwspółcześiono niektóre nazwy własne, poza wyróżnieniami nazwisk przywoływanych autorów. Inicjały imion rozwinięto, jeśli tylko dane imię udało się ustalić, inicjały imion osób wymienianych po raz kolejny usunięto.

Począwszy od bieżącego numeru w SEiA obowiązują nowe zasady sporządzania odsyłaczy bibliograficznych (tzw. system autor – rok; zob. <https://journals.us.edu.pl/index.php/SEIA/about/submissions>), w przedruku zachowano jednak sposób wskazywania źródeł zastosowany w oryginale, tj. za pomocą przypisów dolnych. Format opisów bibliograficznych przystosowano do obowiązującego w SEiA (między innymi ujednolicono numerację woluminów do zapisu za pomocą cyfr arabskich, dodano informacje o autorstwie tłumaczenia, o wydawcy).

Zrezygnowano z publikacji zamieszczonych w oryginale obszernych streszczeń w języku angielskim (Krystyny Wilkoszewskiej) i rosyjskim (B[ronisławy] Walczowskiej); dołączono natomiast syntetyczne streszczenie angielskojęzyczne, sporządzone na podstawie wspomnianych, i zgodnie ze współczesnym uzusem podano słowa kluczowe. Dodano biogram Autora.

W przedruku znajdują się wszystkie mapy opublikowane w pierwodruku oraz większość ilustracji, tj. wszystkie oprócz czterech, które nie mogły zostać zamieszczone ze względu na kwestię praw autorskich.

Wśród ilustracji, które nie mogły zostać opublikowane, znalazły się (w niniejszym wyliczeniu są podane oryginalne podpisy, włącznie z zachowaniem oryginalnej numeracji w nawiasach kwadratowych): [II] Modele łodzi tasmańskich. Wg H. Ling Rothera i R. Biasuttiego: *Razze e i popoli della terra*. Torino 1959, t. IV, il. 31; [XVI] Łódź z żaglem prostokątnym jednorejowym. Nikobary. Wg R. Heine-Gelderna: *Südostasien*, w: *Illustrierte Völkerkunde in zwei Bänden herausgegeben von Dr G. Buschan*. T. 2, cz. 1. Stuttgart 1923, il. 552; [XIX] Łódź z żaglem trójkątnym. Nowa Zelandia.

Wg R. Biasuttiego: *Razze e i popoli della terra*. Torino 1959, t. IV, il. 147 (za A. Hamiltonem); [XXa] Papuaska łódź *orou* z żaglem typu „jaskółczy ogon”. Wg H. Bernatzika: *Südsee*. Leipzig 1934, s. 80–81 (z fotografii szkic wykonał M. Kurek).

Dwie ilustracje zostały dodane: ilustracja 18 (Tereoboo, król Owyhee, ofiarujący dary kapitanowi Cookowi, Hawaje; na czele grupy łódź z żaglem typu „jaskółczy ogon”) i ilustracja 22 (Autochtoni przy łodziach z urządzeniem statecznicowym, Honolulu, około 1922 roku).

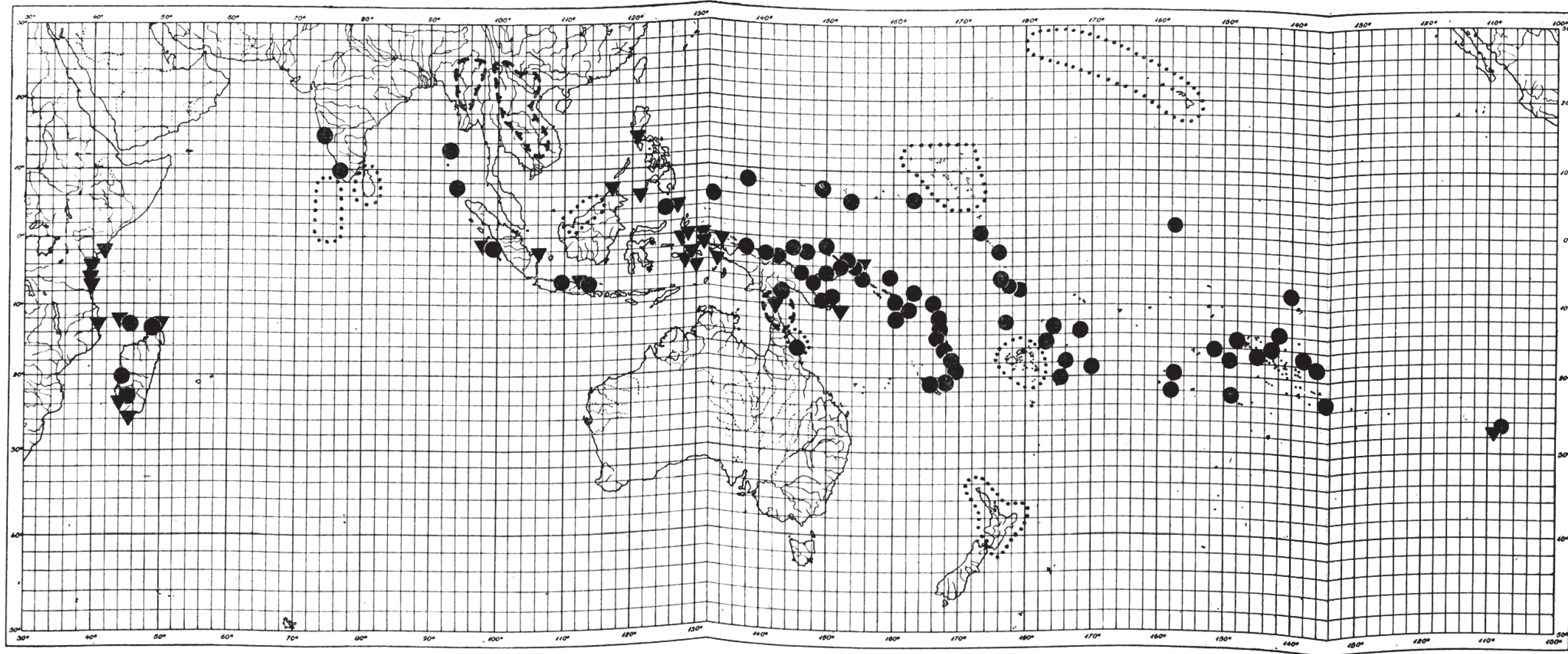
Ilustracje zawarte w przedruku są kopią (poddaną odpowiedniemu przygotowaniu) ilustracji z pierwodruku artykułu w wersji zdigitalizowanej lub z publikacji źródłowych, również w wersji zdigitalizowanej, jeśli takie były dostępne.

Ilustracje zamieszczono w kolejności odzwierciedlającej numerację z pierwodruku, z uwzględnieniem wspomnianych zmian dotyczących zawartości materiału ilustracyjnego. Numerację ilustracji odpowiednio zmieniono.

Mapy są publikowane jako kopie z pierwodruku w wersji zdigitalizowanej. Jedyne zmiany wprowadzono w legendach map, w rubrykach zawierających odesłania do ilustracji i stron artykułu, zgodnie z zawartością materiału ilustracyjnego oraz numeracją ilustracji i stron przedruku. Usunięto więc odwołania do ilustracji nie publikowanych w przedruku – do ilustracji [XVI] w legendzie map 1, 3 i 4, ilustracji [XIX] w legendzie mapy 4. W legendzie mapy 1 zrezygnowano z odwołania do ilustracji [XVII] (zgodnie z nową numeracją: ilustracji 14), w legendzie mapy 3 – z odwołania do ilustracji Ib (2). Poza tym w legendzie mapy 3 uwspółcześiono jedną nazwę, tj. zamiast „Molukki” wpisano „Moluki”.

Wykaz map

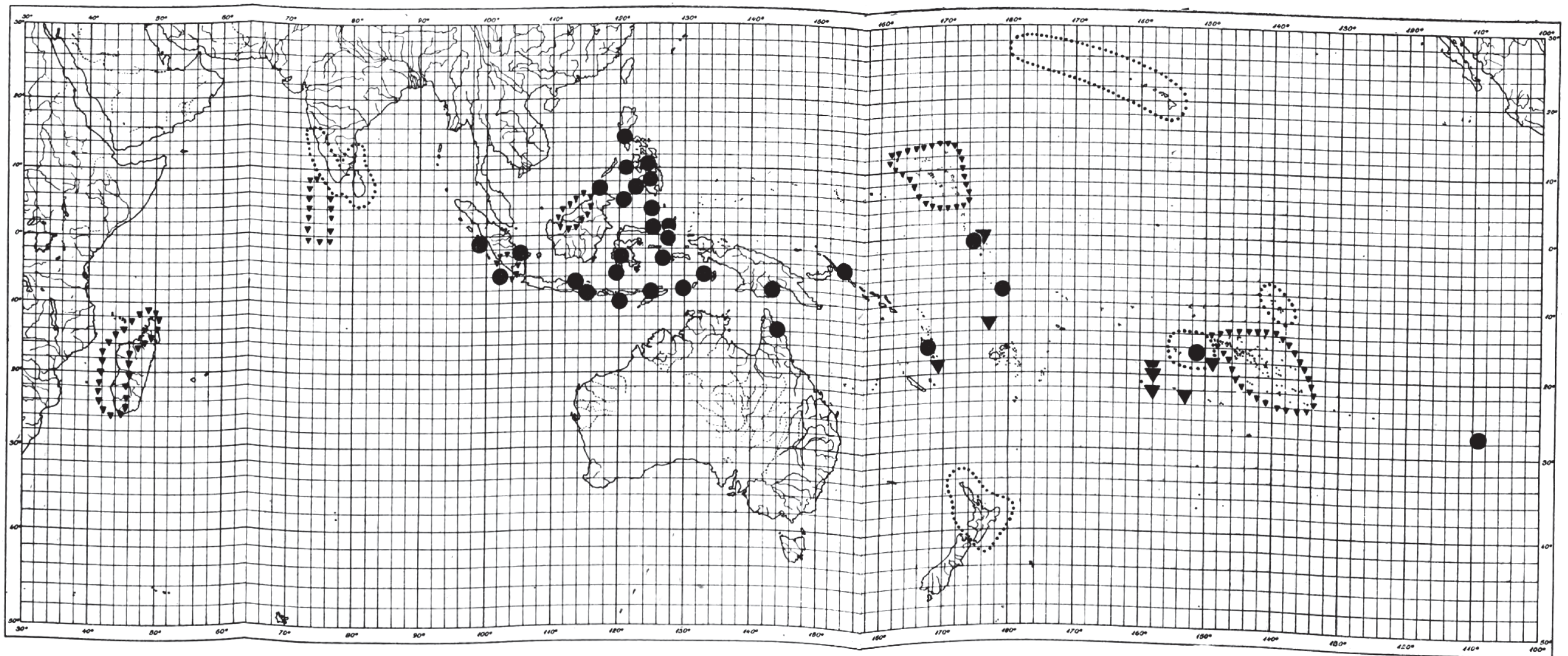
- 1 Liczba statecznic w urządzeniu statecznicowym
- 2 Formy bezpośredniego łączenia statecznicy z wysięgnikami
- 3 Niektóre sposoby pośredniego łączenia statecznicy z wysięgnikiem
- 4 Kształty żagli
- 5 Regionalizacja kulturowa Austronezji opracowana na analizie łodzi z urządzeniem statecznicowym, formach żagli, terminologii nautycznej i niektórych zwyczajach związanych z żeglugą

STAN NA PODSTAWIE DOKUMENTACJI Z XIX I XX WIEKU

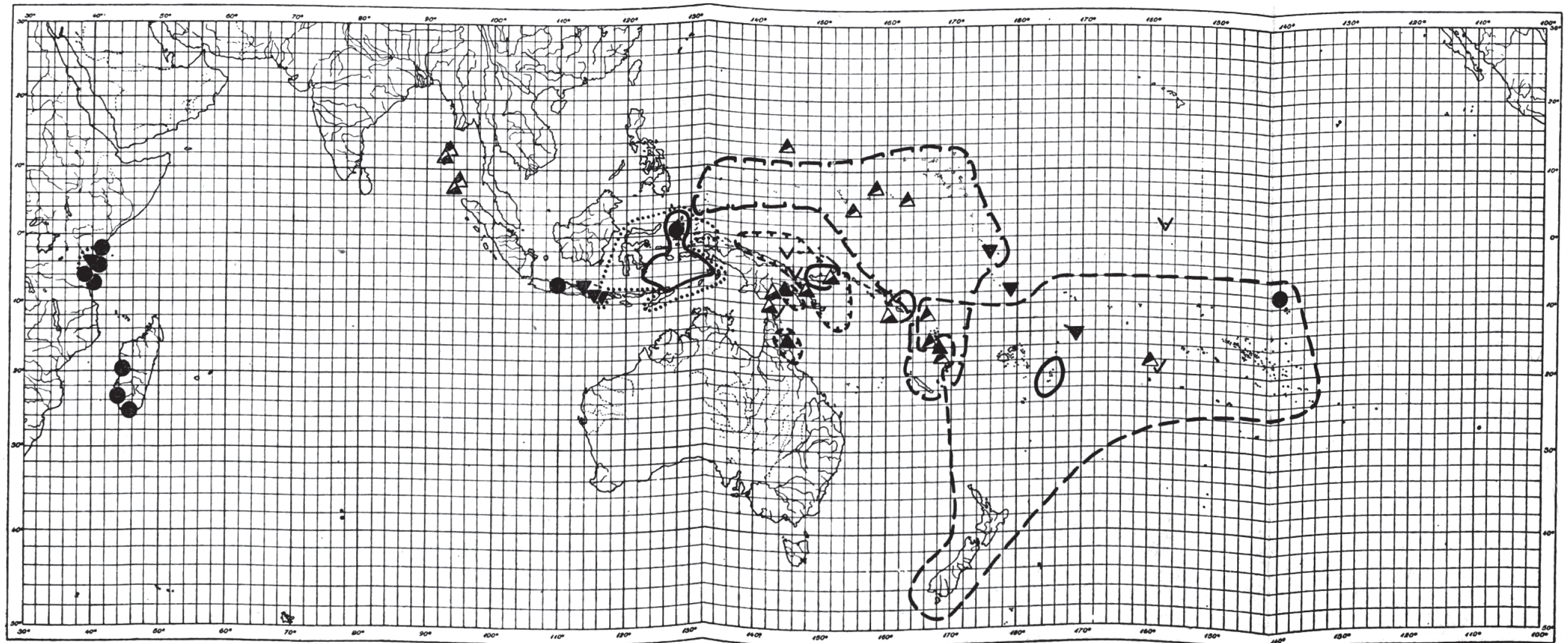
MAPA 1

LICZBA STATECZNIC W URZĄDZENIU STATECZNICOWYM					
sygn.	ilustr.	strona(y)	statecznice	oznakowanie	lokalizacja
A	2, 13	[11, 14]	jedna	●	dokładna
				przybliżona
B	1	[11]	dwie	▼	dokładna
				TTTT	przybliżona

MAPA 2

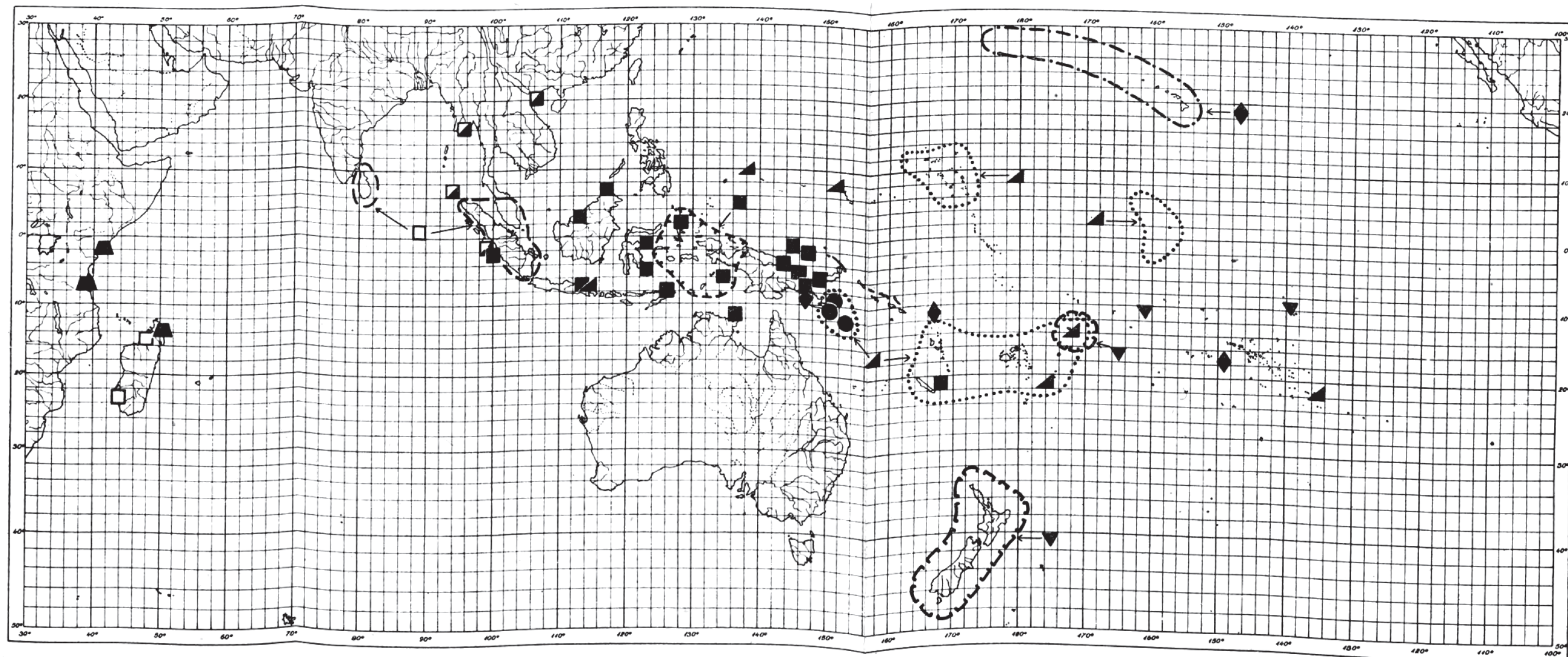
FORMY BEZPOŚREDNIEGO ŁĄCZENIA STATECZNICY Z WYSIĘGNIKAMI					
sygn.	ilustr.	strona(y)	łączenie	oznakowanie	lokalizacja
A	5	[13]	gniazdowe	●	dokładna przybliżona
B	6	[13]	krzyżowe	▼ ▼▼▼▼▼	dokładna przybliżona

MAPA 3

NIEKTÓRE SPOSOBY POŚREDNIEGO ŁĄCZENIA STATECZNYCY Z WYSIĘGNIKIEM

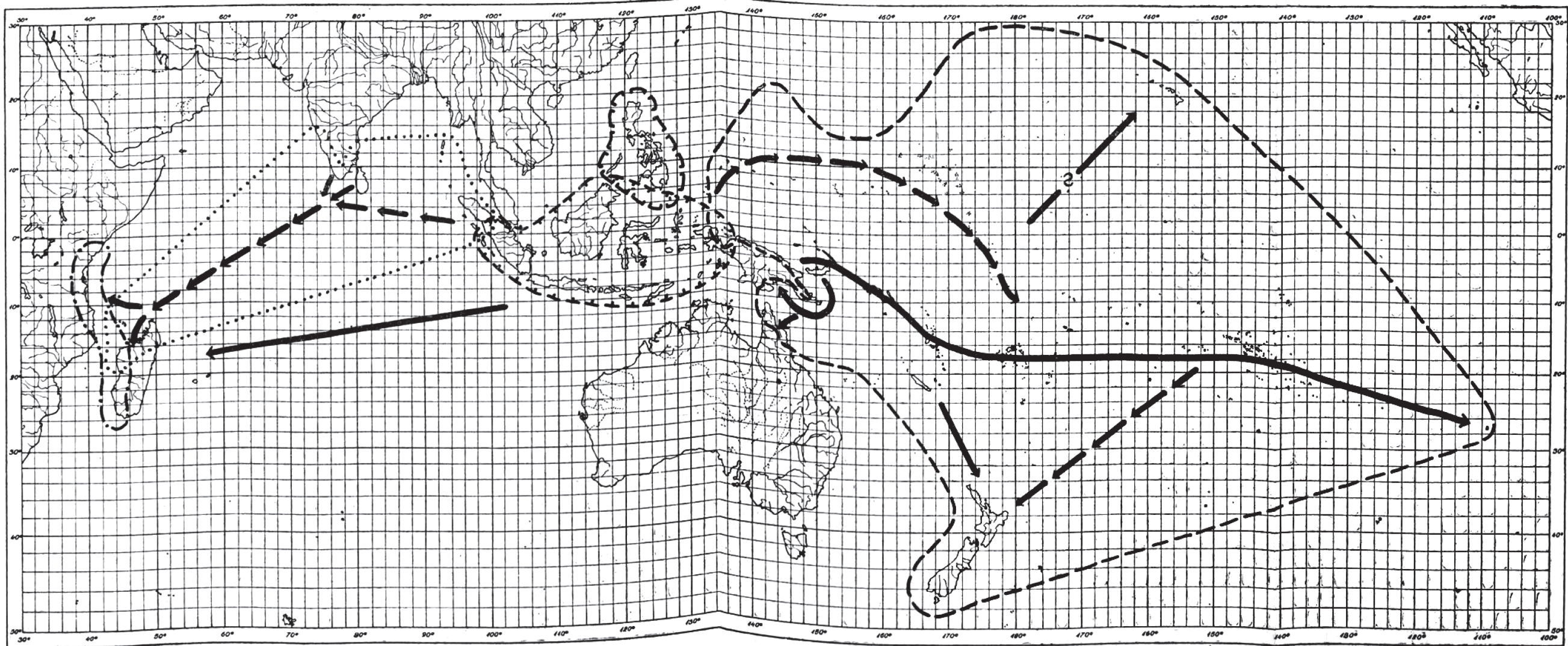
sygn.	ilustr.	strona(y)	łączenie	oznakowanie	lokalizacja	sygn.	ilustr.	strona(y)	łączenie	oznakowanie	lokalizacja
A A1	7a, 7b	[13]	żerdzie: — widelkowe	□ □ □	zasięg zwarty występowanie wyspowe	A3	9	[14]	deseczkowe lub słupkowe	●	występowanie wyspowe
A2			typu X za pomocą jednej lub więcej par krzyżujących się lub zbieżnych żerdzi:	∨		A4	10	[14]	typu Bali	▼	występowanie wyspowe
A2a	8a	[13]	— żerdzie schodzą się lub krzyżują nad wysięgnikami	— — — ▲	zasięg zwarty występowanie wyspowe	B			żerdzie łączące statecznice z wysięgnikiem są przy- wiązane do statecznicy:		
A2b	8b	[13]	— żerdzie krzyżują się pod wysięgnikami	— — — T T T	zasięg zwarty występowanie wyspowe	B5	11	[14]	— typ Halmahera	—	zasięg zwarty
A2c	8c	[13]	formy A2a i A2b współwystępują dzięki istnieniu podwójnych lub rozwidlonych wysięgników	▲	występowanie wyspowe	B6	12	[14]	— typ Moluki	●●●●●	zasięg zwarty

KSZTAŁTY ŻAGLI

MAPA 4

sygn.	ilustr.	strona(y)	żagiel	oznakowanie	lokalizacja	sygn.	ilustr.	strona(y)	żagiel	oznakowanie	lokalizacja
A			prostokątny:			B5			trójkątny		
A1	13	[15]	— bezrejowy		dokładna	C			formy różne:		dokładna
A2			— górnorejowy		przybliżona	C6	18, 19	[16, 17]	— „jaskółczy ogon”		przybliżona
A3	14, 15	[15]	— dwurejowy		dokładna	C7	21	[17]	— trapezowaty górnorejowy		dokładna
B			trójkątny:		przybliżona	C8	20	[17]	— owalny		przybliżona
B4	17	[16]	trójkątny		dokładna						dokładna

MAPA 5

REGIONALIZACJA KULTUROWA AUSTRONEZJI OPRACOWANA NA ANALIZIE ŁODZI Z URZĄDZENIEM STATECZNIKOWYM, FORMACH ŻAGLI, TERMINOLOGII NAUTYCZNEJ I NIEKTÓRYCH ZWYCZAJACH ZWIĄZANYCH Z ŻEGLUGĄ

sygn.	objaśnienia	oznakowanie
A1	regiony względnie jednolite pod względem kultury	linie przerywane
B	przypuszczalne drogi dyfuzji kulturowych:	
B2	— drogi pierwszych dyfuzji	→
B3	— drogi późniejszych dyfuzji	→ → →

Łukasz Łuczaj

Uniwersytet Rzeszowski

 <https://orcid.org/0000-0001-5272-4826>

Witold Grodzki

Technikum nr 6 i Branżowa Szkoła I stopnia nr 6 im. Jana Sas Zubrzyckiego
w Zespole Szkół Architektoniczno-Budowlanych, Krosno

Agnieszka Marcela

Przemysł

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2021.21.02.02>

Mech jako materiał do uszczelniania belek w budownictwie drewnianym Karpát*

Using moss for the chinking of log cabins in the wooden architecture
of the Carpathians

Abstract: The article examines the tradition of the chinking of log cabins with moss in chosen villages of the Carpathian Foothills (SE Poland) in the counties of Krosno, Strzyżów, and Sanok. Moss used to be the main material used for chinking. After being gathered in pastures and forests by children and women, it was dried, sprinkled with water and packed with the help of the metal part of a plough. For the most efficient chinking, the space between logs had to be about 5 cm wide. The main species of moss used for this purpose were *Rhytidiadelphus squarrosus* (collected on pastures) and *Pleurozium schreberi* (collected in pine forests). The 1940s and 1950s saw a gradual discontinuation of this practice. In the course of the research, the author chinked two houses in cooperation with a person who was also a key source of information. The article also addresses the legal limitations of reviving the tradition, which include laws concerning the collecting of understorey plants in state forests, fines for using plants from other owners' forests, and the protection of some moss species.

Kew words: ethnobryology, chinking, log cabin, bryophytes, ethnobotany

Słowa kluczowe: etnobiologia, uszczelnianie, drewniana chata, mszaki, etnobotanika

W czasach gospodarki przyswajalnej korzystano głównie z dóbr przyrodniczych, które były dostępne w najbliższej okolicy. Dotyczy to także budownictwa. Domy w Europie Środkowej budowano z lokalnego drewna, kamienia lub gliny. Budownictwo drewniane dominuje na obszarze znacznej części Słowiańszczyzny, poza niektórymi obszarami na zachodzie i południu (Moszyński, 1929). Ważnym elementem tego

* Źródło finansowania badań omówionych w artykule: badania przeprowadzone w ramach pracy własnej.

typu budownictwa było uszczelnianie szpar pomiędzy belkami (Ciołek, 1952). Jak piszą Mirosława Popek i Bożenna Wapińska (2013), dawniej do uszczelnienia styków bali stosowano warkocze splecione ze słomy, glinę, wióry, pakuły, a obecnie używa się także pianki poliuretanowej. Uszczelnienia z mchu są przykładem archaicznego materiału, od którego się odchodzi już od dziesięcioleci. Spotykamy je w praktyce budownictwa drewnianego powszechnie, jednak w nowych budynkach drewnianych dominują inne surowce (Repelewicz, 2019).

Badania etnobotaniczne zwykle dotyczą takich zagadnień, jak rośliny jadalne, lecznicze czy rośliny związane z magią i religią. Rośliny użytkowe, związane z budownictwem, są rzadziej tematem takich analiz, a już prace dotyczące mszaków są unikalne w skali światowej. Naukę o tradycyjnym użytkowaniu mszaków nazywamy etnobotanią, ang. *ethnobryology* (od „bryologia” – nauka o mszakach). Terminu tego po raz pierwszy użył Seville Flowers w 1957 roku, w opracowaniu dotyczącym Indian Gosiute (Flowers, 1957). Artykuły przeglądowe dotyczące etnobotaniki opublikowali kilkanaście lat temu Eric Harris (2008) oraz Amal Kumar Mondal i Sanjukta Mondal (2009). Ostatnio głośna jest też książka amerykańskiej ekolożki indiańskiego pochodzenia Robin Wall Kimmerer (2021), popularyzująca wiedzę o mszakach, zawierająca wiele informacji o znaczeniu tych roślin w kulturach tradycyjnych. Na liście mszaków użytkowych sporządzonej przez Harrisa dominują mszaki lecznicze. Ze stu pięćdziesięciu gatunków, głównie z terenu USA, Indii i Chin, jedynie dwadzieścia dwa znajdowały zastosowanie w uszczelnieniu budynków lub łodzi. Przykłady tych gatunków pochodzą z USA, Japonii i Indii (Harris, 2008). Z terenu Europy Środkowej i Wschodniej brak jakichkolwiek prac dotyczących mszaków używanych do uszczelniania budynków. Wzmianki o tym, że mchów używa się do uszczelniania belek, można jednak odnaleźć w literaturze etnograficznej i architektonicznej (Plater, 1841; Alexandrowicz, 1896; Hensel, 1974: 48; Szurowa, 1978: 23; Czerwiński, 2006), jak też nawet w literaturze pięknej, na przykład w *Panu Wołodyjowskim* Sienkiewicza. W Polsce zajmowano się ostatnio użytkowaniem mszaków jedynie w kontekście historii farmakologii i etnofarmakologii (Drobnik, Stebel, 2014, 2015, 2018, 2021).

Aby wypełnić lukę w wiedzy o mszeniu chałup, autorzy artykułu zebrali informacje od kilku respondentów z pogranicza Pogórza Karpackiego, którzy osobiście brali udział w zbieraniu mchu lub mszeniu chałup. Teren badań to głównie pogranicze Pogórza Strzyżowskiego i Dynowskiego, obszar ten z punktu widzenia etnograficznego zamieszany jest głównie przez Pogórzan, a także Zamieszkańców (Ruszel, 2004; Olszański, 2007; Bata, Łuczaj, 2015). Jedynie wywiad przeprowadzony przez autorkę dotyczy terenów zamieszanych przez podsanockich Dolinian.

Pierwotną inspiracją do badań i niniejszego artykułu była budowa drewnianego domu o konstrukcji zrębowej przez pierwszego autora artykułu w latach 2006–2009, w Pietruszej Woli (numer budynku: 86, powiat krośnieński), oraz renowacja innego domu w tej wsi (numer budynku: 50). Dom autora miał być budowany możliwie w stylu lokalnym, a więc bardzo szybko pojawił się problem, czym uszczelnić przestrzenie pomiędzy belkami. W trakcie budowy konsultowano się więc z kilkoma osobami, które same uszczelniały chałupy lub zbierały mech do uszczelniania. Opublikowany przez autora wpis na blogu o mszeniu chałup (Łuczaj, 2018) doczekał się wielu wejść i komentarzy, które tylko potwierdziły, że mszenie chałup jest sztuką w Polsce wymarłą, wymagającą reaktywacji.

Wywiady na temat mszenia pierwszy autor przeprowadził w latach 2005–2021, z ośmioma respondentami. Zebrał on także mchy do mszenia dwóch nowych drewnianych chałup pod opieką jednego z rozmówców i brał udział w uszczelnianiu belek. Głównym informatorem pierwszego autora artykułu i wykonawcą uszczelnień był Fryderyk Kaszyk (ur. 1948, zm. 2020; fot. 1). Ojciec informatora był przedwojennym kościelnym w Pietruszej Woli, zamieszkaną dawniej przez Rusinów z grupy Zamieszkańców (Bata, Łuczaj, 2015). Drugi autor zanotował informacje zebrane od czterech respondentów, a autorka – od jednego. W sumie zebrane informacje o mszeniu chałup uzyskano od trzynastu informatorów (jedenastu mężczyzn i dwóch kobiet), pochodzących z następujących miejscowości: Rzepnik, Łęki Strzyżowskie, Krościenko Wyżne (wszystkie powiat krośnieński), Różanka, Pstrągówka, Grodzisko i Wysoka Strzyżowska (powiat strzyżowski) oraz Bykowce (powiat sanocki). Informatorzy urodzili się w latach 1927–1961. Większość (jedenastu) była pochodzenia polskiego, jedynie dwójka informatorów z Rzepnika miała korzenie mieszane polsko-rusińskie. Wszyscy mieli korzenie rodzinne w regionie Pogórza Karpackiego.

Według informacji zebranych przez pierwszego autora mchy były dawniej głównym materiałem służącym do wypełniania szczelin między belkami. Mech wkładano po postawieniu chałupy, ale starano się to robić szybko, zanim budynek osiadł (fot. 1). Mech najpierw suszono na płachtach na dworze lub na strychu, aż wysechł zupełnie, ale przed wypełnianiem mech skrapiano delikatnie wodą, aby go uelastyczyć. Mech musi być bardzo dokładnie ubity. Ubijano go za pomocą narzędzia zwanego „trzósło”, tj. części pługa w kształcie noża służącej do odcinania skiby w płaszczyźnie pionowej. Trzósło ma idealne wymiary, pozwalające na precyzyjne uderzanie i wejście między belki. Według informatora cieśli Stanisława Nogi z Wysokiej Strzyżowskiej, który stawiał dom pierwszego z autorów, belki miały mieć szparę „na dwa palce” (około 5 cm), właśnie po to, aby zostawić przestrzeń na ubijanie mchu. Do mszenia należy

Fot. 1. Informator z Rzepnika Fryderyk Kaszyk utykający mech w nowo budowanej chałupie Łukasza Łuczaja w Pietruszej Woli (około 2008 roku). O ścianę oparte jest trzósło, główne narzędzie służące do upychania

Fot. Łukasz Łuczaj; zdjęcie było już publikowane w: Ł. Łuczaj, 2018, 5 lipca, *Mszenie chaty*. <http://lukaszluczaj.pl/mszenie-chaty/> [dostęp: 7.11.2021].

przystąpić w ciągu paru tygodni po postawieniu chałupy, bo potem ta osiada i szczeliny mogą się stać węższe, co utrudnia ubijanie. Po dokładnym ubiciu mchu przycinano go ostrą małą siekierką, a następnie z wierzchu, z obu stron ściany, zalepiano gliną mieszaną z piaskiem i plewami.

Do uszczelnienia chaty pierwszego autora, mierzącej około 5×10 m, zużyto 4 metry przestrzenne (st) mchu (80 pięćdziesięciolitrowych worków). Mech pierwszy autor zbierał początkowo na cmentarzu w Rzepniku, bo to według informatora było jedyne miejsce, gdzie rosły mchy podobne do tych, jakich używano dawnej. Wzbudzało to jednak obawy Kaszyka, bo, jak mówił, „z cmentarza nie powinno przynosić się żadnych roślin”. Niedobory uzupełniono więc potem mieszaniną mchu z innych stanowisk, w tym z innych części Polski.

Zbieraniem mchu zajmowały się kobiety i dzieci. Mech wygrabiano lub wyskubywano ręcznie. Przed drugą wojną światową w Rzepniku, przy drodze z cerkwi do miejscowości Wysoka Strzyżowska, mieszkała Rusinka, która zajmowała się zbieraniem mchu. Sprzedawała go ludziom,

którzy chcieli omszyć chatę. Starsza siostra Kaszyka zbierała jako dziecko mchy na pastwiskach, gdzie pasły się krowy. Mchem, który najchętniej i najczęściej stosowano, jest fałdownik nastroszony – *Rhytidiadelphus squarrosus* (Hedw.) Warnst. Mech ten rósł dawniej obficie na ubogich pastwiskach, na tzw. murawach bliźniczkowych. Jednak obecnie, po zaniechaniu wypasu, po prostu jest go za mało, żeby zebrać wystarczającą ilość. Do mszenia nadaje się świetnie także rokiетnik pospolity – *Pleurozium schreberi* (Willd.) Mitten., stara nazwa *Entodon schreberi* (Willd.) Mnkm. Jest to mech rosnący obficie w borach sosnowych, które rzadko występują na badanym terenie. Płaty sosny z rokiетnikiem występują jedynie między Pietruszą Wolą i Łączkami Jagiellońskimi, w okolicach tzw. Skałek Jagiellońskich. Stamtąd mieszkańcy Łęk Strzyżowskich, jak przekazał jeden z mieszkańców tej wsi, wozili mech wozami, do końca lat czterdziestych XX wieku. Według informatorów do uszczelniania chaty należy stosować mchy o delikatnej budowie, pierzaste (jak fałdownik czy rokiетnik). Informatorzy zdecydowanie twierdzili, że nie należy używać płonnika strojnego ani małych mchów, takich jak żurawiec falisty – *Atrichum undulatum* (Hedw.) P. Beauv., złotowłos strojny – *Polytrichastrum formosum* (Hedw.) G.L.Sm., bielistka siwa – *Leucobryum glaucum* Hedw.

Najmłodszy z informatorów, leśnik z Krościenka Wyżnego dr Edward Marszałek, pamięta ostatnią chatę drewnianą w tej wsi budowaną w latach sześćdziesiątych, do której uszczelnienia użyto mchu zebranego na wyniesieniach w lesie w Woli Komborskiej. Podaje także, na podstawie wspomnień starszych mieszkańców Krościenka Wyżnego i okolicznych miejscowości, że przed drugą wojną światową chłopci zbierali mech w lasach pańskich, wykupując odpowiednią asygnatę od leśniczego.

Kiedy było niemożliwe zdobycie mchu, używano siana. Jak twierdziło kilku informatorów, między innymi z Rzepnika, musiało to być siano z dosyć ubogiej łąki i to tylko z drugiego pokosu. Takie siano miało drobniejsze źdźbła, w których skład wchodziła głównie mietlica pospolita oraz kostrzewa owcza i czerwona. Było ono też elastyczne i nie kruszyło się jak siano z pierwszego pokosu. Wypełnienie sianem trzyma ciepło i ładnie wygląda, choć starzy ludzie mówią, że mech jest lepszy.

Drugi autor zebrał informacje z okolic Różanki (pow. strzyżowski). O mszeniu opowiadał mu najwięcej jego ojciec Czesław Grodzki (ur. 1934, zm. 2018), gdyż z kolei jego ojciec, Franciszek (dziadek autora), był cieślą i budował domy w Różance, Zawadce (pow. strzyżowski) i Nawsiu (pow. ropczycko-sędziszowski). Niedaleko dziadka mieszkała rodzina Długoszów, która niejako zawodowo zajmowała się zbieraniem mchu. „Długoszonki”, czyli córki Władysława Długosza, zbierały mech w pobliskim Bukowym Lesie (Różanka), czyściły go, suszyły i jeśli ktoś potrzebował, to sprzedawały taki „gotowy”. Tę informację potwierdziła

Fot. 2. Grupa kobiet z Różanki i Grodziska w czasie zbierania mchu do mszenia budowanego w tym czasie domu parafialnego przy kościele w Grodzisku (pow. strzyżowski), 1938 rok, zdjęcie z archiwum Janiny Strzypek (na zdjęciu druga od lewej na dole), opisane przez właścicielkę: „Na mechu”

Źródło: archiwum Janiny Strzypek, z d. Leśniak (ur. 1920, zm. 2012); por. W. Grodzki, 2021, *Obrazy z rodzinnej szuflady. Różanka na przestrzeni XX w.*, cz. 2, Krosno, Ruthenus.

również Janina Wojtanowska, ur. 1935, której ojciec, Antoni Szaro, czasami mszył chałupy. Wiele osób pamięta jeszcze, jak sami zbierali mech do uszczelniania ich rodzinnych chałup (fot. 2). Na przykład Henryk Warchoń (ur. 1945), sąsiad drugiego autora, pamięta, że w 1949 roku spalił się jego rodzinny dom i później rodzina jechała do Niewodzkiego Lasu zbierać mech do uszczelnienia nowej chałupy. Niestety mech zbierali w nie swoim lesie i właścicielka, niejaka Rumanka, ich przeganiała. Dom ten mszył Józef Warchoń z Różanki, stryj Henryka. Mech był ubijany trzósłem. Zapisano też relację innego informatora z Różanki, Bolesława Szypuły (ur. 1927). Dom, w którym mieszka, był wybudowany w 1949 roku. Budował go Baran z Szufnarowej, a mszył Michał Kiełtyka z Różanki. Michał zajmował się mszeniem domów, kiedy nie miał pracy na roli. Mech mieli od „Florczonek”, tj. córek Floriana Januszka. „Maria i Katarzyna zbierały, grabiły mech przy lesie albo na polanach, bo mech w lesie jest twardy, taki druciany. A do mszenia musiał być taki miękki. Mech był suszony i wytrzepany, czyszczony. Ubijany był trzósłem, ale nie tak mocno, bo by drewna podniosło, tak z umiarem i od razu był siekierką obcinany na kraju” (cytat z wywiadu z Bole-

sławem Szypułą z Różanki, ur. 1927). Florczonki mieszkały niedaleko wspomnianych Długoszonek, pomiędzy dwoma lasami – Lasem Bukowym i Ryniówkami. Michał Kiełtyka mieszkał też przy lesie, ale w zupełnie innej części wsi.

Autorka artykułu zapisała wywiad ze swoim ojcem, Marianem Stanisławem Bilem (ur. 1945), zamieszkałym w Bykowcach, powiat sanocki. Według niego mech zbierano na północnych stokach Gór Słonnych, głównie w Wujskim (przysiółek Wityki przy pierwszym zakręcie serpentyn) oraz w Załużu (przysiółek Dolinki, inaczej Dziurdzyk). Oba przysiółki są położone niedaleko siebie (dzieli je góra). Zbierano tam, gdzie rosła sosna i było kwaśne podłoże (rosły borówki). Zbierany mech był suszony w lesie lub w domach, w tych, gdzie miał być utykany. Gdy mech był podeschnięty, ale nie całkiem suchy, tak aby się nie kruszył, za pomocą drewnianych dłut wykonanych z twardego drewna jesionowego wpychano go w szpary. Był mocno ubijany z obu stron ściany budynku. Dobrze ubity między szparami bierwion był wtedy, kiedy przy próbie wyciągnięcia się rwał, a nie wyciągał w całości.

Mech był zbierany głównie w jesieni. Zbierano dwa gatunki: jeden długi, płożący się jak sznurek (niewykluczone, że chodziło nawet o jakiś gatunek widłaka, a nie mchu); drugi rosnący w kępach, wysoki, osiągający około 10–20 cm wysokości. Mieszano oba gatunki razem: jeden wzmacniał, a drugi uszczelniał. Dalszym etapem pracy przy utykaniu było zalepienie gliną. Glinę pobierano z najbliższej małej cegielni położonej w przysiółku Bykowiec Polanki (niedaleko źródła siarkowego; teraz przy rezerwacie Polanki) albo z miejsca zwanego Pod Cerkwią (przy północnej części ulicy Starowiejskiej w Bykowcach). Gлина miała żółty kolor – taka nadawała się najlepiej. Do zalepienia nie używano tzw. iltu, ponieważ śmierział i trzymał wilgoć. Gлина była udeptywana boso, w drewnianych cebrzykach (jeśli je posiadano) albo bezpośrednio na polepie (przyszłej podłodze). W celu wzmocnienia wytrzymałości gliny dodawano do niej siewkę albo pszeniczne plewy z pszenicy ozimej, zwanej ostką lub wąsatką. Jeśli ktoś był niezadowolony z roboty *utykacza* mchu i wskazywał, że między belkami pozostały nieszczelności, *utykacz* mówił wtedy: „Przyjdą baby z gliną, wszystkie dziury zginą”. W utykaniu budynków specjalizowali się niektórzy gospodarze; wiadomości w tym zakresie przekazywano z pokolenia na pokolenie. W zależności od zwyczaju i regionu *zalepy* malowano na zewnątrz budynku na różne kolory, przeważnie na niebiesko. Przed drugą wojną światową wspomniane miejsca pobierania mchu należały do miejscowości Załuż i stanowiły las należący do wsi; aktualnie jest to mienie gminy Sanok.

Pewnym problemem w reaktywacji tradycji mszenia chat jest obowiązujące w Polsce prawo. Lasy Państwowe nie zezwalają na pozyskiwanie mchów na swoich terenach bez wcześniejszych ustaleń.

Zgodnie z artykułem 153 §1 Ustawy z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń:

Kto w nienależącym do niego lesie:

- 1) wydobywa żywicę lub sok brzoźowy, obrywa szyszki, zdziera korę, nacina drzewo lub w inny sposób je uszkadza,
- 2) zbiera mech lub ściółkę,
- 3) zbiera gałęzie, korę, wióry, trawę, wrzos, szyszki lub zioła albo zdziera darń,
- 4) zbiera grzyby lub owoce leśne w miejscach, w których jest to zabronione, albo sposobem niedozwolonym, podlega karze grzywny do 250 złotych albo karze nagany.

Jednocześnie obowiązuje Rozporządzenie Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 28 grudnia 1998 r., którego fragment brzmi:

§2. Zbiór płodów runa leśnego na własne potrzeby dopuszczony jest w lasach nie objętych stałym lub okresowym zakazem wstępu.

§3. Skup płodów runa leśnego może być prowadzony jedynie od osób fizycznych i prawnych, na podstawie umowy z nadleśnictwami na dokonywanie zbioru dla celów przemysłowych. Skup tych płodów powinien odbywać się zgodnie z zawartymi umowami.

§4. Przy zbiorze płodów runa leśnego dopuszcza się wyłącznie:

- 1) zbiór owocników grzybów jadalnych bez oznak rozkładu,
- 2) zbiór owoców ręcznie (bez użycia jakichkolwiek narzędzi i urządzeń niszczących lub uszkadzających rośliny),
- 3) przy pozyskiwaniu całych roślin lub ich części – stosowanie małych łopatek, noży ogrodniczych lub sekatorów, siatek i płacht.

Punkt 3 sugeruje więc, że zbiór roślin (w tym mchów, o ile nie są chronione) jest dozwolony w Lasach Państwowych na małą skalę. Opisane w tym artykule zatrzymanie zbieraczy mchów przez straż leśną dotyczą grup pozyskujących mchy jako materiał dekoracyjny na handel. Niestety cytowane rozporządzenie jest nieprecyzyjne i rodzi wiele problemów w interpretacji. Wciąż jednak można pozyskiwać mech za pozwoleniem właściciela terenu. Jednak poważniejszą przeszkodą jest to, że wiele gatunków używanych do mszenia jest pod częściową ochroną (obecnie obowiązuje Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 października 2014 r. ochronie gatunkowej roślin) i ich zbiór jest dozwolony tylko po uzyskaniu pozwolenia z Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska. Samo pozwolenie nie powinno stanowić większego problemu, w praktyce jednak zniechęca do użycia tego materiału. W przypadku sześciu gatunków mchów częściej zbieranych i licznych, na przykład fałdownika i rokielnika, umożliwiono ich pozyskanie, czyli zbiór ze stanowisk natu-

ralnych, **do celów gospodarczych**. Określono następujące warunki pozyskania: „Zbiór ręczny. Zostawić nie mniej niż 75% każdego płata i zbierać nie częściej niż raz na 5 lat w tym samym miejscu”. Co ciekawe ochronę gatunkową mchów wprowadzono dopiero w 2001 roku (Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 11 września 2001 r.), wcześniej ani ustawy, ani rozporządzenia nie regulowały ochrony tej grupy organizmów.

Leśnicy poza tym kontrolują i nakładają kary na osoby zbierające mech w lesie (*Kradli mech; Leśniczy zauważył samochód*). Mech obecnie jest jednak zbierany głównie nie na potrzeby mszenia chałup, ale jako surowiec do dekoracji roślinnych, w tym ostatnio modnych mszanych ogrodów w szklanych naczyniach, a także tzw. ścian z mchu, które tworzy się z mchów i porostów. Należy zaznaczyć, że zbieracze mchu do dekoracji zainteresowani są często większą gamą gatunków niż w wypadku zbioru z przeznaczeniem na uszczelnianie domów i na przykład wyniszczają bielistkę siwą, nie nadającą się do mszenia chałup.

Kwestie pozyskania mchów na terenie Galicji regulowała od połowy XIX wieku Ustawa lasowa z 3 grudnia 1852 r., obowiązująca od 1 stycznia 1853 roku. W § 11 wskazano:

Liści i szpilek opadłych, **tudzież mchu na podściółkę**, nie wolno zbierać inaczej jak tylko zapomocą grabi drewnianych, – żadną zaś miarą nie wolno przy tem wydrapywać i zbierać ziemi. Wrzos, borówki, żarnowiec miotłowy, kręcinkę, i inne tym podobne rośliny, służące na podściółkę, można wyrzynać tylko tak, aby nie uszkadzać znajdujących się pomiędzy niemi roślin drzewnych. Na przerębach lasu z drzewa uschłego nie wolno zbierać liści i szpilek opadłych. Również nie wolno takowych zbierać w rębach odmladniających, jeżeliby przez to zagrożonym był porost nowego drzewa (wyróżnienie – autorzy artykułu).

Interesujące podejście do kwestii pozyskania mchu prezentował Adam Szwarc (1924: 60–68) w pracy *Poboczne użytki leśne. Kora, żywność, pasza i ściółka leśna, nasiona*. Pojęcie ściółki leśnej rozumiał znacznie szerzej, niż czynione jest to współcześnie (martwe, nierozłożone szczątki roślin i zwierząt, gromadzące się na dnie lasu). Zaliczał do niej elementy runa leśnego, w tym mchy. Rozróżniał dwa rodzaje ściółki, a mianowicie:

- 1) ściółkę ziemną, złożoną z liści, igieł, odpadków drewna, kory itp., którą z kolei podzielić można na: a) ściółkę właściwą tj. złożoną z części drzewa (liście, kora), b) **ściółkę roślinną, np. mech i trawa** i c) rozmaite chwasty leśne jak np. skrzyp, paproć, borówki, sitowie i t.p.,
oraz 2) ściółkę gałęziową, złożoną z młodych gałązek drzew, razem z liśćmi (Szwarc 1924: 61; wyróżnienie – autorzy artykułu).

Jego zdaniem, ściółka roślinna, tj. mchowa i trawiasta, składała się z mchów i traw, porastających przeważnie wszystkie drzewostany, tworzących runo. Jak pisał:

Do najwybitniejszych gatunków mchów należą przede wszystkim: *Hypnum*, *Hylocomium splendens*, *aquarosum*¹ i *loreum*, dalej takie, jak: *Thuidium tamariscium* i *abietinum*, potem *Polytrichum formosum*, *dicranum*, *Climacium* i w.in. Na miejscach wilgotnych występuje szczególnie gatunek *Sphagnum*, tworząc rozległe kobierce i dostarczając bardzo wielkiej ilości ściółki. Ilość mchów i traw, rosnących w naszych lasach, zależną jest od wielu czynników (Szwarc, 1924: 63; kursywa dodana przez autorów artykułu).

Do chwastów leśnych zaliczał „rozmaite gatunki paproci, wrzosów, skrzypów, dalej także borówki, sitowie, liście łopuchów i t.p.” (Szwarc, 1924: 64). Najwięcej i najchętniej pozyskiwano wrzos i paproć. Ściółkę mchową można było zbierać za pomocą grabi drewnianych, duża bowiem część mchów dawała się w ten sposób oderwać od ziemi bez większych trudności; inne gatunki mchów zdzierano ręcznie. Używanie grabi żelaznych miało być bezwarunkowo zakazane, ponieważ grabie żelazne, jako zbyt ciężkie, zbierały nie tylko górną warstwę właściwej ściółki, ale także próchnicę; ponadto uszkadzały korzenie drzew. Szwarc podał również inne zasady racjonalnego wykorzystania ściółki.

W latach trzydziestych XX wieku nie prezentowano już takiego pojęcia. W art. 10 Ustawy z dnia 14 kwietnia 1937 r. o szkodnictwie leśnym i polnym wyraźnie rozdzielono mech od ściółki („Kto w cudzym lesie zbiera korę, wióry, darń, trawę, wrzos, **mech**, **ściółkę**, szyszki, grzyby, jagody, owoce lub zioła, podlega karze grzywny do 10 złotych”; wyróżnienie – autorzy artykułu). Zbiór ściółki w lasach państwowych normowało wówczas Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 5 maja 1936 r. o pasaniu inwentarza i zbieraniu ściółki w lasach państwowych – zbieranie ściółki mogło się odbywać tylko przez zgrabianie jej górnej warstwy grabiami drewnianymi, a grabienie na tej samej powierzchni mogło być dokonywane nie częściej niż w odstępach dziesięcioletnich. Termin zbioru ściółki to koniec lata lub początek jesieni; w okresie wiosennym zbiór był dopuszczalny tylko w wypadkach wyjątkowych. Ściółki nie można było zbierać między innymi w lasach ochronnych ani rezerwatach.

Mech dawał dawniej wymierne korzyści właścicielom lasów. W Leśnictwie Leżajsk Ordynacji Łańcuckiej pozyskanie 1 st mchu kosztowało w 1930 roku 1 złoty. Odrębnie podano, że 1 st ściółki z igliwia kosztował

¹ W tej nazwie pojawia się u Szwarca błąd – zamiast *aquarosum* powinno być *squarrosus* (obecnie mech nazywa się z *Rhytidiadelphus squarrosus*).

2 złote, natomiast dla ściółki mieszanej cena wynosiła 3 złote (Archiwum Państwowe w Przemyślu, jedn. aktowa 56/916/0/-/120: 11–12).

Reasumując, zbieranie mchu na terenie Galicji, następnie w okresie II Rzeczypospolitej i pierwszych latach po drugiej wojnie światowej było rozpowszechnione, unormowane prawnie i opierało się na zasadach racjonalnego gospodarowania, a sam mech był przedmiotem handlu. Jeszcze wcześniej prawo pozyskiwania ściółki, w tym mchu, stanowiło często część serwitutów. Były to uprawnienia chłopów do korzystania z dworskich łąk i pastwisk oraz lasów, wywodzące się z okresu feudalnego, będące powodem licznych zatargów między wsią a dworem (Popek, 2020; Joachim Popek – informacja ustna).

Należy dodać, że w Polsce mchu używano także do uszczelniania łodzi, co potwierdzili w badaniach archeobotanicznych Krzysztof Gos i Waldemar Ossowski (2009). Co jednak ciekawe, wskazane przez nich gatunki mchów (*Sphagnum* sp., *Drepanocladus vernicosus*, *Warnstorfia* sp., *Polytrichum commune*, *Antitrichia curtispindula*, *Neckera complanata*, *Thuidium tamariscinum*) nie są tymi samymi, które stosowano w uszczelnianiu chałup na Pogórze (*Rhytidiadelphus squarrosus*, *Pleurozium schreberi*).

Podsumowując, wydaje się, że sztuka mszenia chałup prawie zupełnie zaniknęła na badanym terenie, jak również w ogóle w Polsce. Konieczne są badania briologiczne, które będą dotyczyły odpowiednio dużej liczby starych chałup i pozwolą ustalić z większą dokładnością, których gatunków mchu używano. Może także niniejszy artykuł będzie pomocny dla miłośników rekonstrukcji starych chałup. Zasadne byłoby także sięgnięcie do niepublikowanych źródeł archiwalnych dotyczących historii lasów, szczególnie wspomnianych wcześniej serwitutów. Takie bogate źródła zostały ostatnio odnalezione w Centralnych Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie i są obecnie w opracowaniu (np. Popek, 2020, 2021).

Bibliografia

- Alexandrowicz E.J., red., 1896, *Encyklopedia rolnicza*, t. 6, Warszawa, Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie.
- Bata A., Łuczaj M., 2015, *Zamieszkańcy. Losy Rusinów na Pogórze*, Krosno, Krośnieńska Oficyna Wydawnicza.
- Ciołek G., 1952, *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, „Lud”, nr 37, s. 8–19.
- Czerwiński T., 2006, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa, Muza.
- Drobnik J., Stebel A., 2014, *Medicinal mosses in pre-Linnaean bryophyte floras of central Europe. An example from the natural history of Poland*, „Journal of Ethnopharmacology”, vol. 153, issue 3, s. 682–685.

- Drobnik J., Stebel A., 2015, *Central European medicinal bryophytes in the 16th-century work by Caspar Schwenckfeld, and their ethnopharmacological origin*, „Journal of Ethnopharmacology”, vol. 175, s. 407–411.
- Drobnik J., Stebel A., 2018, *Brachythecium rutabulum, a neglected medicinal moss*, „Human Ecology”, vol. 46, issue 1, s. 133–141.
- Drobnik J., Stebel A., 2021, *Four centuries of medicinal mosses and liverworts in European ethnopharmacy and scientific pharmacy: a review*, „Plants”, vol. 10, issue 7, <https://doi.org/10.3390/plants10071296>.
- Flowers S., 1957, *Ethnobotany of the Gosuite Indians of Utah*, „The Bryologist”, vol. 60, no. 1, s. 11–14.
- Gos K., Ossowski W., 2009, *Nowe dane o zastosowaniu mchów w dawnym skutnictwie na obszarze Polski*, „Pomorania Antiqua”, nr 22, s. 109–124.
- Grodzki W., 2021, *Obrazy z rodzinnej szuflady. Różanka na przestrzeni XX w.*, cz. 2, Krosno, Ruthenus.
- Harris E.S.J., 2008, *Ethnobotany: traditional uses and folk classification of bryophytes*, „The Bryologist”, vol. 111, no. 2, s. 169–217.
- Hensel W., 1974, *U źródeł Polski średniowiecznej*, Wrocław, Ossolineum.
- Kimmerer R.W., 2021, *Gathering moss. A Natural and cultural history of mosses*, London, Penguin.
- Kradli mech z lasu – to nielegalne*, 2020, 29 października, <https://www.onet.pl/turystyka/onetpodroze/kradli-mech-z-lasu-to-nielegalne/gfg2ztn,07640b54> [dostęp: 7.11.2021].
- Leśniczy zauważył samochód w lesie. Oniemiał, gdy spojrzął do środka*, 2021, 7 lipca, <https://www.o2.pl/informacje/lesniczy-zauwazyl-samochod-w-lesie-oniemial-gdy-spojrzal-do-srodka-6658694852405792a> [dostęp: 7.11.2021].
- Łuczaj Ł., 2018, 5 lipca, *Mszenie chaty*. <http://lukaszluczaj.pl/mszenie-chaty/> [dostęp: 7.11.2021].
- Mondal K.A., Mondal S., 2009, *Ethnobotany – seeking more deserving future*. „Frontiers in Biology”, vol. 1, s. 31–36.
- Moszyński K., 1929, *Kultura ludowa Słowian*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- Olszański T., 2007, *Zamieszkańcy. Studium etnograficzne*, Sanok, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.
- Plater S.H., 1841, *Mała Encyklopedia Polska*, Leszno–Gniezno, nakładem i drukiem Ernesta Günthera.
- Popek J., 2020, *Nierówne szanse wobec równego prawa. Zmagania o prawa służebne mieszkańców Galicji na przykładzie wsi Bratkówka i Odrzykoń w XIX wieku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, t. 13, z. 4, s. 511–527.
- Popek J., 2021, *Conflicts over common rights to cattle grazing on common lands and manorial properties in Austrian Galicia (1772–1918)*, „Rural History”, vol. 32, issue 1, s. 77–93.
- Popek M., Wapińska B., 2013, *Podstawy budownictwa*, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Repelewicz A., 2019, luty, *Sealing log houses*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering”, vol. 471, no. 8, s. 1–5, <https://doi.org/10.1088/1757-899X/471/8/082006>.

- Rozporządzenie Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 28 grudnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad ochrony i zbioru płodów runa leśnego oraz zasad lokalizowania pasiek na obszarach leśnych. Dz.U. 1999 nr 6 poz. 42 ze zm.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 5 maja 1936 r. o pasaniu inwentarza i zbieraniu ściółki w lasach państwowych. Dz.U. 1936 nr 42 poz. 308.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 11 września 2001 r. w sprawie określenia listy gatunków roślin rodzimych dziko występujących objętych ochroną gatunkową ścisłą i częściową oraz zakazów właściwych dla tych gatunków i odstępstw od tych zakazów. Dz.U. 2001 nr 106 poz. 1167.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 października 2014 r. w sprawie ochrony gatunkowej roślin. Dz.U. 2014 poz. 1409.
- Ruszel K., 2004, *Leksykon kultury ludowej w Rzeszowskiem*, Rzeszów, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie.
- Szurowa B., 1978, *Karczmy na Kielecczyźnie w XVIII i XIX wieku*, Kielce, Biuro Dokumentacji Zabytków w Kielcach – Muzeum Wsi Kieleckiej.
- Szwarc A., 1924, *Poboczne użytki leśne. Kora, żywica, pasza i ściółka leśna*, Warszawa, Księgarnia Rolnicza (Praktyczna Encyklopedia Gospodarstwa Wiejskiego, nr 64).
- Ustawa lasowa z dnia 3 grudnia 1852 r., w: *Zbiór ustaw i rozporządzeń dotyczących się ochrony lasu i polowania; z dodatkiem instrukcyi dla zaprzysiężonej straży leśnej*, 1875, Lwów, Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta 1875, s. 5–6.
- Ustawa z dnia 14 kwietnia 1937 r. o szkodnictwie leśnym i polnym. Dz.U. 1937 nr 30 poz. 224.
- Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń. Dz.U. 1971 nr 12 poz. 114, t.j. Dz.U. 2021 poz. 2008.

Materiały archiwalne

- Archiwum Państwowe w Przemysłu, jedn. aktowa 56/916/0/-/120, Plan gospodarczy Leśnictwa Leżajsk Ordynacji Łańcuckiej na okres 1930/31–1939/40, s. 11–12.

.....

Łukasz Łuczaj, dr hab., profesor Uniwersytetu Rzeszowskiego (Instytut Biologii i Biotechnologii), etnobotanik, etnomykolog, popularyzator wiedzy o przyrodzie, bloger i pisarz. Autor książek popularyzujących dziką kuchnię. Od lat współpracuje z Polskim Atlasem Etnograficznym, m.in. z profesorem Zygmuntem Kłodnickim, dożgonnie wdzięczny za jego życzliwość i inspirujące uwagi. Badacz archiwalnych danych o użytkowaniu roślin w Polsce. Organizator lub uczestników etnobiologicznych projektów badawczych, m.in. w Dalmacji (Chorwacja), na Płaskowyżu Tybetańskim i w górach Qinling (Chiny), w Gruzji, Rumunii, Bośni i Hercegowinie, Laosie. W 2018 roku Królewski Ogród Botaniczny Kew w Londynie przyznał mu tytuł Ethnobotanist of the Year.

Witold Grodzki, nauczyciel w Technikum Architektury Krajobrazu w Krośnie, przewodnik beskidzki na obszar Beskidów Wschodnich, czynny znakarz szlaków turystycznych, regionalista i działacz turystyczny PTTK Krosno, członek Stowarzyszenia Przewodników Turystycznych Karpaty w Sanoku i Towarzystwa Karpackiego. Autor artykułów w „Płaj – Almanachu Karpackim” oraz książek: *Wieś z wiatrakiem w krajobrazie*, *Obrazy z życia wsi*, *Rody Różańskie* (współautor), *Obrazy z rodzinnej szuflady*.

Agnieszka Marcela, inżynier leśnik, urzędnik mianowany Służby Cywilnej, od 2008 roku pracownik Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Rzeszowie. W latach 2006–2016 wojewódzki, a następnie regionalny konserwator przyrody województwa podkarpackiego, w latach 2008–2016 Zastępca Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Rzeszowie.

.....

Výživa obyvateľstva Slovenska v období budovania socializmu*

Nutrition of the population of Slovakia in the period of building socialism

ABSTRACT: The study aims to describe the most important changes in public nutrition during socialism in Slovakia. It explains the essence of the state Communist ideology's involvement in people's eating habits and the reality of socialist food production and distribution in the 1950s, when the acquirement of even basic foodstuffs was often accompanied by food shortage, bad quality, time losses related to food acquirement and high prices in some cases.

KEYWORDS: socialism, politics, nutrition

Kľúčové slová: socializmus, politika, výživa

Podľa Marion Nestle (2007) štúdium výživy ľudí umožňuje analyzovať spoločenskú zmenu. Keďže každý človek potrebuje jesť, rôzne udalosti, procesy a zmeny je možné najlepšie uchopiť cez stravu a s ňou spojené zvyklosti v každodennom živote. Jedlo mení abstraktné politické koncepty na osobné, veľmi konkrétne reflexie spoločenskej zmeny, čo platí aj v oblasti výživy obyvateľstva Slovenska, ako súčasť Československa, v období budovania socializmu.

25.02.1948 vyvrcholila v Československu parlamentná kríza a do funkcie predsedu vlády nastúpil komunista Klement Gottwald. Vláda s komunistickou väčšinou v parlamente presadila novú ústavu, ktorá vyhlásila víťazstvo robotníckej triedy a Československo bolo definované ako ľudovodemokratický štát, ktorý mal za cieľ vybudovanie socialistickej spoločnosti. Tá bola formálne vyhlásená 11.07.1960 zákonom a štát sa premenoval na Československú socialistickú republiku. Ďalším ideologickým cieľom sa stalo vybudovanie beztriednej komunistickej spoločnosti. Tento proces bol prerušený politicko-spoločenskými udalosťami, známymi ako zamatová alebo nežná revolúcia, v roku 1989, ktorými bol socialistický režim s komunistickou ideológiou v Československu zrušený.

* Výskum problematiky bol realizovaný v rámci vedeckého grantu VEGA 2013–2015: „Stravovacie modely obyvateľstva Slovenska v období socializmu“.

Politický autoritársky režim, pod vedením Komunistickej strany Československa, nastolený v krajine v roku 1948, masívne ingeroval do celého komplexu funkcií a noriem spoločnosti. Zvlášť v jeho prvej etape, v 50. rokoch 20. storočia, kedy sa tvorili jeho ideologické základy a podstata. Popri prvoradému cieľu – dobiť a upevniť si politickú moc, malo aj víziu vytvorenia „nového“ socialistického človeka, ktorý by sa správal a žil zhodne s nastolenou politickou líniou. „Nový“ človek to bola jedna z centrálnych figúr socialistickej epochy všeobecne. Jeho novosť bola v ostrej opozícii s tradíciou, ale zároveň samotná idea nového modelu človečenstva vychádzala z európskej tradície modernity. Tento model propagoval zastúpenie tradičných rodinných zväzkov inými typmi kolektívnej spolunáležitosti a zároveň odrážal symptómy všeobecných civilizačných zmien, ako boli: technický pokrok, urbanizácia, masová migrácia, emancipácia žien a všeobecná kultúrna emancipácia spoločnosti. Komunistická propaganda sa často odvolávala práve na tieto fenomény a prispôbovala ich svojim ideologickým potrebám (Brzóstowicz-Klajn, 2004: 147). Charakteristickým znakom tohto režimu bolo, že sa snažil formovať „nového“ človeka vplyvaním na každú, aj tú najintímnejšiu zložku jeho života. Jedným z hlavných cieľov malo byť pretvorenie širokej vrstvy „zaostalého“ vidieckeho obyvateľstva prevažne agrárneho Slovenska na modernú uvedomelú robotnícku triedu (Búriková, 2006: 83). Výsledkom tohto procesu bol fakt, že väčšina každodenných situácií prestala mať individuálny charakter a stala sa celospoločenskou otázkou. To sa dotýkalo problematiky bývania, odievania, vzdelávania, kultúry, športu a samozrejme aj stravovania (Piotrowski, 2005: 143).

V rámci produkcie sa modernizácia sústredila predovšetkým na rozvíjanie ťažkého priemyslu a budovanie infraštruktúry. Do týchto odvetví odchádzali najmä mladí ľudia z vidieka, ktorí dovtedy pracovali prevažne na rodinných poľnohospodárskych farmách. Tak aj táto masa ľudí, podobne ako iní ľudia, bola odkázaná na štátnu produkciu tovarov. Od kolektivizácie poľnohospodárstva, ktorá prebiehala v prvej fáze v rokoch 1948–1954 a v druhej fáze v rokoch 1955–1960 a zoštátnenia priemyslu, ktorý prebiehal už od roku 1945 a bol zavŕšený v roku 1948, bola väčšia časť materiálnych vecí, aj potravín, objektom spotrebiteľského, nie výrobného vzťahu. Socializmus tak dovŕšil spotrebnú revolúciu na Slovensku. Tieto zmeny v spotrebe boli prezentované ako postupná modernizácia spoločnosti a úspechy komunistickej ideológie (Búriková, 2006: 83). Úroveň spotreby – jej dostatku, či nedostatku – vytvárala v socializme aj vzťah obyvateľstva k tomuto režimu. Na jednej strane nárast v spotrebe a zabezpečení základných potrieb občanov slúžil komunistickej strane na legitimizáciu svojej moci, na druhej strane nedostatok tovarov (predovšetkým základných potravín) sa odrážal v ich kritickom hodnotení socialistickej reality (Miller, 1995: 15–16).

Vedenie Komunistickej strany Československa (KSČ) vytýčilo v roku 1948 smery a úlohy poľnohospodárskej a výživovej politiky, ktoré úzko súviseli s kolektivizáciou poľnohospodárstva, budovaním Jednotných roľníckych družstiev (JRD) podľa vzoru sovietskych kolchozov a s paternalistickým administratívno-direktívnym riadením hospodárstva a spoločnosti. Centralizované plánovanie produkcie potravín, počiúc Ministerstvom poľnohospodárstva cez Štátny plánovací úrad a poľnohospodárske referáty na krajských, okresných a miestnych úrovniach, mali v tejto oblasti obmedziť či odstrániť „rozhodovanie kapitalistov a malovýrobcov“ (Hlavová, 2006: 131–143). Avšak nie všetci roľníci, najmä tí, ktorí mali prosperujúce farmy, neprijali zospoločenšenie poľnohospodárskej výroby s nadšením. Tých, ktorí pri vstupe do družstva váhali, snažili sa miestne orgány k tomu prinútiť materiálnou podporou a sľubmi, ale aj rôznym nátlakom, rozpisom povinných dodávok potravín, prísny vymáhaním nesplnených úloh, vysokými daňami, prepúšťaním príbuzných zo zamestnania či školy, alebo povolávaním do pracovných jednotiek armády (Lipták, 2000: 297).

Aj keď komunistická propaganda nadšene vyzdvihovala budovateľské úspechy znárodneného priemyslu a štátnych poľnohospodárskych družstiev, hospodárska produkcia nedostačovala zásobovať obyvateľstvo spotrebnými výrobkami a potravinami na voľnom trhu. Preto bol komunistický režim nútený od 01.01.1950 do 31.05.1953 zaviesť prídellový lístkový systém potravín. V ňom boli prídely potravín limitované a rozdelené podľa veku a povolania obyvateľstva. Režimom privilegované vrstvy, napr. baníci, hutníci, polícia, komunistické kádre mali zvýšené dávky na tzv. viazanom trhu, kde sa nakupovalo na lístky. Z prídellového systému boli vylúčené viaceré kategórie ľudí, napr. vyšší úradníci, dôstojníci polície a armády z predvojnového Československa, živnostníci, obchodníci. Tí mohli nakupovať len na tzv. voľnom trhu za niekoľkonásobné ceny. Aj menší roľníci, ktorí nesplnili štátom predpísané povinné dodávky mäsa, mlieka a vajec, nedostali lístky na cukor a pod. O nič lepšie na tom neboli ani príslušníci neprosperujúcich JRD, ktorí nesplnili dodávky potravín do verejného sektoru. Okrem toho vyhláška ministerstva vnútorného obchodu špecifikovala aj skupinu tzv. samozásobiteľov, ktorí nemali nárok na potravinové lístky, čo boli držiteľia pôdy nad 0,5 ha. Prídellový lístkový systém zanikol deň pred peňažnou výmenou 01.06.1953, keď si mohli ľudia vymeniť staré peniaze do výšky 300 Kčs 5:1 a vyššie čiastky a vklady 50:1 (Jirásek, Šůla, 1992: 16–20).

Snahy o zmeny vo výžive socialistického človeka

Smrť J.V. Stalina v roku 1953 znamenala v celom sovietskom bloku štátov obrat k väčšiemu záujmu o životnú úroveň obyvateľstva. Odborný diskurz v oblasti výživy bol podobný ako v ďalších oblastiach života. Zdôrazňoval nie len veľký význam stravovania pre spoločnosť, ale aj jeho dôsledky na zdravie obyvateľstva, ktoré vplývalo aj na produktivitu práce ľudí. Zároveň v 50. rokoch 20. storočia sa začala strava a stravovanie porovnávať s medzivojnovým obdobím, s poukázaním na to, že už došlo ku kvalitatívnej zmene.

Všeobecným rysom dobových odborných príspevkov k výžive bola viera, že nová socialistická spoločnosť prinesie nové trendy v oblasti stravovania, vďaka rešpektovaniu zdravotných potrieb ľudí. „Vo výžive sa tiež prejavoval najzreteľnejšie triedny charakter starej kapitalistickej spoločnosti, zatiaľ čo socialistické zriadenie umožňuje úplné rešpektovanie biologických hľadísk. Potraviny prestávajú byť predmetom zisku a stávajú sa prostriedkom k tomu, aby nový socialistický človek bol zdravý a plne výkonný...“. Takto znela časť uznesenia pracovnej konferencie Spoločnosti pre racionálnu výživu v roku 1950. Pre značnú časť odborníkov, najmä pre lekárov to znamenalo, že mohli ovplyvňovať stravovanie más obyvateľstva v miere, ktorá bola dovtedy nepredstaviteľná. Vízia vedcami riadenej spoločnosti bola pre rad znalcov v oblasti výživy synonymom socializmu (Franc, 2003: 25–29).

Zhruba od polovice 50. rokov 20. storočia začala v Československu kampaň v zmysle zmien výživovej politiky, zdôrazňujúca prínos nových technológií a potrebu celkového prebudovania stravovacích návykov obyvateľstva. Súvisela s dobovými modernistickými predstavami spojenými s presadzovaním vedeckých poznatkov do každodenného života. Medzi symboly dokladajúce význam technických a biologických vied v oblasti výživy patrili predovšetkým čiastočne alebo úplne upravené potraviny, najmä polotovary a konzervy. V odborných i propagačných materiáloch bolo neustále zdôrazňované, že nedôvera ľudí k takýmto potravinám nemá reálne opodstatnenie, naopak, že takto spracované jedlá prinášajú výraznú úsporu času. Rast výroby týchto potravín súvisel aj s procesom „oslobodenia“ pracujúcej socialistickej ženy od domácich prác a zároveň s rozvojom spoločného stravovania v školách, fabrikách, úradoch a pod. Pri tom sa rátalo s maximálnou centralizáciou výroby a so vznikom polotovarového priemyslu ako samostatného odvetvia potravinárstva. Cez všetky proklamované výhody nedopadla však obľuba týchto potravín tak, ako si ich propagátori predstavovali. Dôvodom malo byť podľa súdobých odborníkov ignorovanie ekonomického významu

času pri príprave stravy v domácnosti (Hrubá, 1964: 121). Prekážkou väčšieho rozšírenia polotovarov na vidieku bol však skôr problém s ich distribúciou, uskladňovaním, cenou a tradičnými stravovacími návykmi obyvateľstva, ktoré preferovali úpravu čerstvých potravín.

S technickým a technologickým rozvojom v oblasti výživy súvisel tiež plánovaný prechod k automatizovanej a kontinuálnej výrobe potravín, ktorej pozitívnym výsledkom mala byť okrem iného, aj vysoká hygiena výroby. Osobitne diskutovanou problematikou bola otázka vhodných obalov na potraviny, predovšetkým na mäso, tuky a mlieko (Kocián, 1951: 69–70, 98–100, 123–125).

Okrem technologických problémov, komplikáciu v Československu prinášala aj skutočnosť, že v porovnaní s kapitalistickými krajinami predstavoval nákup potravín pre obyvateľstvo značnú finančnú záťaž. Vysoký podiel výdavkov na potraviny viedol k tomu, že väčšina domácností považovala zdravú a racionálnu výživu, ktorá bola nadpriemerne drahá, za prepych. Občania kritizovali najčastejšie vysoké ceny mäsa, masla a južného ovocia. Odborníci na výživu sa preto snažili ovplyvňovať verejnú mienku v prospech zlepšenia pomerov v stravovaní obyvateľstva. Propagovali výhodné potraviny, aby sa ich spotreba zvýšila. Napríklad v dobách nedostatočného konzumu mlieka a mliečnych výrobkov alebo vajec poukazovali na nízku cenu tohto vysokého zdroja živočíšnych bielkovín. Jedným z leitmotívov propagácie racionálnej výživy bolo aj volanie po striedmosti, pretože sa enormne zvyšovala spotreba tukov a cukru. Ďalšiu možnosť manipulácie s cenami jedla ponúkal systém verejného stravovania, ktorého rozširovanie bolo najmä v 50. rokoch 20. storočia jednou z prioritných snáh bojovníkov za správnu výživu. Verejné stravovanie sa malo stať hlavným zdrojom pozitívneho ovplyvňovania stravy širokých vrstiev obyvateľstva. Napriek snahám o osvetu si však väčšina obyvateľstva zachovávala aj naďalej tradičné predstavy o „dobrej“ domácej strave, čo priznávali aj samotní výskumníci v oblasti výživy (Franc, 2003: 30, 169–183).

Výsledky dobového výskum výživy obyvateľstva Slovenska

V polovici 50. rokoch 20. storočia sa otázkami výživy obyvateľstva zaoberali výskumníci z Ústavu výživy ľudu v Bratislave. Z výsledkov, ktoré priniesol výskum pod vedením MUDr. Juraja Budlovského z rokov 1955/1956 možno vybrať množstvo údajov, ktoré dokumentujú stav socialistickej reality v oblasti výživy. Relevantným zdrojom týchto poznatkov je predovšetkým tá časť, ktorá analyzuje obsah jedálnych lístkov v skúmaných rodinách, z ktorých možno sumarizovať nasledovné fakty:

Na vidieku sa určité, najmä typické regionálne jedlá, opakovali viackrát v týždni, niekedy dokonca po celý týždeň, s výnimkou nedele. Tento konzumný stereotyp bol zásadným rozdielom medzi mestom a vidiekom a platil pre celé Slovensko. V mestách sa jedlo menej, ale častejšie, jedálne lístky boli pestrejšie a vyvázenejšie, dbalo sa na pravidelnosť v stravovaní a príprave jedál sa venovala väčšia pozornosť. Najväčším nedostatkom stravovania na vidieku, najmä v horských severných oblastiach, bol obmedzený počet základných potravín, ktoré tvorili zemiaky, kyslá kapusta a mlieko. Okrem mlieka, to boli potraviny, ktoré pri nízkej konzumácii mäsa a vajec, boli z hľadiska výživy poddimenzované v spotrebe bielkovín. Z hľadiska živín bola teda strava značne nerovnovážna (Budlovský, 1960: 63–89). Tieto závery sú veľmi podobné výsledkom výskumov, ktoré sa robili v Československu v 30. rokoch 20. storočia (Pelc: 1940), v čase hospodárskej krízy. To znamená, že k očakávanému pozitívnemu obratu v kvalite stravovania vidieckeho obyvateľstva ani po siedmych rokoch budovania socializmu nedošlo.

Závažné dobové informácie možno nájsť v knihe J. Budlovského tiež v časti, ktorá analyzuje ekonomické faktory výživy obyvateľstva. Išlo najmä o konštatovania výskumníkov dotýkajúce sa produkcie a distribúcie potravín, ktoré mali zásadný vplyv na kvalitu a vyváženosť stravy obyvateľstva. V polovici 50. rokov 20. storočia na Slovensku išlo najmä o nedostatočnú distribúciu niektorých základných potravín: smotana, tvaroh, čerstvé mäso, ovocie, zelenina. Výroba a distribúcia nebola schopná zabezpečiť ani výživu pre malé deti v podobe sušeného mlieka. Vážnym nedostatkom bola aj nevyváženosť distribúcie medzi mestom a vidiekom, keď sa niektoré základné potraviny vôbec, alebo len sporadicky dostávali do dedinských predajní, napríklad aj chlieb. Okrem nedostatočných a často aj nevhodných dávok potravín na vidieku pôsobil aj ďalší faktor – riedka sieť predajní potravín. Ďalším negatívnym faktorom bola potravinová sezónnosť, ktorú distribúcia nebola schopná vyriešiť ku spokojnosti zákazníkov: dostatok rýb v čase pôstov, dostatok masla, tvarohu, vajec, mäsa, ovocia v čase sviatkov a pod. Na druhej strane došlo k výraznému nárastu spotreby cukru, čo sa síce kvalifikovalo ako pozitívny výsledok, avšak z pohľadu racionálnej a zdravej výživy to bol skôr negatívny stav s dlhodobými zdravotnými následkami pre slovenskú populáciu. Je evidentné, že výskum výživy ľudu v rokoch 1955/1956 neprinesol príliš optimistické výsledky, skôr naopak (Budlovský, 1960: 288–308).

Realita socialistickej produkcie a distribúcie potravín

Komunistická ideológia tvrdila, že v socialistickom politickom zriadení výroba a distribúcia potravín sa riadi potrebami širokých mas ľudu. Centralizovaný plánovaný systém riadenia však nedokázal splniť tieto proklamácie, čo spôsobovalo, že v obchodnej sieti nebol vždy pre všetky skupiny obyvateľstva dostupný kvantitatívne alebo kvalitatívne vyhovujúci sortiment potravín. Existovali potraviny, ktoré boli nedostatkové. Týkalo sa to tak domácej produkcie, ako aj importovaných potravín, tak ako to zdokumentovali výskumy dietológov v polovici 50. rokov 20. storočia.

Pri nedostatočnom zásobovaní potravinami boli ľudia nútení hľadať si iné zdroje a snažili sa dopĺňať svoj jedálny lístok predovšetkým formou tzv. samozásobiteľstva. Samozásobiteľstvo potravinami v období socializmu nemožno však chápať rovnako, ako v predchádzajúcich historických obdobiach, kedy hospodárstvo zásobovalo rodinu všetkými podstatnými potravinovými článkami. V období socializmu išlo skôr o domácku produkciu potravín alebo potraviny získané darom, alebo výmenou (Dvořáková-Janů, 1999: 147, 173), ktorými sa dopĺňali alebo nahradzovali kupované potraviny.

V ére socializmu bola takáto podnikavosť nutná, ako „plátanie dier“ spôsobených nedostatkom oficiálnej ekonomiky. Výroba potravín v rodinách sa však bežne realizovala popri inom zamestnaní, a tak v proklamovanej homogenizovanej socialistickej spoločnosti sa na základe existencie či neexistencie domáceho hospodárstva vyskytovali tri základné typy rodín: rodina samozásobiteľ, rodina podnikateľ a rodina užívateľ. Ich spoločným znakom bolo, že členovia rodiny boli zamestnaní zároveň v štátnom sektore. Z výskumov ešte z roku 1984 vyplynulo, že až 70% obyvateľstva malo domáce hospodárstvo a jedna desatina z neho aj predávala svoje výrobky. Vlastníctvo záhrady a pôdy bolo na Slovensku významným ekonomickým faktorom a dôležitou „sociálnou poistkou“ aj v ekonomických podmienkach socializmu. Dvojité zamestnanie bola jednou z dôležitých stratégií riešenia osobnej situácie ľudí (Radičová, 1993: 406).

Na dedinách išlo o zvláštnu previazanosť tradície, spoločenských vzťahov a tlakov, pretože vidiečania boli vždy silno integrovaní do siete sociálnych vzťahov (príbuzenských, susedských, spolkárskech a pod.) a rozsiahlych väzieb vzájomnej recipročnej závislosti. Rôzne pozície, šance a hodnotenia sa vo vidieckej spoločnosti získavali formou určitej konformity. Tou bola výmena práce a naturálií, darov, protislužieb, ktoré boli produktom dlhodobých procesov vzájomnosti. A tak aj „socialistické“ samozásobiteľstvo bolo angažovanou činnosťou ľudí, ktorá zahrnovala rad ďalších významov a mechanizmov, akými boli napríklad: domáce

potraviny ako ekonomická poistka rodiny, zdravotná nezávadnosť domácich potravín, vzťah ľudí k pôde – zemitosť, sociálna kontrola dediny a prestíž rodiny, absencia obchodov a možnosti nákupu, ale i relaxácia v prírode, prvky zábavy, sebarealizácia a radosť z dosiahnutej produkcie potravín. Zabezpečovanie si potravín v ére socializmu bolo tiež považované „za malé privátne šťastie“, ktoré bolo pre mnohých obyvateľov, a nie len z vidieka, považované za najdôležitejšiu vec života, obmedzujúceho sa na malý sociálny priestor a jeho vylepšovanie. Práca na záhrade alebo na poli bola považovaná za model „zmysluplného“ života (Dvořáková-Janů, 1999: 171–172). Ešte v polovici 80. rokov 20. storočia samozásobiteľstvo potravinami najmä starší vidiečania považovali za nevyhnutnú životnú potrebu, ktorú realizovali najmä v záujme svojich detí a vnúčat, ktorí často bývali v mestách. Dorobené potravinové produkty predstavovali príspevok k zlepšeniu úrovne ich stravovania, finančné prostriedky z predaja sa zasa využívali ako investície na výstavbu domov, kúpu bytov či auta (Drábiková, 1985: 350–361).

Od 70. rokov 20. storočia začala časť mestského obyvateľstva Slovenska hľadať možnosti rekreačného bývania na vidieku a kupovali si tam staršie dedinské domy, väčšinou aj so záhradami a sadmi. Takýmto spôsobom sa dostali aj oni k vlastnej produkcii potravín, väčšinou zeleniny a ovocia, ktorými si dopĺňali stravu. Zároveň sa kontaktovali s domácim vidieckym obyvateľstvom, ktoré im ponúkalo svoje potravinové výrobky na predaj.

Na okrajoch miest začali v období socializmu postupne vznikať alebo sa rozširovať záhradkárske osady. Využívali sa na to pozemky, o ktoré nemal štát záujem a ľudia tak skultivovali zanedbané alebo nevhodné plochy zeme. Dopyt po takýchto pozemkoch bol enormný, preto sa pridelovali predovšetkým (pre socialistickú spoločnosť) zaslúžilým občanom. V záhradkárskych kolóniách sa vytvárali nové spoločenské väzby založené na rovnakom záujme – dopestovať si ovocie a zeleninu pre vlastnú spotrebu, prípadne na predaj na trhu. Prebiehala tam výmena skúseností, organizovali sa spoločenské podujatia – výstavky dopestovaných plodov, spoločenské večery, členovia kolónie boli zapojení do akcie „Z“, čo bola socialistická súťaž o skrášlenie svojho okolia (Drábiková, 1982: 473–475). V roku 1989 bolo v Československu registrovaných viac ako 400 000 záhradkárov, ktorí mohli predávať prebytky zeleniny a ovocia vo výkupniach alebo na trhoch. Záhradkárstvo tak bolo popri záhradách pri súkromných domoch, ďalším dôležitým prvkom, ktorý pomáhal zásobovať obyvateľstvo miest čerstvým ovocím a zeleninou.

Samozásobiteľstvo bolo na slovenskom vidieku a v menších agrárnych mestách dlhé historické obdobia pred érou socializmu hlavným spôsobom zabezpečenia čo najširšieho sortimentu potravín. V socializme sa ich sortiment zúžil a zmenila sa aj škála pokrmov pripravovaných doma z domácich potravín. Typickým príkladom bolo napríklad zanik-

nutie domácej produkcie chleba, masla, oleja a pod. Na druhej strane sa začali pri domácom spracovaní potravín využívať nové poznatky, ktoré sa používali v potravinárskom priemysle. Ako príklad možno uviesť postupy a produkty späté so zabíjačkou. Okrem tradičných spôsobov konzervovania mäsa – solením a údením, používali sa v domácnostiach aj nové techniky konzervovania, ako užívanie tzv. rýchlosoli, konzervovanie mäsa sterilizovaním v sklenených pohároch alebo v plechových konzervách. Obľuba domácich klobás spolu s možnosťou kúpiť črevá a mäso aj nad rámec množstva získaného pri domácej zabíjačke viedli k tomu, že ich výroba nemusela byť vždy spojená so zabíjačkou a klobásy si začali robiť ľudia aj v mestách. Do sortimentu domácich výrobkov sa dostala aj šunka, ktorá sa vyrábala podobne ako v priemysle pri použití zväčša podomácky vyrobených zariadení (Zajonc, 2006: 191–192).

Domáce potraviny mali u ľudí za socializmu vysoký status, všeobecne boli považované za kvalitnejšie ako tie, ktoré ponúkali obchody. Preto si ľudia hľadali rôzne možnosti, ako si takéto potraviny zabezpečiť.

Ďalšou možnosťou ľudí v socialistickom systéme zabezpečiť si kvalitný potravinársky (ale aj iný) tovar zo zahraničia alebo výrobky určené na export bol nákup v predajniach podniku zahraničného obchodu TUZEX. V ňom sa nakupovalo za tzv. bony, ktoré sa získavali výmenou za cudzie meny, napríklad americké alebo kanadské doláre, nemeckú marku, švajčiarske alebo francúzske franky. Tento luxusnejší tovar bol tak dostupný občanom, ktorí mali možnosť získať valuty prostredníctvom svojich príbuzných žijúcich v zahraničí, prípadne formou dôchodku za prácu v zahraničí. Osoby bez takýchto možností získavali bony nelegálnym spôsobom od priekupníkov priamo na ulici pred predajňami Tuzexu. V týchto špecializovaných predajniach ľudia nakupovali nedostatkové potraviny: alkoholické nápoje, kvalitnú čokoládu, holandské kakao, instantnú kávu, Ovomaltinu, kečup Heinz, žuvačky Wrigleys a pod. Pre skupinu komunistickej straníckej a štátnej elity existovala aj možnosť nákupu luxusnejších potravín v dobre zásobovaných tzv. diplomatických predajniach, kde sa nakupovali za československé koruny a boli pomerne lacné. Ľudia, ktorí mohli nakupovať v Tuzexe alebo v diplomatickej predajni boli spoločnosťou vnímaní ako privilegovaná skupina s vyšším hmotným i sociálnym kapitálom (Zajonc, 2006: 192–193).

Záver

Napriek iste úprimnej snahe najmä vedcov o dostupnosť, výživovú vyváženosť, pestrosť a zdravotnú nezávadnosť potravín nedosahovala strava obyvateľstva počas socializmu proklamovanú úroveň. Najmä v prvých dvoch desaťročiach tejto éry bolo zadováženie aj základných

potravín často spojené s ich nedostatkom, zlou kvalitou, stratou času pri ich zháňaní a vo viacerých prípadoch i vysokými cenami. Tieto skutočnosti mali samozrejme negatívny vplyv aj na výživové modely obyvateľstva, keď boli rodiny často nútené pri príprave stravy improvizovať, nahrádzať potraviny menej kvalitnými alebo konzumovať často tie isté jedlá v týždni, tak ako to zdokumentoval vo svojich výskumoch J. Budlovský.

Tento stav sa postupne v priebehu 70. – 80. rokov 20. storočia zlepšoval. Na rozdiel od Rumunska a Poľska, kde aj v tomto období bol akútny nedostatok potravín, ľudia v Československu v tom čase z hľadiska konzumu nemali veľa dôvodov na odpor (Šebo, 2010: 9–12). Bola to éra „plného taniera“, ktorá bola príznačne v Maďarsku nazvaná „gulášovým“, v Čechách „knedlo-vepřo“ a na Slovensku „salámovým“ socializmom. Všetci mali čo jesť, nech už bola kvalita jedál akokoľvek diskutabilná. Avšak produkcia a distribúcia potravín v socialistickom Československu nikdy nedosiahla úroveň vyspelých kapitalistických krajín napojených na globalizovaný trh. Preto aj výskumníci spotreby (Slater, 2004; Miller, 2005) hovoria, že jedným z kľúčových zlyhaní, ktoré spôsobilo pád socialistického režimu, boli neuspokojené každodenné potreby ľudí.

Bibliografia

- Brzóstowicz-Klajn M., 2004, *Rodziny i domu obraz*, in: Z. Łapiński, W. Tomasik, eds., *Słownik realizmu socjalistycznego*, Kraków, Universitas.
- Budlovský J., 1960, *Stav výživy obyvateľstva na Slovensku. Výsledky výskumu v zimnom a jarnom období 1955/1956*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Búriková Z., 2006, *Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu*, „Etnologické rozpravy“, č. 2, s. 81–91.
- Drábiková E., 1982, *Záhradkárstvo ako súčasná záujmová forma tradícií poľnohospodárskeho zamestnania ľudu*, „Slovenský národopis“, roč. 30, č. 3, s. 473–475.
- Drábiková E., 1985, *Záhumienkové hospodárenie a jeho miesto v rodinnom a lokálnom spoločenstve. (Na okraj zániku jednej z foriem poľnohospodárskej malovýroby v etape rozvinutého socializmu)*, „Slovenský národopis“, roč. 33, č. 2–3, s. 350–361.
- Dvořáková-Janů V., 1999, *Lidé a jídlo*, Praha, ISV.
- Franc M., 2003, *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století*, Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy – Scriptorium.
- Hlavová V., 2006, *Rok 1948 – rok zlomu v agrárnej politike štátu*, in: J. Pešek at al. eds., *Kapitolami najnovších slovenských dejín*, Bratislava, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Prodam.
- Hrubá M., 1964, *Polotovary v naší kuchyni*, „Výživa lidu“, roč. 19, č. 8.

- Jirásek Z, Šůla J., 1992, *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50:1*, Praha, Svítání.
- Kocián L., 1951, *Obaly na potraviny*, „Výživa lidu“, roč. 6, č. 3–5.
- Lipták L., 2000, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava, Kalligram.
- Miller D., 2005, *Consumption as the vanguard of history: A polemic by way of an introduction*, in: *Acknowledging consumption: A review of new studies*, D. Miller ed., London – New York, Routledge, s. 1–57.
- Nestle M., 2007, *Food politics: how the food industry influences nutrition and health*, Berkeley, University of California Press.
- Pelc J., 1940, *Pokus o srovnání výživy v rodině zemědělské, dělnické a úřednické*, Praha, Nákladem Spolku českých lékařů (Thomayerova sbírka přednášek a rozprav z odboru lékařského, č. 201).
- Piotrowski G., 2006, *PRL na talerzu: Rzeczywistość kulinarna Polski ludowej*, „Nationalities Affairs“, 28, s. 143–150.
- Radičová I., 1993, *Sociálny potenciál podnikavosti a prijímanie ekonomickej reformy*, „Sociológia“, roč. 25, č. 4–5, s. 403–406.
- Slater D., 1993, *Consumer culture and modernity*, Cambridge, Polity Press.
- Šebo J., 2010, *Reálne 80. roky*, Bratislava, Marenčin PT.
- Zajonc J., 2006, *Pri stole pracujúcich alebo tekvica ako ananás*, „Etnologické rozpravy“, č. 2, s. 188–204.

.....

Rastislava Stoličná, Prof. PhDr., DrSc. V 1971 absolvovala štúdium národopisu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od 1972 do 2016 pracovala v Ústave etnológie Slovenskej akadémie vied. Bola redaktorkou a spoluautorkou základných prác slovenskej etnológie: *Etnografického atlasu Slovenska* (1990) a *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska* (1995). Bola vedeckou redaktorkou monografie: *Slovakia. European contexts of the folk culture* (1997, 2007) a jej slovenskej verzie: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry* (2000). Vo svojom vedeckom výskume sa primárne zameriavala na kulinárnu kultúru. K tejto problematike vydala sedem knižných monografií a niekoľko desiatok štúdií. Druhou oblasťou, ktorej sa venovala bol výskum tradičnej kultúry slovenských minorít v Európe. K tejto problematike prispela do niekoľkých atlasových a knižných prác. V 2003–2012 prednášala na Sliezskej univerzite v Poľsku.

.....

Human-powered transport in Slovakia until the second half of the 20th century Selected questions*

We have no idea how heavy is
the burden we do not carry.
African proverb

The burden which is well borne
becomes light.
Publius Ovidius Nasso

ABSTRACT: For centuries, traditional means of transport have been tightly connected to traditional peasant culture. The work of a farmer has always represented not only the means of adaptation to the natural environment and the acquisition of essential articles of food and raw materials, but also the realization of one's cultural identity. Over the centuries, it has acquired its typical features and has become distinct within several regional forms. This has been reflected in the traditional means of transport related to the daily annual cycle of a farmer's work, as well as various non-agricultural opportunities. The aim of the study is to summarize the knowledge within the field of traditional transport in Slovakia during the first half of the 20th century, exemplified through some typical transport aids. It aims to point out their manifold utilization and their gradual adaptation to the changing natural, historical, and social conditions.

KEYWORDS: transport, human-powered transport, ethnography of Slovakia, traditional economy

SŁOWA KLUCZOWE: transport, transportowanie siłami ludzkimi, etnografia Słowacji, tradycyjna gospodarka

In his study on transport in Žakarovce from 1955, Béla Gunda, an eminent European expert on transport, wrote:

Life is movement and this movement is expressed in various forms of transport through mutual contacts in agricultural and social life of people. To a large extent, the means of transport are influenced by geographical conditions. On level terrain, with satisfactory soil, it is easy to travel, to transport loads by foot or on carriages. Hay from high mountains, burnt coal or quicklime, and dairy products can only

* The article was conducted as part of the author's own work.

be transported on the backs of animals or by manpower down the steep mountain trails. Modern means of transport can hardly reach the high-perched settlements, shepherd's huts and their meadows and fields. Thus, it is natural that in these regions the ancient and primitive means of transport have been preserved. (Gunda, 1955: 156)¹

Transport by human force, in literature referred to as human-powered transport, belongs to the simplest means of transport, which depend on the nature and weight of the carried goods as well as the natural and agricultural-social conditions. Moreover, such factors as cultural traditions, natural division of labour between sexes, generations, as well as civilization development and the related cultural lifestyle innovations influence the human-powered transport to a great extent. For centuries, traditional means of transport have been tightly connected to traditional agriculture. The work of a farmer has always represented not only the means of adaptation to the natural environment and the acquisition of essential articles of food and raw materials, but also the realization of one's cultural identity (Slavkovský, 2014: 7). Throughout the centuries, it has acquired its typical features and has become distinct within several regional forms. This has been reflected in the traditional means of transport related to daily annual cycle of the farmer's work, as well as various non-agricultural opportunities. It is thus understandable that within present ethnological research, the study of traditional means of transport has been mainly connected to agrarian culture and traditional livestock farming.

As for the disciplines of social sciences, carrying loads has been primarily investigated by ethnology, which studies traditional folk transport, transport aids, and transportation in various ethnical, social, and cultural-historical contexts. However, the view of ethnology on transport requires more than just a morphological description and typological classification of individual means of transport. The research of these is also related to traditional non-agricultural occupations, as well as the manufacture of the means and aids of transport in question. It is thus necessary to also analyse the natural, historical, agricultural-social, and cultural contexts of this part of cultural heritage.

Methodological obstacles

Until the 1950s, hardly any research on the means of folk transport can be found in Slovak ethnological literature. The first study which investigated a particular transport aid was written by Pavol Socháš (1930)

¹ All translations from Slovak by Dr. Lukáš Kurajda.

where he tried to analyse the significance of bed sheets in the life of Slovak people. The first one who pointed out this question as a possible subject of ethnographic research was Rudolf Bednárík (1950) in his study *Systém ľudového transportu* [Folk transport system].

Later it was Béla Gunda who studied the subject in detail from the point of view of comparative research while investigating the folk transport in the mining village of Žakarovce of the Spiš region. Gunda continued the research within the following investigations of transport in the Slovak environment, particularly in the region of Gemer.² The importance of the research on traditional folk transport was confirmed within other topics related to transport, namely, agriculture and craft industry. One of the most interesting and the most concise sources of this period is a monograph of the village of Žakarovce (collective work from 1956) where we can find a precise and meticulous chapter on agriculture by Ján Podolák. This text offers a comprehensive portrayal of the development of agrarian culture, taking into account questions of transport.³

The need for classification of the material into a specific system has been mentioned by Karol Anđel and Michal Markuš in the study on folk transport in the region of central Zemplín. According to the abovementioned researchers, the need for systematising is derived from the diversity of material and its complexity. For example, some objects are carried by various means – by hands, on the back, bound around the waist, in the bag and the like. Thus, the classification sometimes appears to be forced or unsubstantiated, in other cases also insufficient. They were aware of the limitations of their own classification of transport into: transport by human force, transport by various vehicles, transport and communication. The individual parts are furthermore divided into smaller groups which can be arbitrarily expanded and narrowed according to the requirements of the material. One of the criteria was primarily the question which part of the body or which tools during the transport are mostly burdened or used.⁴

Within the analysis of the material collected for *Ethnographic Atlas of Slovakia* (hereafter EAS) the topic of transport was investigated by Magdaléna Paríková (1979/1981 and other studies: 1982, 1985, 1987).

2 Gunda carried out the research in the villages of Gočovo, Rejdová, Muránska Zdychava, Silica, Muránska Huta, Čierna Lehota a Brdárka in 1973.

3 There are very good descriptions of the technology and tools used during sowing and grain harvesting, soil preparation, collection of grass, hay and clover; it also covers the subject of sheep-breeding and mountain farming with plenty of photographs and drawings which document the condition in the 1950s.

4 Anđel and Markuš relied mainly on the system of classification of transport of O.T. Masona: *Primitive Travel and Transportation*, Report of U.S. National Museum 1894–1896 and L.K. Kovácsa: *A magyar népi közlekedés kutatása*. Budapest 1948.

In her studies, Paríková attempted to interpret the atlas material. For further research she elaborated a work entitled *Návod na etnografický výskum transportu a dopravy* [Instructions for ethnographic research of transport and transportation] (1979). Similarly to Bednárík and others, Paríková attempted to suggest a classification of transport into several groups. She analysed the results of research within EAS, that is, she investigated the transport by manpower with the main focus on sheets and their diverse use in agriculture as well as the transport of children; hampers and the means of their production and carriage, as well as the opportunities for carrying loads in these aids. Through a cartographic method, she also interpreted the names of transport aids and some typical means of carrying (transport of fodder, transport of children, transport of food). In her later studies, Paríková focused on wheel transport. In this regard, she provided us with an immense piece of work regarding the methodological background within the research of transport. Therefore, her works and conclusions are very valuable for us these days.

Štefan Mruškovič (2003) also focused on the subject of transport in *Tradičné transportné prostriedky v tradičnom poľnohospodárstve* [Traditional means of transport in traditional agriculture], which is an attempt to summarize in a dictionary form the headwords related to transport. The dictionary contains the headwords of work tools and aids associated with transport. Each entry contains a standard codified name of the object, its local dialect forms, content-functional definition, typological classification of the object, historical occurrence, nomenclature of the main parts, as well as the references to literature and the illustrations. Mruškovič mapped the tools such as: *batôžtek, dieža na vodu, fúrik, košar, krosná na kôš, hnojné nosidlá, pavúz, pavúzny hák, pavúzny povraz, pavúzny valec, polvoz dvojkolesový, popluh, rám na vrecia, sane, smyk, ťapka na hnoj, tragač, trakovica, trávnic, vážky vlačuhy, voz, vozík orný, and vrece*. All the entries have been ordered alphabetically. The dictionary is a fine background material for several topics.

Ján Podolák, Alexander Fenton, and Holger Rasmussen provided a concise view on the subject matter in their work *Land Transport in Europe* (1973). It is an exceptional work that collects articles dealing with the subject of transport throughout Europe, however, the texts related to Slovakia and Czechia only have a summarizing character.

All these studies represent a partial theoretical and methodological background, but mainly a valuable source of material for broader comparative study. The most valuable and the most complete data from Slovakia have been collected by means of broadly conceived research for the needs of EAS. The results of this research have broadened our knowledge about traditional means of transport in Slovakia, however,

in many aspects they also raised the level of theoretical and methodological research within this topic.

In ethnological literature, the terms of transport define the means and tools by which various loads are carried from place to place. In a broader sense, all existing forms of traditional means of carrying or moving of loads/objects of different kinds during various activities (including the transport of humans), represent the subject matter of ethnographic research of transport (with the help of traditional means, such as aids, tools, instruments, with particular aim, from one place to another). However, they are commonly confused or understood as synonyms. In order to define the terms describing these phenomena more precisely and to use a uniform ethnographic terminology, Páriková (1979: 5) suggests differentiating individual means and methods, that is, with what something is carried or transported and what is the process of this activity. Páriková classifies the set of transport as follows:

- transport by human force;
- transport by means of mechanisms or animal force;
- water transport.

Similar classification has been suggested by Bednárík (1950), as well as Slavkovský (2014: 11–19). Another way is to classify transport according to the system suggested by Andel and Markuš (1971: 377–412):

- transport by human force;
- transport by various vehicles;
- carriage and communication.

As can be seen, the wide set of phenomena of transport can be classified in various ways. Traditionally, it is divided into three basic groups:

- transport by human force with the help of transport aids;
- transport with the help of animal force;
- transport with the help of mechanisms (wagons, ships, etc.) (Fenton, Podolák, Rasmussen 1973: 9–10).

Each of these systems has its pros and cons, therefore, a single system does not yet exist. In this regard, we will deal with transport, that is, methods and means of carrying by which a man moves loads and burdens solely by their own power: by pulling or carrying on the body (on a shoulder, head, back, freely in hands), or with the help of adjusted transport aids (various containers, trays, hampers, sheets).

The individual phenomena of transport cannot be perceived as an isolated set of phenomena related only to one field of folk culture. Even though the subject matter is most closely related to the agrarian-ethnographic study section, the majority of individual forms of transport are connected with agricultural work. We do come across the function of various means of transport also on other occasions, for instance, woodcutting, carrying trade, house-to-house business, as well as in the

sphere of folk culture in connection with ceremonial occasions such as hay pick-up, wedding procession, transport to fairs, carrying food for puerpera and many others.

Resources

As regards the Slovak territory, there are several works primarily focused on narrower regions or individual locations which represent partly theoretical and methodological background, as well as a valuable source of material for broader comparative study.

The most valuable and, from the point of view of mapping of Slovakia, the most complete resource is unequivocally *Ethnographic Atlas of Slovakia* (EAS, 1990), which contains the information from all over the country collected from broadly conceived research. The material was analysed according to direct field research by means of questionnaires in 250 locations of Slovakia, out of which 189 were Slovak, 37 Hungarian, 17 Ruthenian-Ukrainian, 4 Goral, and 3 former German locations. The results of this research brought data on particular phenomena of transport over a wide area and within a limited period of time, that is, approximately 100–150 years. The results of this research were partially analysed by Paríková (1979b, 1979c, 1982).

The information acquired from field research were furthermore verified and supplemented by literature, museum documents, archival materials, and surveys. On the basis of dated objects and subjects preserved in the terrain, museums, or otherwise documented, it was possible to go deeper into the past. Similarly to the aforementioned atlas, *The Encyclopaedia of Folk Culture of Slovakia* (ELKS, 1995) has solved the problem of the categorical and conceptual apparatus related to this part of traditional folk culture. Both works made accessible important information about the last stage of a continuous development of traditional forms of transport in Slovakia. They also stand for a significant gnoseological contribution from the point of view of comparative European studies in ethnology.

However, the atlas research focused on the subject of traditional transport was limited only to some selected phenomena; other information necessary for my work originate in earlier or later research for the needs of scientific and national monographs of municipalities or regions, research of Ethnographic Society of Slovakia (hereafter ESS) and the like. In this regard, the most interesting and the most detailed research materials are the following: *Transport in Eastern Slovakia* by Štefan Apáthy (app. 1960s, archival material), *Folk Transport in the Region of High Tatras* by Ján Olejník (ESS at the Slovak Academy of Sciences, archival material), *Transport-doprava-záprah, No. I, II., III* by Ján Podolák (archival

material), as well as other works on transport in the archives of ESS at the Slovak Academy of Sciences.⁵ From the published works on the matter, I mainly focused on the studies of B. Gunda (1955), L. Baran (1950), K. Andel (1971), M. Markuš (1971), J. Podolák (1962), J. Olejník (1994), M. Paríková (1979), Š. Mruškovič (2003), and P. Slavkovský (2014).⁶ I also partially concentrated on synthesis works, either thematic or regional, in which the subject of transport was partially covered.⁷

The reconstruction of the development of means of transport from older periods (from the first half of the 19th century) can only be done on the basis of iconographic material, confrontation with ethnographic material originating in later periods.⁸

We can thus partly use materials and apply methodology of ethno-linguistics in order to compare the acquired information. Within words, archaisms from even older periods have been preserved, when the denoted phenomenon already ceased to exist. In such cases, the names of the subjects had lasted longer than the phenomena they denoted. However, such material must also be analysed because the original names used to be transferred onto newer phenomena, which functionally correspond to older phenomena, but are often typologically or structurally different.

After all, even the archival material can in some cases complement or broaden a diapason of information. These occur sporadically in the inventory of estates or heritage inventories. Most frequently these are the

5 Apáthy, Š.: *Transport in Eastern Slovakia*, (research transcript, 52 handwritten pages + drawings, undated, app. 1960s, archive of the author); J. Olejník: *Folk Transport in the region of High Tatras*, 28 pgs, 44 photographs, 15 drawings, archive of ESS at the Slovak Academy of Sciences, inventory number 36/60; J. Podolák: *Transport-doprava-záprah*, No. I, II, III research material from the second half of the 20th century. Archive of J. Podolák, archive of the Department of Ethnology and Non-European Studies, Faculty of Arts of Ss. Cyril and Methodius University in Trnava.

6 I have selected the most significant, other can be found in the list of resources: Andel, K.-Markuš, M.: *Ludový transport v strednom Zemplíne*. In: *Slovenský národopis*, XIX, 1971, č. 3; Baran, L.: *Způsob dopravy při senách an Horehroní*. In: *Český lid*, pp. 85–88. Gunda, B.: *Ludový transport v Gemeri*. In: *Gemer, národopisné štúdie*, 1978, č. 3. Mruškovič, Š.: *Transport a dopravné prostriedky v tradičnom poľnohospodárstve*. In: *Národopisný zborník*, 14, 2003. Podolák, J.: *Zimná doprava sena z horských lúk na západnej strane Veľkej Fatry*. In: *Slovenský národopis*, 1970, roč. XVIII, č.4, pp. 565–574. Podolák, J.: *Poľnohospodárstvo*. In: *Banická dedina Žakarovce*. Bratislava, Veda, 1956, pp. 63–121; Slavkovský, P.: *S nošou za industrializáciou krajiny*. Bratislava, Veda, 2014.

7 For example, works such as: Podolák, J. (ed.) 1969: *Horehronie*; Michálek, J. (ed.) 2011: *Gemer-Malohont*; Podolák, J. *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*; Podolák, J. 2008: *Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku* and many others.

8 The authors of these illustrations were often foreigners, immigrants, and travelers. The result of their work did not always reflect the real phenomenon in the given region or location in which they originated. These questions were addressed by, for example J. Kramařík in his study: *Die ethnographische Problematik in der Abbildung der Pörmysel-Szene in der St. – Katharinakapelle zu Znojmo*. In: *Etnologica Slavica*, 1976, 6, pp. 89–107.

data about those means which were made of linen – tablecloths, sheets, sacks, and straps. Since the production and the usage, as well as the care for these means were almost solely a women's work and duty, these can be found most frequently in relation to dowry.

Almost all means of transport were of multipurpose use, that is, they were not used for one purpose only. A sheet was mostly used for carrying burdens in agriculture, such as hay or fodder, it allowed to carry a relatively large amount of load (40–50 kg of hay). Besides carrying fodder, a sheet was used during hand sowing, crop collection (corn, potatoes, legumes), collection of dry leaves, and carrying wood. It was also used for carrying food during summer agricultural works or to shepherd's huts, as well as carrying children to the field, for various loads, shopping or fair products. A sheet was also used for fastening of a hamper or a sack onto the back. Sheets were usually of rectangular shape with dimensions of 100–110 cm; they could, but did not have to have straps at the ends for a better grip or binding. Larger sheets of 150 × 150 cm were only recorded in nine locations of Slovakia, in the village of Podhorie it even had dimensions of 200 × 200 cm.⁹

A sheet as a general means of transport was already mentioned in 1930 by Pavol Socháš. In a work entitled *Význam plachty – prestieradla u slovenského ľudu* [The importance of sheets among the Slovak people] he collected then known information about a sheet as such, he attempted to analyse the significance and summarise the used terminology, as well as types of sheet brodering in selected locations. Interesting, in the case of Socháš, is the information about a sheet in the testaments from the 18th and the 19th century. For example, a testament from Chorvátsky Grob from 1717 (Pezinok borough, Slovakia) in which a mother shared the sheets with the family as the part of the heritage (Socháš, 1930: 82); and another one from 1839 originating in the public sale of things that belonged to a deceased person, adopted by Socháš from Antonín Václavík and his book *Danube Village in Czechoslovakia*:

[...] Dore, Turijníč Jurovej žene, tenkú plachtu, Andrišovi Jendrekovi jednu plachtu s bílú recu, na kostol jednu plachtu s bílú recu, svojmu manželovi plachtu konopnú, jestli ma bude opatrovať.

At the end of the text, Socháš (1930: 84) adds examples of songs from several regions of Slovakia in which a sheet is mentioned in various forms and on various occasions.

9 Regarding locations of EAS: č. 33 Krakovany, č. 68 Raková, č. 82 Čata, č. 96 Žibřítov, č. 124 Hrochoč, č. 125 Klokoč, č. 134 Bacúch, č. 199 Jarovnice, č. 233 Karnal.

Luboreč village:

[...] čímže ťa prikryjem Anička moja?
Bielou plachtičkou, jedľovou daštičkou, mamička moja
Bola som v hájičku na žalude, vzali mi plachtičku, nech tam bude!

Hnilec village:

Žalo dievča žalo trávu, neďaleko Temešváru.
Jak našalo, naviazalo, na milého zavolalo:
Poď sem milý s tamtej strany,
Poc mi dvíhac zajdu/plachtu trávy.

Another generally spread and universal aid was a strap. It was a simple aid for carrying in the form of a 2–3 m long rope made out of linen or several braided cords. According to available resources and research, in the Zemplín region a strap was also made of limewood fibre. In Slovakia a strap was used in one continuous and several sub-areas. The first one relates to a region beginning in southern Tekov, through Hont, central Novohrad and Gemer, up to north to the Spiš region. Another region is western and southwestern Slovakia, the third one is the region of Low Tatras. It was used for carrying fodder from more distant meadows to the road, and sometimes – for carrying hay directly to storage areas. Moreover, it was an aid for carrying sacks of potatoes, hampers of fodder and manure or smaller loads of wood.

Another common multipurpose means of transport was a hamper. From the point of view of individual occasions of carrying, the function of hampers can be divided according to the activity. Besides agriculture, a hamper was used as means of transport during almost all types of work, in the village or outside of it, such as picking potatoes, corn, grapes, fruit, carrying food, fair products, carrying children outside the house, as well as for manure management in inaccessible areas such as mountains or wine-growing regions. Hampers were usually of two types – square and round; in mountainous regions, the hampers also had two or four legs which were stabbed into the ground so that the hamper stood on an uneven terrain (Slavkovský, 2014: 13). The hampers had two straps, so-called lifting straps, with which the hamper was fastened on the back. In this case, they were mostly called *back hampers*.

Hampers were made of various materials. In most cases, it was willow wicker, fir splints, bark, rootlets, corn husk or straw. The hampers were made by the farmers themselves, bought at the fairs from the manufacturers of basketry centres or bought and swapped from local Gypsies. Among the most significant basketry centres in Slovakia were the following: Spiš, Šariš, Gemer, the vicinity of Trenčín and southern

Slovakia – Komárno, Sereď, and Hlohovec. Here entire families and villages were devoted to basketry. The products were sold at fairs or were spread throughout the country by means of house-by-house trade.

An example of use of means of transport: Carrying loads in agriculture and outside agriculture

For carrying loads in farming various kinds of transport aids were used. Most frequently, these were different kinds of hampers, sheets of various sizes, smaller wooden or wicker containers, according to the type and size of the load as well as the place of transport. For the needs of this study, I am presenting some examples of the ways loads were transported in farming and elsewhere.

Carrying food to the house

For carrying potatoes from the cellar to the kitchen people used flat shallow basket of oval shape with two handles called *filfas*, *felfas*. It was made of a wicker or thinner splint. These baskets were also made by the farmers themselves. For carrying legumes, eggs or vegetables they used smaller oval-shaped baskets or straw bowls called *slamienky*.

Carrying water

Drinking water and cooking water was carried to the house from the well in various containers; most frequently in buckets, watering cans and tubs. The distance of springs from the household influenced the use of transport means for carrying water. Wooden scales were used in mountain settlements or in terrain where the spring was far from the houses. The scales were not used in the villages if there were plenty of wells. The scales for carrying water and milk were also used in shepherd's dwellings, provided they had a special place for milking, that is, *strunga*, further from the hut. *Water tubs* were wooden plate containers of oval shape and flat bottom. These were made by coopers, and they were used quite often for carrying water. Another container for carrying water were *gargale*, wooden conical containers 20–25 cm tall, 18–20 litres of water in volume. Water was also carried in *dieža*, a wooden container with two handles, used for carrying in longer distances in hands, on shoulders or held by handles by two persons. Usually, it was of cylindrical shape with vertical, slightly conically shaped walls made of soft wood, tightened by two or three iron bands, having two

handles, too. The holes were used for inserting a longer pole-yoke, also called *drúčik*, the ends of which were held by two people walking behind each other. While carrying the container, the man in the back held the mouth of the container to avoid swinging. This container was used until the second half of the 20th century, in some places even longer. In Žakarovce, water was carried in a tall wooden container called *kop*. In Gemer, it was called *kupa*. These containers for carrying water were bought in Dobšiná. The Hungarian population of Gemer used to purchase these containers at the fairs in Rožňava. The containers were also used for carrying water to the house. These wooden containers bear many regional features. In Gemer, they were even decorated with carvings or baked ornaments, which is similar to Huculs in Transcarpathian Ukraine (Gunda, 1978: 159).

Bukolak (Sečovce), *boklach* (Trebíšov) – a cylindrical container made of winter oak – was also used for carrying water, sometimes even wine. In the Zemplín region, these containers were made by coopers in the village of Kochanovce. Some were decorated, with thick handles on each side into which the ropes or chains were threaded. Men used to carry them with the ropes draped over shoulders, women carried them in bags or sheets. If these containers were transported on the wagons (e.g., to the field), they were tied to the side of the wagon. In a similar fashion, another wooden tub was used in Zemplín – *puto*. It was oval in shape and had four iron rings into which a rope or a strap was threaded and, as such, it was put on the back. In Rejdová, for carrying water people used a stoneware container with a big hole called *kupelačok*. In Čierna Lehota, it was called *zbanok*. In the village of Lutiše (district of Žilina), they used a big clay jug with a narrow neck called *veledžúr* for carrying water to the fields. The jugs were bought at the fairs in Žilina (Archive: *Etnografický Atlas Slovenska*, no. 86/1975, noted by A. Pranda).

Invaluable aid in carrying water were scales, that is, a wooden tool for carrying the containers of water for watering animals and carrying water to the household from distant springs. Wooden scales were already used in the farming environment in medieval times and they belong to the tools of simple construction, which were made by each farmer for his own needs. As a simple tool that allowed to carry even two buckets of water at once the scales were in use for practical reasons until the second half of the 20th century, sometimes even longer.

Typologically we distinguish two variants:

Simple scales made of unworked wooden snag, 140–160 cm long, at the end of the rod there were wires or ropes attached with hooks for buckets.

Scales of saddle design in the neck, consisting of bulkier wooden hanger, hollowed out in the middle part, and worked to the shape of a hod or a saddle with a carving for the back part of the carrier's neck.

At the ends, the hangers are cut into thinner circular profile with drilled holes into which metal sleeves with bucket chains are threaded. In some cases, the hangers were lined with linen or leather pad to avoid excessive neck pressure.

An interesting thing is that for example in Gemer, within a small space, we have found several types of scales used at the same time – straight scales (Silica), with smaller arc (Muránska Zdychava), as well as arched ones (Rejdová). The straight scales were used for carrying water, as can be seen in the following report: *...len na rovien, lebo ak je cesta alebo dvor do svahu, voda by z dieže vytekla, a svahov v Brdárke je dost*. In the second half of the 20th century, water was carried from the wells to the houses mostly in tin buckets.

A rare method was carrying water on the head. In Slovakia, this method was only documented in two locations – central Zemplín in the community of workers at Andrassy's manor; a linen wreath was placed on the head, followed by a pad and a wooden container called *gargala* containing water. This was the way water was carried by workers from the district of Nitra. Another location is the village of Malá Čausa, district of Prievidza. No pad on the head was used; water was carried to the fields in a wooden watering can of conical shape, possibly as a product of coopers, until the 1950s. Other locations in Slovakia with a documented method of carrying liquids on the head are the villages of Mojtiín, Predhorie, Šarišské Dravce, and Žakarovce. This means was common in the locations with a mountain sheep farming method. Chief shepherds and their companions used to carry the containers (*gelety*) with milk, usually from a sheep-pen to a hut. The container was held by one hand. Contrary to the means of carrying water on the head in the vicinity of Mojtiín or Prehodie, in Žakarovce and Dravce the carriers did not use any pad on the head. Shepherds used to place the container directly on the hat.¹⁰

Carrying wood

The simplest means of carrying wood was freely in the hands or stacked in the arms. In the vicinity of the house, that is, underroof, cellar or

¹⁰ This information was obtained from the research within EAS in the location of Malá Čausa (location No. 75, research conducted in November 1975, documented by Táňa Blagoeva-Neumanová). It is possible that this method of carrying water in wooden watering can was common also in other locations, however, the research of EAS or any other research could not be documented. Carrying on the head in Spiš and Šariš was documented by research for the needs of EAS. Archive of EAS, location No. 185, Šarišské Dravce, carrying of milk from the sheep-pen to the hut in *gelety* on the head, research from 1971, photograph No. 71972, archives of Slovak Academy of Sciences, see also: Gunda, B.: *Ludový transport v Žakarovciach*. In: *Slovenský národopis*, 1955, roč. III, č. 2, p. 180.

barn, wood was carried in round oblong baskets called *opálka*. These were made of willow wicker, thin splint or rootlets. Wood also used to be carried in wicker hampers called *krošňa*. In the village of Východná (district), Jezersko and other locations wood was carried for shorter distances in sheets or on a wooden pole called *nosivo*, in Liptovský Ján wood was loaded on knitted cords – *žinky* and carried to the house. It is interesting to note how a heavy load of wood or straw was lifted in the sheet. The sheet was set in a suitable position, the one to lift the load kneeled, tied the sheet, then stood up on one foot and then on both. While lifting the load a stick was used as a support.

Carrying wood from forests

One of the most archaic means of carrying wood, for example, smaller branches used for heating, straw or hay, was by ropes, straps or *žinka*. This was a shorter cord, a rope made of hemp fibre, very strong, with which a load of approximately 49 kg could be carried. While carrying wood like this, the load was fastened horizontally, if the wood was shorter, or vertically in case of long branches and brushwood. In the past such ropes were also made of limewood fibre. Wood was often carried in the strap by seven-year-olds. Less frequently, men participated in the carrying; they did not carry the load on the back, but rather on the shoulders or they dragged it on the ground. For longer distances, wood was carried in sheets; the load was tied with straps once or twice, tossed on the back and tied around the neck with remaining free straps. These ends were then held in hands or, in order to lighten to burden, a basket was tied on them. Branches and brushwood were tied into a strap (sheet). Before loading on the back, it was put on a higher spot under which a woman sat down, put the load on the back and formed a knot with two loose ends under the chin (Lendak, dist. of Poprad). Wood was carried in wooden hand-loom of different kinds, most frequently in the so-called ladder hand-loom. As an example of carrying wood in the location of Žakarovce may serve the following quotation:

A woman's task was to supply firewood throughout the year. Wood is usually carried in summer; in winter it is not carried or transported. Carrying wood is solely a woman's work. Wood is carried on the back in "zajda" or in "strap." Women usually carry wood until 70 years of age. Small children, but only girls, carry wood from nine years of age. Small boys do not carry wood, they only play football! [...]

In summer, people stock wood for winter. Some people hire a wagoner for wood transport. Women prepare the wood and the wagoner transports, wood is collected in these forests: Kuchyňa, Harbky, Kuchynský vršok.

Going there and back takes four hours. Women leave the house at 7 o'clock in the morning and they come back at around 11.

A woman can carry almost 40 kilos of wood in one load. Wood is only picked in state forests, earlier called municipal. Only small dry branches are picked. Each woman carries a chip-axe to cut off needed pieces. An axe is small, it is called "woman's axe," each woman has such an axe. Women usually carry two loads of wood per day, at times, in summer, when the day is long, even three. (Ján Podolák, Archív Katedry Etnológie a Mimoeurópskych Štúdií) [Archive of J. Podolák, archive of the Department of Ethnology and Non-European Studies, Faculty of Arts of Ss. Cyril and Methodius University in Trnava]

Carrying fodder

For carrying straw and hay in the barn pitchfork was used. Pitchfork is not only a means of transport but also a working tool. Big hampers of dimensions 110 × 60 cm were used for daily works on the farm for carrying chopped forage, hay, straw, and other products. These were wicker hampers or made of raw or boiled chipped wood. These hampers of the biggest size, called *nošaci košar* in Zemplín, *seniak* in Liptov, *hajkorn* in Žakovce, *kosek* in Jezersko, and *kuoš* in Štrba, were used for carrying chopped forage, fodder for livestock, chaff, and cavings. Sometimes a hamper was hung by a handle on a wooden hook and put on the back. The hamper had a semi-circular handle and was made of hazel. The top part was semi-circular, the bottom part was rectangular, and the back part was flat. Smaller hampers were called *opálky*, *filfas*, *filkaš* and the like. While carrying, both handles were held by hands and the hamper was leaning on the body. If carried by two people, each of them held one handle. These hampers were made by the farmers themselves, or, if possible, they bought them from the local Gypsies. A specific type of a bigger hamper were the hampers for carrying chopped forage from Liptovská Teplička. These were big wicker hampers with one handle in the middle, lined at the bottom with cowhide or calfskin to prevent the falling of the chopped forage out of the hamper. Research from the 1970s documented a widespread use of this hamper. Another research between 2013 and 2014 in the location did not confirm the use of this hamper. In other locations the EAS research did not document these hampers.

Hay, straw, clover, and other fodder near the house were carried for example to the barn in the sheet. It had different names – *popelka* in the vicinity of Rožňava, *travjanka* in Jakubovany, *travnica* in Lutilla (district of Žiar nad Hronom), in the area of Východná it was called *puachtička*, *puachta*, in Žakovce it was called *grastuch*, etc. A loaded sheet (if no straps were part of it) was twisted at the end to be grabbed by it, the load was put on the back and the loose ends were tied on the chest. If it did

have straps (ropes, ends), these were tied and then the load was put on the back. The centre of gravity of the load thus rested mainly on the hips; it was controlled by leaning forward, the straps were held by hands, or the load was being lifted. Rarely it was carried in arms (Gemerská Párnica). In Východná, carrying fodder was done by means of a tablecloth (130 × 150 cm). In some cases, simple, two-metres-long straps were used for carrying hay (Hranovica, dist. of Poprad). In Liptovský Ján, people had their own explanation for using a tablecloth for carrying hay: the cloth is bigger in size, its dimensions are 110 × 1110 cm, it is used for carrying hay from the field, a tablecloth is smaller and is used for carrying hay nearby the house.

Throughout Gemer, a linen sheet was used for carrying hay in the form of a bag. The sheet was made of two pieces of linen, and its dimensions were approximately 130 × 135 cm; straps were attached to four loose ends, their length was usually 100–150 cm. The load was carried on the back. There are rarely documented means of carrying the load in the sheet on the head. This was in cases when the load was carried by a man; in such cases a man put the load on the head and held it by one hand.

Table 1. Names of transport aids in region Gemer

Village	Sheet	Straps	Load/bag
Rejdová	<i>plachôtka</i>	<i>trak</i>	<i>bremia</i>
Muránska Zdychava	<i>plachta, popelka, traková plachta, tračka, traška, travňica</i>	<i>trak / plurál traki</i>	<i>batoň, batožok, bremä</i>
Muránska Huta	<i>plachtička</i>	<i>trak</i>	<i>batoch</i>
Čierna Lehota	<i>plachta</i>	<i>trak</i>	<i>batoch</i>
Brdárka	<i>plachta</i>	<i>trak</i>	<i>bremä</i>
Silica	<i>pacókos korcos</i>	<i>kantár pacók</i>	<i>batu</i>

Source: Author's research.

The so-called *dručky*, two poles of the same length, represent a difficult form of carrying fodder. They were called *nošace dručky* in Hriadky (dist. of Trebišov). These were used for carrying hay or straw. *Dručky* were usually pushed underneath the pile of hay and this pile was then carried to a different place. They were usually carried by two men.

Sometimes *dručky* had wooden wedges at the ends which were used to prevent the sliding of the load. If the pile of hay was on the top of the hill which could not be reached by a waggon, *dručky* were used for sliding hay down the hill. In such a case, the tool was pulled by only one man. In central Zemplín, *dručky* had an unusual form: a sheet was attached between them. Such a tool was used for carrying husk and straw remnants from underneath the thresher. In Liptovský Ján (dist.), *žinky* were used for carrying grass near the house – these were thick fibres entwined in a braid. For carrying chopped forage, a wooden *šafel* with two handles was used (Žakarovce) or oval baskets (*opálky*), in Štrba (dist. of Poprad) called *kreptuch* or *filfajz*.

Carrying manure

Throughout the year, manure was piled on the midden from where it was carried to the fields in autumn and spring. Despite the fact that carrying manure was physically a very exhausting work, it was done almost solely by women. In the barn, the manure was loaded in a smaller wide basket – *opálka* or sometimes called *felfas*, *filfas* by means of hoe which was called *karšť* (Žakarovce). For carrying manure from the barn, they used stretchers called *šeregle*, *šaragle* (Hont, Zemplín), *nosítka na hnoj* (Horná and Dolná Súča), *nosidlo* (Dvorník), *širáky* (Chorvátsky Grob), *tragle* (Sebedražie), *trogí* (Žakarovce). It is one of the many variants of wooden poles, *dručky*, usually shorter (approximately 2 m), connected with an attached board called landing, which was approximately 80 cm long, sometimes also called *ščamble*. Thus, roughly almost an entire central third of the stretchers looks like a wider board or hayrack which can support the load of manure. They existed in two basic variants: with a ribbed platform and a full-board platform. The stretchers were made by the farmers themselves and were stored by the barn or on the midden.

According to the research, still at the turn of the 19th and 20th centuries, manure was also carried in a bag bound to the back by a strap. These were gradually substituted by back baskets and hampers. To avoid leaking of the manure on the clothes and the back, women used to put a folded sheet or older unused piece of clothes under the hamper.

In one day a woman carried 8–12 hampers of manure. For illustration, eighteen hampers could fill one wagon. A soil which is sowed by four bags of potatoes (approximately 200 kg) needs to be fertilized by four wagons of manure.¹¹

¹¹ To fill four wagons means to carry 72 hampers of manure, if a woman on average carried 10 hampers a day (7–12 according to condition and weight), a woman only carried

A wicker or fibre hamper was also used for carrying manure from the barn. In Slovakia, there were two types of these hampers:

A flat one of oval shape, with oval bottom and two handles. Most usually, it is called *felfas*, *košarka*, *košarík* (Žakarovce). The dimensions vary, typically around 60 × 40 cm, it is adapted to be carried by two hands in the front.

A deep hamper with a flat back wall with a big arched handle on its end over the entire part of the back. This hamper used to have three variants in Slovakia. Most frequently, it was a hamper of a semi-circular or rectangular profile with a conical wall from a wider mouth to a flat bottom. It usually had a sparse vertical cane skeleton with four short legs emerging from the skeleton of the hamper underneath the bottom and two straps by which the hamper was carried on the back. The carrier, often a woman, leaned her back on a flat part of the hamper filled with manure, tied it with a strap or a rope which was tossed over the shoulders and held by hands on the chest. Another variant were manure hampers with arched handles which were hung on wooden hand-loom called *šragle*, *šeregle* and carried on the back.

In the mountainous regions as well as small farms in the mountains, manure often had to be carried on back with the help of different transport aids. Carrying manure was one of the most difficult tasks done by women. Manure was carried in bags, hampers, tubs, or sheets. A hamper called *back hamper* (Žakarovce) as a transport aid was used in the transport of manure in the areas unreachable by wagons or where the people did not use to move the sheep-pens. The manure was used to fertilize mountainous fields and meadows. Research documents this method for example in the villages of Žakarovce, Huty, Vyšná, and Nižná Boca, as well as in the villages in Horehronie. The manure was loaded into a small basket – *opálka* – also called *felfas* (Žakarovce) by means of a special hoe or into a hamper. A fully loaded hamper was put on the shoulders with the help of the straps, sometimes bound by a strap tied around the chest. In some areas, a similar method was also used for fertilizing vineyards, especially those located on steep slopes, mainly in the region of Little Carpathians. In the vicinity of the village of Jílové (dist. of Prague) special hampers were created to carry manure to the field; these were called *žena*. This is linked to a humorous anecdote about the farmers poking fun at each other:

...puč mi ženu, já si vyvezu hnůj!...

manure to one field for more than seven days. For more see Podolák, J.: Poľnohospodárstvo. In: *Banická dedina Žakarovce*. Bratislava, Veda, 1956, pp. 63–121.

Conclusion

As can be seen, transport aids used in the agricultural environment of Slovakia, especially until the second half of the 20th century, were diverse. In the past, historical, natural, agricultural, social, and cultural contexts had formed various forms of transport – all generations of the pre-Industrial era had to deal with the problems of transport of different kinds of material, goods, loads, and tools. In each stage, transport was the reason that in the following, more advanced civilization, apart from industrial forms of transport there existed traditional ones as a functional part of the period system.

Each environment inhabited by people, each era in which they lived, are culturally unique. This also applies to this part of cultural heritage. The use of individual aids and means was connected to the nature of traditional occupations of the inhabitants of Slovakia (farmers, craftsmen, traders, wagoners, rafters, and the like), as well as to the natural and historical conditions. This study offers a view on a very small part of the subject matter of traditional transport. We are aware of the limits given by the environment. It is immensely interesting to investigate how some aforementioned transport aids are still in use despite the technological advancements.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to Professor Zygmunt Kłodnicki, who has been an inspiration to me. Although new anthropological trends are very inviting, we can still find time and space to investigate traditional transport. Thus, I would like to express my heartfelt thanks for many professional and friendly interviews on this topic, advice, and help which I am constantly receiving from Professor Kłodnicki, whom I consider one of the greatest Polish ethnographers.

Archival material

Archives of Etnografický Atlas Slovenska in Bratislava, tematické dotazníky, otázka č. 52, “Spôsoby transportu človekom,” AT ústav etnológie SAV.

Author's own archives, Š. Apáthy, “Transport na východnom Slovensku,” (prepis výskumu, 52 rkp. strán + kresby, nedatované, cca. 60. roky 20. storočia).

Kramařík J., Česká národopisní společnost Praha, fond Malé dotazníky, sg. MD 2, 1967.

Olejník J., Ludový transport v oblasti Vysokých Tatier, 28 str., 44 fotografií, 15 kresieb, archív NSS pri SAV, inv. č.36/60.

Podolák J., Transport – doprava-záprah, č. I, II, III výskumný materiál z 2. polovice 20. storočia. archív J. Podoláka, archív katedry etnológie a mimoeurópskych štúdií FF UCM v Trnave.

Bibliography

- Ábelová V., *Zberné hospodárstvo na okolí Trenčína*, "Zborník SNM," 1989, vol. 83 Etnografia 30, pp. 171–189.
- Amato J., *On foot. A history of walking*, New York University Press, New York – London 2004.
- Andel K., Markuš M., *Ludový transport v strednom Zemplíne*, "Slovenský národopis," 1971, vol. 19, no. 3, pp. 377–412.
- Baran L., *Transport in Czechoslovakia as an ethnological and social phenomenon*, in: *Land transport in Europe. Studies of folklife 4*, eds. A. Fenton, J. Podolák, H. Rasmussen, Nationalmuseet, København 1973, pp. 57–89.
- Baran L., *Způsob dopravy při senách na Horehroní*, "Český lid," 1952, pp. 85–88.
- Bednárik R., *Systém ľudového transportu*, "Časopis MSS," 1950, vol. 41, no. 1, pp. 4–16.
- Gunda B., *Ludový transport v Žakarovciach*, "Slovenský národopis," 1955, vol. 3, no. 1, pp. 150–212.
- Gunda B., *Ludový transport v Gemeri*, "Gem. Národopisné štúdie," 1978, no. 3, pp. 133–174.
- Gunda B., *Die Probleme der traditionellen menschlichen trageräte auf der Balkanhalbinsel und in der Karpaten*, in: *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*, ed. A. Paládi-Kovács, MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest 1981, pp. 9–23.
- Fenton A., Podolák J., Rasmussen H., *Land transport in Europe*, Nationalmuseet, København 1973.
- Jakubíková K., *Rodinné zvyky*, in: *Gemer-Malohont*, ed. J. Michálek, Matica Slovenská, Martin 2011, pp. 375–404.
- Kłodnicki Z., "Reliktowe formy transportu nasobnego i ręcznego w kulturach ludowych środkowej Europy", doctoral dissertation, supervisor J. Gajek, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, 1976.
- Mruškovič Š., *Transport a dopravné prostriedky v tradičnom poľnohospodárstve*, "Národopisný zborník," 2003, vol. 14, pp. 31–53.
- Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, vol. 1: *Kultura materialna*, Książka i Wiedza, Warszawa 1967.
- Olejník J., *Lud pod Tatrami*, Osveta, Martin 1994.
- Paríková M., *Transport ľudskou silou*, "Slovenský národopis," 1979, no. 3, pp. 449–470.
- Paríková M., Podolák J., *Polnohospodárstvo a pastierstvo*, in: *Gemer-Malohont*, ed. J. Michálek, Matica Slovenská, Martin 2011, pp. 22–69.
- Podolák J., *Zimná doprava sena z horských lúk na západnej strane Veľkej Fatry*, "Slovenský národopis," 1962, vol. 10, no. 4, pp. 565–574.
- Podolák J., *Polnohospodárstvo*, in: *Banícka dedina Žakarovce*, Veda, Bratislava 1956, pp. 63–121.

- Podolák J., *Polnohospodárstvo a pastierstvo*, in: *Horehronie, kultúra a spôsob života ľudu*, Veda, Bratislava 1969.
- Slavkovský P., *S nošou za industrializáciou krajiny. Tradičné podoby dopravy na slovenskom vidieku*, Veda, Bratislava 2014.
- Smrčka A., *Etnografický výzkum tradiční dopravy v českých a slovenských zemích – historie, současný stav a perspektivy*, "Slovenský národopis," 2017, vol. 65, no. 1, pp. 7–25.
- Socháš P., *Význam plachty-prestieradla u slovenského ľudu*, "ZMSS," 1930, vol. 22, no. 3, pp. 78–84.
- Václavík A., *Genese obřadních plachet, koutnice a úvodnice*, in: *Franku Wollmanovi k sedmdesátinám*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1958, pp. 482–529.
- Zelenová H., *Svadba*, in: E. Pančuhová, Z. Mintalová Zubercová a kol., *Z ľudovej kultúry Turca*, Matica Slovenská, Martin 2004, pp. 288–307.

.....

Katarína Slobodová Nováková, ethnologist, cultural anthropologist. Her academic interests concern the issues of Slovaks living abroad, cultural heritage, cultural traditions, relations of cultural heritage and language, viticulture, traditional transport and mountain cultures. She is the author and co-author of more than 20 academic books, two teaching texts, almost 100 research studies and scholarly works. She is a member of several scientific and professional institutions, organizations and councils. Her long-term studies focus on the issue of ethnic minorities in Slovakia, as well as on specific socio-professional and social groups and their existence during the period of political breakthroughs in the 20th century in Slovakia – after the First and the Second World War, 1948, 1968, 1989, the establishment of the republic and the current influence of globalisation. She has been dealing with the German minority groups topic for almost five years, has published several scholarly studies and has participated in international conferences. She was the first to bring the issue of the German group Huncokári to the centre of attention of not only the academic, but especially the lay public. She actively engages in the life of the community, cooperates with civic associations and the region's dignitaries as well as with representatives of towns and municipalities. She gives lectures on minorities and the possibility of their revitalisation at the University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava. She has successfully supervised five doctoral students, more than 60 bachelor's and master's theses.

.....

Grzegorz Odoj

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0001-5835-6227>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEiA.2021.21.02.01>

Ćwierćwiecze działalności naukowo-badawczej uniwersyteckiego ośrodka etnologicznego w Cieszynie*

A quarter of a century of research at the University of Silesia's ethnological center in Cieszyn

Abstract: The academic center of ethnological research in Cieszyn has a clearly defined profile, which distinguishes it from other centers of this kind in Poland. Its specificity results primarily from the research interests of the staff, which focus on the issues of cultural and ethnic borderlands and on contemporary socio-cultural transformations, including the role of tradition in the life of postmodern communities. The rich and multifaceted achievements over the past twenty-five years of the center's operation can be seen as an obligation on the part of the researchers encouraging them to make further consistent efforts to consolidate its position on the map of ethnological studies in Poland, to make their research more effective, and to enhance and broaden international cooperation. A materialization of the idea of creating a permanent ethnological research institution in Silesia, the center plays an important and admittedly unique role in integrating research on cultural phenomena and processes in Central Europe.

Keywords: Cieszyn ethnological center, ethnology, cultural anthropology, Silesia, cultural borderland

Słowa kluczowe: cieszyński ośrodek etnologiczny, etnologia, antropologia kulturowa, Śląsk, pogranicze kulturowe

W latach osiemdziesiątych XX wieku zostały zapoczątkowane działania zmierzające do utworzenia studiów etnologicznych w Uniwersytecie Śląskim. Były one związane z wprowadzeniem w Filii Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie, na kierunku pedagogika pracy kulturalno-oświatowej, wykładów i ćwiczeń praktycznych z etnologii polskiej, sztuki ludowej i wiedzy o kulturze ludowej Śląska. Jednocześnie zainicjowano badania społeczności przemysłowych, które realizowano podczas

* Źródło finansowania badań przedstawionych w opracowaniu: badania własne. [Nota redakcyjna: począwszy od bieżącego numeru w SEiA obowiązuje nowy styl przypisów (zob. <https://journals.us.edu.pl/index.php/SEiA/about/submissions>), w niniejszym sprawozdaniu, ze względu na specyfikę tekstu i wygodę Czytelników, publikacje ilustrujące dorobek cieszyńskiego ośrodka etnologicznego zostały wskazane w przypisach dolnych].

studenckich obozów naukowych. W latach 1978–1986 zorganizowano pod kierunkiem Ireny Bukowskiej-Floreńskiej osiem takich obozów w Rybnickim Okręgu Węglowym i na obszarze konurbacji górnośląskiej. W trakcie eksploracji terenowych badano wybrane aspekty tradycyjnego systemu społeczno-kulturowego, a zasadniczym tematem badawczym była funkcja tradycji w społeczeństwie zindustrializowanym (Bukowska-Floreńska, 1996: 77). Z czasem badania te rozszerzono na grupy mniejszościowe, a terytorialnie także na Dolny Śląsk i cały obszar południowej Polski. Zebrane materiały empiryczne przyniosły wymierne rezultaty w postaci licznych prac magisterskich o profilu etnologicznym (podejmowano w nich różne tematy szczegółowe dotyczące rodziny, zwyczajów, obrzędów, sztuki ludowej i twórczości niezawodowej, systemu wartości w rodzinach, problematyki świadomości tożsamości kulturowej) oraz publikacji (Bukowska-Floreńska, 1980: 107–118).

Po przekształceniu w 1994 roku pedagogiki pracy kulturalno-oświatowej na specjalność animacja społeczno-kulturalna powołano, w ramach tej specjalności, obok profili ekspresji twórczej i językowo-literackiego, profil etnologiczno-regionalny. Wprowadzono na nim przedmioty kursowe z zakresu etnologii ogólnej, etnologii Polski i Europy, sztuki ludowej, muzealnictwa, wiedzy o Śląsku, wykłady monograficzne i etnograficzne seminarium magisterskie. Równolegle, w Instytucie Wychowania Muzycznego cieszyńskiej filii Uniwersytetu Śląskiego, działał Zakład Teorii Muzyki i Folkloru, którym przez wiele lat kierował Kazimierz Dygacz, a po nim Alojzy Kopoczek. W 1996 roku Zakład ten został przekształcony w Zakład Folklorystyki Ogólnej i Stosowanej, działający pod kierunkiem Karola Daniela Kadłubca. Przez wiele lat Zakład prowadził badania z zakresu folkloru śląskiego, głównie muzycznego, ze szczególnym uwzględnieniem Beskidu i regionów pogranicza. Te działania, jak również obecność zespołu wykładowców i pracowników naukowych zainteresowanych badaniem różnych zjawisk i aspektów kultury, umożliwiły podjęcie formalnych starań o utworzenie na Wydziale Pedagogiczno-Artystycznym w Filii Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie kierunku etnologia. Zdawano sobie bowiem sprawę, że dynamiczny proces zmian i przeobrażeń społeczno-kulturowych zachodzący na Górnym Śląsku wymaga prowadzenia skoordynowanych, systematycznych i szeroko zakrojonych badań przez powołany do tego specjalistyczny ośrodek badawczy. Brak takiego ośrodka stale odczuwano, czego wyrazem było wymowne stwierdzenie Doroty Simonides:

Nie wystarczą doraźne badania muzeów, komisji etnologicznych – czy zakładów folklorystyki w instytutach filologii polskiej. Górny Śląsk zasłużył na jedną stałą placówkę naukowo-badawczą, której głównym celem byłaby z jednej strony rejestracja i archiwizacja przeszłości,

z drugiej – obserwacja terażniejszości, wszystko to zaś po to, aby wytyczyć wyrosłe z dobrej tradycji drogi przyszłości. Postulat ten nadal czeka na realizację (Simonides, 1986: 49).

Niewątpliwym atutem zespołu przygotowującego założenia projektowe kierunku etnologia¹ w Filii Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie był dorobek naukowy, zwłaszcza w zakresie problematyki regionalnej i tradycji społeczności pogranicza, a także realizowane badania obejmujące zarówno problematykę szczegółowo-opisową zjawisk kulturowych, jak i szerszą perspektywę antropologiczną. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na funkcjonowanie tradycji w rodzinie i społeczności oraz kreatywny wkład w nią jednostek, procesy przemian, asymilacji, jak również funkcjonowanie pograniczy wewnątrz-kulturowych i zewnątrz-kulturowych (Bukowska-Floreńska, 1996: 78).

Po otrzymaniu w styczniu 1995 roku decyzji Ministra Edukacji Narodowej zatwierdzającej powołanie kierunku etnologia w Filii Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie (obecnie Wydział Sztuki i Nauk o Edukacji UŚ) został utworzony Zakład Etnologii, przekształcony z czasem w Katedrę Etnologii² w Instytucie Nauk Społecznych i Nauk o Kulturze, kierowaną przez Irenę Bukowską-Floreńską. W roku 2003 powstał Instytut Etnologii, którego nazwę rozszerzono później na Instytut Etnologii i Folklorystyki. Aby dokładniej i pełniej odzwierciedlić profil naukowo-

1 Autorami założeń programowych kierunku byli: Alojzy Kopoczek, Karol Daniel Kadłubiec, Irena Bukowska-Floreńska, Halina Rusek, Krystyna Turek. W dyskusjach i konsultacjach brali udział: Katarzyna Olbrycht, Robert Mrózek, Edmund Rosner, Kazimierz Ślęczka, Adam Jonkisz. Uzasadniając specyfikę programową studiów etnologicznych w Uniwersytecie Śląskim Filii w Cieszynie, stwierdzono, że ma ona charakter zarówno uniwersalny, jak i specyficzny, co uwarunkowane jest lokalizacją studiów. W opracowanej koncepcji projektowej kierunku, złożonej w Ministerstwie Edukacji Narodowej, wzięto pod uwagę to, że Śląsk stanowi obszar pogranicza kulturowego (etnicznego, językowego, religijnego). Stąd program studiów poszerzono o przedmioty odnoszące się do specyfiki pogranicza kulturowego, takie jak etnologia Śląska, kultura mniejszości narodowych i etnicznych, teoria etniczności i procesów etnicznych, animacja kultury z elementami edukacji regionalnej, etnolingwistyka oraz nauka języka czeskiego. Elementem wyróżniającym cieszyńską etnologię było wprowadzenie – obok specjalizacji etnologiczno-antropologicznej – specjalizacji etnologiczno-folklorystycznej z etnomuzykologią. W programie tej specjalizacji uwzględniono tradycje szeroko rozumianego folkloru polskiego i europejskiego, współczesny folklor środowiskowy i komparatystykę folklorystyczną, a szczególnie nacisk został położony na przedmioty wzbogacające wiedzę z zakresu folkloru muzycznego i instrumentarium ludowego oraz etnomuzykologii (Odoj, Peć, 1997: 185).

2 Ważnym zapleczem naukowo-badawczym i dydaktycznym dla cieszyńskiej etnologii od początku jej istnienia był Zakład Folklorystyki Ogólnej i Stosowanej (w roku 1999 w miejsce Zakładu utworzono Katedrę Folklorystyki Ogólnej i Stosowanej), skupiający profesjonalne grono pracowników naukowych zajmujących się folklorystyką i etnomuzykologią.

-badawczy oraz dydaktyczny, w roku 2007 Instytut Etnologii i Folklorystyki przemianowano na Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej. Od 1 października 2019 roku, wskutek zmian struktury jednostek organizacyjnych realizujących działalność naukowo-dydaktyczną w Uniwersytecie Śląskim, kierunek studiów etnologia i antropologia kulturowa funkcjonuje w ramach Instytutu Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Specyfika nowo powstałego ośrodka opierała się na realizowanej problematyce badawczej uwzględniającej sytuację geograficzno-historyczną całego Śląska, jak też pograniczne usytuowanie Śląska Cieszyńskiego:

[...] na którego tradycje miały wpływ procesy historyczno-polityczno-kulturowe od początków państwowości polskiej i czeskiej, a później niemiecko-austriackiej i węgiersko-słowackiej. Obserwuje się dlatego tutaj pluralizm kulturowy, w tym zwłaszcza religijny i językowy oraz etniczny. Kulturowy obraz tego pogranicza tworzy większość polska i czeska, które po przeciwnych stronach granicy przechodzą w mniejszości. Są tu także inne grupy etniczne: Słowacy, Niemcy, Cyganie, byli Żydzi. Dlatego badanie procesów etnicznych i zjawisk kulturowych oraz procesów społeczno-kulturowych na tym obszarze, przez tutejszych etnologów, socjologów, folklorystów, etnomuzykologów i historyków, w ramach współpracy interdyscyplinarnej, ma wyjątkowe znaczenie teoretyczne i praktyczne (Bukowska-Floreńska, 1996: 80).

Pierwsze inicjatywy badawcze dotyczyły zagadnień związanych z funkcjonowaniem kultur regionalnych i regionalizmu w społeczeństwie nowoczesnym, wybranych aspektów procesów społeczno-kulturowych zachodzących na pograniczach, w tym folkloru słownego i muzycznego. Cieszyńscy badacze zainteresowali się problematyką dotyczącą rodziny w społeczeństwie nowoczesnym na przykładzie Śląska, kulturowymi uwarunkowaniami hierarchii wartości, mechanizmami asymilacji i zachowania odrębności kulturowej polskich rodzin na Zaolziu, wielokulturowością Śląska, akulturacją ludności napływowej w ramach cieszyńskiej kultury regionalnej, symbolami kulturowymi w procesie komunikacji społecznej, zachowaniami ludycznymi ludności śląskiej, problematyką świadomości tożsamości kulturowej w mniejszościach narodowych na przykładzie Żydów polskich, kulturotwórczymi funkcjami parafii chrześcijańskich. Etnologów prowadzących te badania interesowała specyfika tradycji współcześnie funkcjonującej na pograniczach społeczno-kulturowych, przy czym nie chodziło tu jedynie o sam mechanizm funkcjonowania tradycji, jej istnienia lub regresu, lecz o funkcję, jaką pełni w życiu zbiorowości w sytuacji nieuniknionego, szybkiego rozwoju cywilizacji technicznej i procesów modernizacyjnych, globalizacji kultury i zaniku tzw. tradycyjnej kultury ludowej, a jednocześnie istnienia

świadomości odrębności regionalnej lub jej tworzenia (Odoj, Peć, 1997: 185–186). Skłoniło to większość badaczy cieszyńskich do włączenia się w nurt badań o ogólniejszym, antropologicznym charakterze i uzyskania odpowiedzi na pytania:

- W czym wyraża się świadomość tożsamości kulturowej, regionalnej i etnicznej, społeczności żyjących na pograniczach kulturowych i etnicznych, w tym społeczności lokalnych, miejskich i podmiejskich i społeczności w wielkich aglomeracjach?
 - Jaka jest współczesna rola tradycji kulturowej (regionalnej, narodowej) w społeczeństwie nowoczesnym, zwłaszcza na owych pograniczach kulturowych i etnicznych?
 - Jakie są mechanizmy funkcjonowania tradycji kulturowej, zmiany i drogi tworzenia „nowej” tradycji?
 - Kto lub co jest dziś nośnikiem tradycji? Jakie czynniki mają znaczenie dla jej kontynuacji, tworzenia bądź regresu? Co w tradycji ma wartość symboliczną i w czym ona się wyraża? (Bukowska-Floreńska, 2011: 25).

W procesie kształtowania się i krzepnięcia tożsamości naukowo-badawczej etnologii uniwersyteckiej w Cieszynie znaczącą rolę niewątpliwie odegrała postać Ireny Bukowskiej-Floreńskiej, która w latach 1995–2008 kierowała najpierw Zakładem i Katedrą Etnologii, a później Instytutem Etnologii i Antropologii Kulturowej. W twórczości naukowej Ireny Bukowskiej-Floreńskiej zawsze znaczące miejsce zajmowała – od strony zarówno teoretycznej, jak i sondażowej – problematyka pogranicza kulturowo-etnicznego, tożsamości regionalnej, zwłaszcza w odniesieniu do systemu wartości charakterystycznego dla społeczności przemysłowych Górnego Śląska, szeroko pojętej tradycji rodzinnej i lokalnej, przekazywanej z pokolenia na pokolenie, oraz etnologii miasta i ekologii kulturowej. To w dużym stopniu dzięki Irenie Bukowskiej-Floreńskiej i jej naukowym kontaktom tudzież współpracy z etnologami i antropologami reprezentującymi inne ośrodki etnologiczne w Polsce, zwłaszcza ośrodek poznański, zostały wytyczone główne kierunki i pola badań, które w latach następujących były rozszerzane (zob. Drożdż, Odoj, 2020: 171–185).

Profil badawczy etnologicznego ośrodka w Uniwersytecie Śląskim został zogniskowany w szczególności na zagadnieniach związanych z funkcjonowaniem tradycji w społeczeństwie nowoczesnym z uwzględnieniem pogranicza kulturowego i etnicznego (por. Bukowska-Floreńska, 2005: 98–100). Przestrzeń badawcza, ze znaczącym udziałem eksploracji terenowych, obejmowała społeczności miejskie i podmiejskie, aglomeracje i środowiska lokalne (w tym wiejskie), a także regionalne, grupy etniczne, mniejszościowe i marginalne, rodzinę i jej rolę w przekazie tradycji i systemu wartości. Nacisk położono na trwanie tradycji, proces zmian

i innowacje oraz konflikty społeczne i kulturowe, procesy akulturacji, asymilacji, integracji i dezintegracji, czynniki twórcze i regresu, wszelkie mechanizmy tworzenia i funkcjonowania kultury i społeczności, w tym adaptacji społecznej w zdegradowanym środowisku przyrodniczym, kulturowym i społecznym. Analizie poddano również świadomość tożsamości kulturowej oraz zachowania ludyczne i współczesne przejawy religijności ludowej. Podjęto badania etnokułturowe na podstawie źródeł folklorystycznych oraz rejestracji artefaktów tradycyjnej kultury ludowej, z uwzględnieniem zasięgów ich występowania lub zanikania. Mając na uwadze zakres zainteresowań badawczych i wyraźnie zarysowaną problematykę, można w ramach syntetycznego przeglądu wskazać następujące obszary i kierunki badań prowadzonych w cieszyńskim ośrodku (por. Odoj, 2011: 14–21).

1. Studia nad tożsamością lokalną i regionalną na pograniczach kulturowych i etnicznych w Europie Środkowej:

Badania stanowią realizację ogólnych założeń ramowych określających specyfikę śląskiego ośrodka etnologicznego. W tym zakresie zdecydowanie wyróżniają się studia nad tożsamością społeczno-kulturową na pograniczach kulturowych i etnicznych. Dotyczą one dylematów tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej, w tym problemu roli granicy administracyjnej i granicy kulturowej oraz ich wpływu na tożsamość mieszkańców pogranicza³. Badano zatem etnokułturę pograniczy polsko-słowackiego⁴ i polsko-czeskiego, ze szczególnym uwzględnieniem Zaolzia. Skupiono się na uchwyceniu wzorów życia polskich rodzin przeciwstawiających się asymilacji i na analizie czynników społeczno-kulturowych mających wpływ na poczucie odrębności Polaków. Równocześnie poddano oglądowi lokalne wzory kultury politycznej i kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego⁵. Podjęto kwestie zderzenia

3 H. Rusek, *Granica – „portret” antropologiczny*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2011, t. 11..., s. 77–88.

4 Z. Kłodnicki, *Polsko-słowackie pogranicze kulturowe i etniczne*, w: *Uczeń na pograniczu polsko-słowackim*, red. I. Nowakowska-Kempna, Bielsko-Biała 2007, s. 19–29; A. Pieńczak, *Polsko-słowackie pogranicze jako przestrzeń wielokulturowa*, w: *Uczeń na pograniczu polsko-słowackim...*, s. 53–61.

5 H. Rusek, *Dylemat dwoistości życia polskiej społeczności na Zaolziu*, w: *Tożsamość narodowa młodzieży na pograniczach*, red. Z. Jasiński, A. Kozłowska, Opole 1991, s. 28–41; Eadem, *Kulturowe wzory życia polskich rodzin na Zaolziu a asymilacja*, Katowice 1997; Eadem, *Religia i polskość na Zaolziu*, Kraków 2002; Eadem, *The Polish-Czech borderland in the proces of transformation: a research report*, W: *Between tradition and postmodernity. Polish ethnography at the turn of the millenium*, red. L. Mróz, Z. Sokolewicz, Warszawa 2003, s. 243–249; Eadem, *Dylematy życia codziennego w wielokulturowej przestrzeni pogranicza*, w: *Kim jestem? Kim jesteśmy? Antropologiczne i socjologiczne konteksty współczesnej tożsamości*, red. D. Czakon, M. Boruta, Kraków 2012, s. 345–355; Eadem: *Stulecie pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim – od konfliktu zbrojnego do współpracy transgranicznej*, „Ethnologia Europae Centralis” 2018, nr 15, s. 29–53.

kultur i konfliktów społecznych, zarówno na pograniczu polsko-czeskim⁶, polsko-ukraińskim⁷, jak i między ludnością miejscową i napływową na Górnym Śląsku⁸. Łączy się z tym zagadnienie pamięci zbiorowej oraz sposobów wykorzystania lokalnych tradycji w kontekście wytwarzania oraz podtrzymywania tożsamości kolektywnych na pograniczu polsko-czeskim. Zwrócono przy tym uwagę na obraz współczesny tej tradycji, metody jej przywoływania i aktualne funkcje społeczne czy kulturowe⁹. W zakres rozważań dotyczących roli tradycji w społeczeństwie nowoczesnym wpisują się badania nad religijnością ludową i wzorami życia religijnego na pograniczach kulturowych i wyznaniowych w aspekcie nie tylko praktyk obrzędowych, ale też zachowań religijnych i ich znaczenia dla kształtowania norm obyczajowych¹⁰. W ramach pogranicza kulturo-

6 H. Rusek, *Spoleczno-kulturowe uwarunkowania konfliktów na pograniczu polsko-czeskim*, w: *Konflikty etniczne: źródła – typy – sposoby rozstrzygnięcia*, red. I. Kabzińska-Stawarz, S. Szykiewicz, Warszawa 1996, s. 237–244; Eadem, *Stulecie pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim – od konfliktu zbrojnego do współpracy transgranicznej*, „Ethnologia Europae Centralis” 2018, nr 15, s. 29–53; G. Studnicki, *Między tożsamością a atrakcją. Rozważania na marginesie konfliktu wokół skoczowskiego „Judosza”*, w: *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian*, red. H. Rusek, A. Drożdż, Wrocław–Cieszyn 2009, s. 225–242; Idem, *Konflikt o konflikt... czyli o sporze wokół upamiętnienia ogólnego Josefy Snejdarki*, „Stomata Anthropologica” 2015, nr 10: *Zatargi, ważne, konflikty*. W perspektywie historycznej i kulturowej, red. K. Łeńska-Bąk, s. 81–102.

7 J. Grzywa, *Postawa mieszkańców pogranicza ukraińsko-polskiego wobec niektórych zagrożeń związanych z ich tożsamością*, w: *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, t. 2, red. M. Bieńkowska-Ptasnik, K. Krzysztofek, A. Sadowski, Białystok 2006, s. 95–106.

8 I. Bukowska-Floreńska, *Zderzenia etniczno-kulturowe w społecznościach górnośląskich*, w: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*, red. B. Bazieliuch, Wrocław 1995, s. 99–111; Eadem: „Swot” i „obcy” na Śląsku, w: *Konflikty etniczne: źródła – typy – sposoby rozstrzygnięcia*, red. I. Kabzińska-Stawarz, S. Szykiewicz, Warszawa 1996, s. 183–191.

9 A. Drożdż, *Funkcja i znaczenie tradycji kulinarnych we współczesnej rzeczywistości kulturowej Śląska Cieszyńskiego*, w: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego*, red. H. Rusek, A. Pieńczak, J. Szczyrbowski, Cieszyn–Katowice–Brno 2010 (Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis, vol. 1), s. 370–381; G. Studnicki, *Obraz przeszłości i tradycji a święta lokalne w Cieszynie i Czeskim Cieszynie*, w: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz...*, s. 66–77; Idem, *Tradycja i pamięć społeczna w procesie kształtowania się tożsamości mieszkańców Skoczowa*, w: *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 3: *Tradycja w kontekstach społecznych*, red. J. Styk, M. Dziekanowska, Lublin 2011, s. 259–277; Idem, *Śląsk Cieszyński: obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi*, Katowice 2015; Idem, *Tożsamość Śląska Cieszyńskiego: proces, projekt, narracja? „Herito”* 2016, nr 4, s. 150–165; Idem, *Cieszyn w zimowych objęciach tradycji. Współczesne przejawy roku obrzędowego w przestrzeni miejskiej*, w: *Tożsamość – przestrzeń – sacrum. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Irenei Bukowskiej-Floreńskiej*, red. G. Odoj, Katowice 2019 (Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis, vol. 5), s. 143–161.

10 I. Bukowska-Floreńska, *Die Kultur des religiösen Feierns in schlesischen Familien*, w: *Festkultur im Wandel. Eininterkultureller Vergleich zwischen Polen und Österreich*, Hrsg. A. Grausgruber, K. Zapotoczky, L. Dyczewski, Linz 1998, s. 93–108; J. Grzy-

wych określa się miejsce religii w świadomości tożsamości kulturowej i narodowej na pograniczu polsko-czeskim oraz na śląsko-dąbrowskim pograniczu regionalnym¹¹. Zarysował się też nowy profil zainteresowań badawczych dotyczący tożsamości kolektywnej różnych grup społecznych o charakterze wspólnotowym, w tym środowisk marginalnych i alternatywnych na styku kultur¹². Konwenują z tym realizowane na Górnym Śląsku badania nad społeczną integracją osób z niepełnosprawnością oraz kształtowaniem się wzorców kulturowych i postaw wobec niepełnosprawności¹³.

wa, *Religijność świadków Jehowy w Polsce*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 1998, nr 22/23, s. 117–133; Idem, *Religijność mieszkańców pogranicza polsko-ukraińskiego na przykładzie rejonu Sokalskiego*, w: *Pogranicze etniczne w Europie*, red. K. Krzysztofek, A. Sadowski, Białystok 2001, s. 191–202; K. Marcol, *Religijność ludowa a obraz świata (na przykładzie Wisły i Trójwsi Beskidzkiej)*, „Literatura Ludowa” 2001, nr 4–5, s. 3–21; G. Odoj, *Świętowanie odpustów parafialnych w Pszczyńskim*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1999, t. 3; *Religijność ludowa na pograniczach kulturowych i etnicznych*, red. I. Bukowska-Floreńska, s. 59–70; H. Rusek: *Współczesna wieś i religia. Zderzenie tradycji z nowoczesnością*, w: *Tożsamość – przestrzeń – sacrum...*, s. 189–205.

11 H. Rusek, *Wzory życia religijnego na pograniczach etnicznych i kulturowych*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1999, t. 3; *Religijność ludowa na pograniczach kulturowych i etnicznych*, red. I. Bukowska-Floreńska, s. 167–177; Eadem, *Die Konfessionellen Verhältnisse im Teschener Schlesien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, w: *Stosunki wyznaniowe na Śląsku Cieszyńskim od średniowiecza do współczesności*, red. P. Chmiel, J. Drabina, Rattingen 2000, s. 309–321; Eadem, *Ekumenizm w społecznościach lokalnych na przykładzie pogranicza polsko-czeskiego*, w: *Pojednajcie się...*, red. ks. J. Budniak, H. Rusek, Bielsko-Biała 2000, s. 149–157; Eadem, *Przemysł i religia – wielokulturowe skutki związku. Przykład Zagłębia Dąbrowskiego*, „Ethnologia Europae Centralis” 2015, nr 12, s. 29–45.

12 I. Bukowska-Floreńska, *Sposób życia a hierarchia wartości w grupach marginalnych na Górnym Śląsku. Przykład Rybnika i okolicy*, w: *Kultura grup mniejszościowych i marginalnych*, red. L. Dyczewski, Lublin 2005, s. 299–320; G. Błahut, *Urodziła mi się bieda – narzędzia, praktyki i strategie zbieraczy z osiedlowych śmietników*, w: *Śmieć w kulturze*, red. K. Kulikowska, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2015, s. 577–598; G. Studnicki, *Stowarzyszenie LIBERTE jako przestrzeń aktywności środowisk alternatywnych – specyfika miejsca a przestrzeń miejska na styku kultur w Czeskim Cieszyńsku*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2006, t. 9; *Problemy ekologii kulturowej i społecznej w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej*, red. I. Bukowska-Floreńska, s. 143–157; Idem, *Kultura alternatywna – tożsamość – komunikacja*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2011, t. 11..., s. 185–197; I. Bukowska-Floreńska, *Sposób życia a hierarchia wartości w grupach marginalnych na Górnym Śląsku. Przykład Rybnika i okolicy*, w: *Kultura grup mniejszościowych i marginalnych*, red. L. Dyczewski, Lublin 2005, s. 299–320.

13 G. Odoj, *Osoba niepełnosprawna jako obcy. Ujęcie antropologiczne*, w: *Oni – rola oraz aspekt artystyczny twórczości osób niepełnosprawnych intelektualnie*, red. B. Stalmach, U. Bańcerk, Katowice 2011, s. 31–36; Idem, *Problemy integracji społecznej osób niepełnosprawnych intelektualnie*, w: *Dzieło Lucyny Frąckiewicz inspiracją dla współczesnej polityki społecznej*, red. E. Górnikowska-Zwolak, W. Walkowska, Katowice–Mysłowice 2015, s. 199–212; G. Odoj, D. Odoj, *Terapia przez sztukę w środowisku osób niepełnosprawnych intelektualnie. Przykład Stowarzyszenia „Skarbek” w Mysłowicach*, „Nauczyciel i Szkoła” 2017, nr 2, s. 103–120.

Wiedzę o kulturze pogranicza wymiennie rozbudowują wieloaspektowe badania folklorystyczne¹⁴, w tym kognitywne analizy i interpretacje wielorakich aspektów kultury magicznej oraz obrazu świata w folklorze narracyjnym Śląska Cieszyńskiego¹⁵. Pogłębiono refleksję nad współczesnym folklorem słownym pogranicza i jego rolę w kształtowaniu relacji w zróżnicowanych etnicznie i wyznaniowo społecznościach lokalnych w odniesieniu do dynamiki śląskocieszyńskiej autoidentyfikacji¹⁶. Badania grup wieloetnicznych i zachodzących w nich procesów kulturowych, językowych i tożsamościowych prowadzone są również w serbskim Banacie, głównie we wsi Ostojićevo, gdzie zamieszkują Toutowie, społeczność, której korzenie sięgają Śląska Cieszyńskiego¹⁷.

Nie mniej ważnym obszarem badań jest specyfika sztuki ludowej na pograniczach, w tym głównie stroju ludowego, twórczości artystów

14 K.D. Kadłubiec, *Z metodologii badań kultury ludowej pogranicza*, „Lud” 1995, t. 78, s. 377–383; Idem, *Cieszyńskie pogranicze kulturowe*, w: *Kultura ludowa na pograniczu*, red. D. Kadłubiec, Katowice 1995, s. 9–15; Idem, *Górnicy śmiech: komizm ludowy pogranicza czesko-polskiego*, Wrocław 1995; Idem, *Humor ludowy jako problem interetniczny*, „Zabawy i Zabawki. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom ludyzmu i ludyczności” 1999, nr 1–4, s. 25–32; K.D. Kadłubiec, W. Milerski, *Cieszyńska ojczyzna polszczyzna*, Czeski Cieszyn – Cieszyn 2001.

15 J. Kajfosz, *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*, Czeski Cieszyn 2001; Idem, *Taxonomicke paradoxy v obrazu světa (na příkladu etnokultury Těšínského Slezska)*, „Česky lid” 2003, nr 1, s. 1–20; Idem, *Porządek świata i przysłowie, czyli o kognitywnym wymiarze uogólniającego sądu*, „Literatura Ludowa” 2006, nr 6, s. 237–246; Idem, *Granica państwa na Śląsku Cieszyńskim jako kategoria kognitywna*, w: *Uczeń na pograniczu...*, s. 207–218; Idem, *Magic in the social construction of the past: the case of Teschen Silesia*, „Polish Sociological Review” 2013, nr 3, s. 351–367; Idem, *Magic in popular narratives*, Berlin 2021.

16 K. Marcol, *Kategoria „swój” – „obcy” w folklorze dzieci pogranicza*, „Studia Slavica – Slovanské Studie” 2004, t. 8, red. A. Wieczorek, J. Raclavská, s. 293–298; Eadem, *Słowo i zabawa. Ustna twórczość dzieci na pograniczu polsko-czeskim*, Wrocław 2008; Eadem, *Interetniczny charakter twórczości słownej dzieci na pograniczu polsko-czeskim*, w: *Dziełnictwo kulturowe jako klucz...*, s. 331–342; Eadem, *Two sources of culture and language in creative activity of children in Cieszyn Silesia*, „Studia Ethnologica Pragensia” 2013, nr 1, s. 225–229; Eadem, *Współczesne autoidentyfikacje mieszkańców Zaolzia*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2015, t. 15, red. G. Odoj, M. Szalbot, Katowice 2015, s. 240–250.

17 J. Kajfosz, *Wiślanie w Ostojićevie a historia autoidentyfikacji na Śląsku Cieszyńskim*, „Literatura Ludowa” 2012, nr 6, s. 3–28; K. Marcol, *Losy Wiślan z Ostojićeva w zwierciadle języka i kultury (Banat, Serbia)*, w: *Historia – język – kultura*, red. R. Czyż, D. Szczypka, Wiśła 2010, s. 101–114; Eadem, *Konteksty życia „na pograniczu”*, *Wpływ relacji interetnicznych na język i kulturę wiślan w Ostojićevie*, „Literatura Ludowa” 2012, nr 6, s. 31–47; Eadem, *Dynamika przemian w obrzędowości weselnej (przykład Ślązaków zamieszkujących wieś Ostojićevo w Serbii)*, w: *Praktykowanie tradycji w społeczeństwach posttradycyjnych*, red. J. Hajduk-Nijakowska, Opole 2014, s. 135–150; Eadem, *Kształtowanie wyznaczników etniczności i redefinicja tożsamości w grupie etnicznej Wiślan z Ostojićeva (Banat, Serbia)*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2017, t. 56: *Na Bałkanach / O Bałkanach*, s. 147–160; Eadem, *Toutowie. Język i pamięć w ustanawianiu wspólnoty Wiślan w Banacie*, Katowice 2020.

samorodnych i nieprofesjonalnych. Równolegle podejmowane są zagadnienia z zakresu antropologii sztuki i antropologii rzeczy, dotyczące między innymi rzemiosł i ich wielostronnej relacji z dizajnem¹⁸.

2. Problemy kultury współczesnej z perspektywy etnologicznej i antropologicznej:

Prace badawcze obejmują w dużym stopniu szeroko rozumianą problematykę z zakresu antropologii miasta, co znalazło swoje bezpośrednie odzwierciedlenie w wielu publikacjach, w tym w czterech tematycznych tomach „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych”¹⁹. Są to analizy dotyczące przestrzeni społecznej i kulturowej zarówno dużych, jak i małych miast, w szczególności: transformacji przestrzeni publicznej²⁰, fenomenowi miejskiej wielokulturowości²¹, tożsamości kulturowej i świa-

18 K. Czerwińska, *Sztuka ludowa na pograniczach kulturowych i etnicznych. Przykład Śląska Cieszyńskiego – problemy badawcze*, w: *Pogranicza kulturowe i etniczne w Polsce*, red. Z. Kłodnicki, H. Rusek, Wrocław 2003, s. 153–158; Eadem, *Sztuka ludowa na Śląsku Cieszyńskim. Między tradycją a innowacją*, Katowice 2009; Eadem, *Współczesna twórczość samorodna w procesie kształtowania tożsamości. Przykład Śląska Cieszyńskiego*, w: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz...*, s. 319–330; Eadem, *A cultural relic or a living tradition? On the folk costume in the past and modern culture*, w: *Dilemmas of old and contemporary culture in ethnographical and anthropological discourse*, red. H. Rusek, Cieszyn-Katowice 2011; Eadem, *Folk art and ethnodesign to search for cultural identity*, „Etnologicke rozprawy” 2013, nr 1–2, s. 26–37; Eadem, *Przepakować dziedzictwo. Przeszłość jako projekcja rzeczywistości – przypadki śląskie*, Katowice 2018; Eadem, *Współczesna sztuka ludowa jako wyznacznik tożsamości regionalnej i narodowej*, w: *Tożsamość – przestrzeń – sacrum...*, s. 64–76.

19 Zob. „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2004, t. 8: *Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego*, red. I. Bukowska-Floreńska; „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2010, t. 10: *Problemy społeczne i kulturowe współczesnego miasta*, red. I. Bukowska-Floreńska; *Obszary kulturowe współczesnego miasta – funkcje i pogranicza* 2013, t. 13, red. G. Odoj, M. Szalbot; „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2015, t. 15...

20 G. Błahut: *Problem miejskiego centrum w obliczu dynamicznych przemian urbanistycznych i kulturowych – na przykładzie Bielska-Białej*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2010, t. 10..., s. 100–110; Idem, *Miejska ulica jako przestrzeń życia politycznego – między ładem cenzury a żywiołem buntu*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2015, t. 15..., s. 81–93; Idem, *Miasto w świątecznej szacie – kształtowanie estetyki przestrzeni miejskiej w okresie świąt Bożego Narodzenia*, „Journal of Urban Ethnology” 2017, nr 15, s. 21–30; Idem, *Rozwój szlaków tranzytowych i komunikacyjnych w mieście a problem degradacji przestrzeni publicznej*, „Journal of Urban Ethnology” 2020, nr 18, s. 31–46; G. Odoj, *Waloryzacja centralnej przestrzeni małego miasta*, „Lud” 2000, t. 84, s. 115–126; Idem, *Transformacja przestrzeni publicznej współczesnego miasta na przykładzie myśłowickiego centrum*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2010, t. 10..., s. 87–99.

21 G. Błahut, *Wielokulturowość Cieszyna jako miasta pogranicza*, w: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz...*, s. 53–65; R. Kantor, *Wielokulturowość miasta. Prolegomena do badań nad zróżnicowaniem kulturowym społeczności miejskiej Krakowa*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2004, t. 8..., s. 37–46; G. Odoj, *Wielokulturowa przestrzeń społeczna miasta na przykładzie Myśłowic*, w: *Człowiek i kultura jako wartość. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Irenie Bukowskiej-Floreńskiej*, red. R. Hołda, G. Odoj, Katowice 2008, s. 127–144.

domości społecznej mieszkańców miast²², kształtowania się tudzież funkcjonowania przestrzeni ludycznych²³, zjawiska interakcji symbolicznych w przestrzeni miejskiej i językowego modelowania miasta jako przestrzeni komplementarnej²⁴. Antropolodzy reprezentujący w ośrodku cieszyńskim ten kierunek badawczy zmiernają również do uchwycenia i poddania wielostronnemu oglądowi specyfiki społeczno-kulturowej miast podzielonych granicami państwowymi²⁵.

Dociekania, których obszarem są zagadnienia ekologiczne, zmiernają do ukazania i wyjaśnienia wzajemnych zależności zachodzących pomiędzy człowiekiem – istotą ukształtowaną przez społeczeństwo i twórcą kultury – a środowiskiem, w którym przyszło mu żyć. Antropologiczny wymiar tych analiz oraz ich wielopłaszczyznowość wydatnie wzbogacają empiryczną i teoretyczno-metodologiczną wiedzę z zakresu ekologii

22 G. Odoj, *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej*, Katowice 2007; Idem, *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej jako przedmiot badań etnologicznych*, w: *Tożsamość polska w odmiennych kontekstach*, t. 1: *Tożsamość osób, zbiorowości, instytucji*, red. L. Dyczewski OFMConv., D. Wadowski, Lublin 2009, s. 59–66; Idem, „Swój” i „obcy” w przestrzeni małomiasteczkowej Sławkowa, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2006, t. 9..., s. 96–111; Idem, „Die Dreikeiserecke“ als Element des sozialen Gedächtnisses der Einwohner von Myslowitz, „*Český lid*” 2010, nr 97, s. 167–182; Idem, O konstruowaniu nowej tradycji historycznej miasta (na przykładzie Mysłowic), w: *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 3: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości społecznej*, red. J. Styk, M. Dziekanowska, Lublin 2012, s. 171–186.

23 G. Odoj, *Przestrzeń ludyczna małego miasta i jej przemiany. Przykład Sławkowa*, „Zabawy i Zabawki. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom ludyzmu i ludyczności” 1999, nr 1–4, s. 141–152; M. Szalbot, *Przestrzenie ludyczne miast pogranicza jako przykład miejsc kontaktów kulturowych*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2004, t. 8..., s. 226–238; Eadem, *Urban Ludic Spaces – an attempt at typologization*, „*Studies in the Physical Culture and Tourism*” 2009, nr 2, s. 167–171; Eadem, *Homo ludens w przestrzeni współczesnego miasta*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2010, t. 10..., s. 222–236.

24 G. Błahut, *Interakcje symboliczne w kontekście geografii humanistycznej miasta – na przykładzie wlepek i graffiti*, w: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. H. Rusek, A. Pieńczak, Cieszyn–Katowice 2011, s. 242–252; Idem, *Mapy mentalne jako wyobrażenia miejskich obszarów kulturowych*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2013, t. 13..., s. 47–56; Idem, *Megaantropos. Wokół morfologicznej i funkcjonalnej metaforyki miasta*, w: *Tożsamość – przestrzeń – sacrum...*, s. 132–141; Idem, *Przestrzeń semiotyczna miasta. Problemy i propozycje badawcze*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2011, t. 11..., s. 132–140.

25 M. Szalbot, *Współczesne przemiany Cieszyna i Czeskiego Cieszyna jako przykład poszukiwania nowego wymiaru lokalnej tożsamości kulturowej*, w: *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska...*, s. 332–341; Eadem, *Przygraniczna dwudzielność Cieszyna i Czeskiego Cieszyna a życie codzienne mieszkańców Śląska Cieszyńskiego*, w: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz...*, s. 41–52; Eadem, *Spoleczno-kulturowa specyfika przygranicznych miast podwójnych Europy jako problem badawczy*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2011, t. 11..., s. 141–152; Eadem, „Taming” borders: actions taken within the border areas in selected European twin cities, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne*” 2017, nr 2, s. 255–275.

kulturowej²⁶. Zastosowanie takiej perspektywy badawczej pozwala lepiej poznać istotę wielu społecznych mechanizmów i procesów adaptacyjnych zachodzących w obrębie określonego ekosystemu. Przykład stanowią studia nad ekologicznym doświadczeniem estetycznym²⁷ i przestrzenią kulturową jako przestrzenią ekologiczną, w tym zarówno tradycją kulturową jako współczesną wartością ekologiczną, jak i zjawiskami patologicznymi i niosącymi zagrożenie²⁸. W tym nurcie rozważań mieści się analiza działań związanych z rewitalizacją zdegradowanych przestrzeni postindustrialnych odznaczających się nagromadzeniem wpływu wielu negatywnych czynników, w tym ekologicznych i społecznych. Dla antropologa obserwacja tego procesu jest istotna, ponieważ dziedzictwo kulturowe zakorzenione w industrialnej przeszłości stanowi trwałą wartość umożliwiającą zachowanie lokalnej tożsamości i kultywowanie tradycji²⁹. Podjęto badania górnośląskich miast postindustrialnych, skupiając się na analizie transformacji przestrzeni kulturowej i społecznej tych miast, co nie pozostaje bez wpływu na charakter ich indywidualnej i zbiorowej tożsamości oraz na zmianę porządku symbolicznego dotąd kształtowanego przez tradycję przemysłową, zwłaszcza górniczą³⁰.

26 Na szczególną uwagę w tym względzie zasługuje monografia wieloautorska przygotowana w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej UŚ w ramach projektu badawczo-dydaktycznego „Ekologia kulturowa, specjalność na kierunku etnologia – studia II stopnia”, finansowanego ze środków funduszy norweskich i funduszy EOG. Zob. K. Czerwińska et al., *Ekologia kulturowa: perspektywy i interpretacje*, Katowice 2016.

27 K. Czerwińska, *Ekologia kultury w kontekście sztuki samorodnej*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2006, t. 9..., s. 189–197; Eadem, *Sztuka jako narzędzie budowania relacji między człowiekiem a naturą*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2017, t. 17, red. M. Kurcz, M. Szalbot, s. 103–114.

28 I. Bukowska-Floreńska: *The degradation of the nature environment as an innovative factor of culture and folklore in Upper Silesia*, w: *Ecology and folklore II*, ed. V. Krawczyk-Wasilewska, Łódź 1994, s. 55–58; Eadem, *Adaptacja czy tworzenie systemu kulturowego*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2006, t. 9..., s. 15–31.

29 G. Odoj, *Między degradacją a rewitalizacją – górnośląskie osiedla robotnicze w obliczu deindustrializacji*, w: *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. M. Madurowicz, Warszawa 2014, s. 36–48; Idem, *Postindustrialne dziedzictwo kultury materialnej w procesie rewitalizacji (na przykładzie górnośląskich osiedli patronackich)*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2014, t. 14: *Globalizacja jako wyzwanie dla zachowania i upowszechniania dziedzictwa kulturowego w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. H. Rusek, J. Szczyrbowski, s. 210–222; Idem, *Kulturowe i społeczne uwarunkowania rewitalizacji górnośląskich osiedli robotniczych*, „Synthesis. Publication of Humanities and Social Sciences” 2016, nr 3, s. 173–190.

30 M.G. Gerlich, *Pamięć zbiorowa a transformacja symboliczna. Przypadek górnośląski*, w: *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska...*, s. 180–198; G. Odoj, *Ku nowej tożsamości. Górnośląskie miasta przemysłowe w procesie przemian, w: Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska...*, s. 167–179; Idem, *Społeczno-kulturowe konsekwencje restrukturyzacji przemysłu w miastach konurbacji górnośląskiej*, w: *Antropologiczne badania zmiany kulturowej. Społeczno-kulturowe aspekty transformacji systemowej w Polsce*, red. K. Górny, M. Marczyk, Wrocław 2009, s. 135–150; Idem, *Cultural tradition of Upper Silesia in the process of trans-*

Z problematyką tą łączą się zagadnienia międzypokoleniowego przekazu systemu wartości i wzorów kulturowych, przyczyniających się do kontynuowania tradycji. Dokonuje się to przede wszystkim w rodzinie, która ma bezpośredni udział w transmisji tradycji i w procesie enkulturacji, co dokumentują wieloletnie badania nad rodziną śląską³¹.

Od wielu lat przedmiotem wnikliwych obserwacji i krytycznego namysłu cieszyńskich etnologów jest rozległy kompleks zagadnień związany z ludyzmem i ludycznością. Dla etnologa wielostronne badanie zachowań ludycznych ma szczególne uzasadnienie. Jako przejaw dziedzictwa kulturowego społeczności działania o treści zabawowej wyrażają funkcjonujący w niej system wartości, dostarczają informacji o sposobach myślenia, mentalności, obyczajowości oraz upodobaniach. Przemiany zachodzące w obszarze aktywności ludycznej ujawniają aktualny wizerunek kultury i społeczeństwa, ich kryzys lub rozwój. Wskazują też na aktualny stosunek do tradycji i powszechnie uznanych wzorów kulturowych. W tym kontekście w ośrodku cieszyńskim prowadzona jest analiza ludyczności z perspektywy różnych szczegółowych fenomenów kultury współczesnej. Badania obejmują: funkcje i znaczenie zabawy na wielorakich płaszczyznach życia ludzkiego³², proces zmian, jakim podlegają tradycje ludyczne w społecznościach regionalnych i lokalnych³³,

formations, w: *Dilemmas of old and contemporary...*, s. 52–62; Idem, *Restrukturyzacja ekonomiczna a tradycyjny porządek symboliczny górnośląskiej rodziny robotniczej – zmiana modelu*, „Nauczyciel i Szkoła” 2018, nr 1, s. 29–47.

31 I. Bukowska-Floreńska, *Człowiek i rodzina jako wartość w tradycji społeczno-kulturowej Górnego Śląska*, w: *Rodzina – społeczeństwo – gospodarka rynkowa*, red. J. Kroszel, Opole 1995, s. 303–311; Eadem: *Rodzinne świętowanie jubileuszowe. Folklorystyczne i antropologiczne opisanie świata. Księga ofiarowana profesor Dorocie Simoniades*, red. T. Smolińska, Opole, s. 123–133; Eadem, *Tożsamość regionalna a tradycje patriotyczne rodzin śląskich*, w: *Spółczesność lokalna – kultura – edukacja. Tom jubileuszowy ofiarowany prof. Ludwikowi Kozołubowi*, red. J. Kosowska-Rataj, Opole 2005, s. 69–70; Eadem, *Rodzina jako problem badawczy*, w: *Rodzina – tradycja – regionalizm*, red. M. Miczka-Pajestka, D. Czubala, Bielsko-Biała 2007 (Oświata i Kultura na Podbeskidziu, t. 4), s. 13–37; Eadem, *System wartości w rodzinach górnośląskich*, w: *Kultura – media – społeczeństwo. Księga jubileuszowa ku czci ojca Profesora Leona Dyczewskiego OFMConv.*, red. D. Wadowski, Lublin 2007, s. 563–576; Eadem, *Rodzina na Górnym Śląsku*, Katowice 2007.

32 R. Kantor, *Poważnie i na niby. Szkice o zabawach i zabawkach*, Kielce 2003; M. Szalbot, *Etnolog na placu zabaw*, „Zabawy i Zabawki” 2008, R. 6, nr 1–4, s. 51–64; Eadem, *Homo faber – homo ludens. O zabawie przy pracy*, w: *Kultura zabawy w zmieniającym się świecie*, red. R. Kantor, T. Paleczny, M. Banaszkiwicz, Kraków 2012, s. 121–137; Eadem, *Byłe do przerwy... Etnograficzne badania zachowań ludycznych towarzyszących pracy pracowników fizycznych*, „Zabawy i Zabawki” 2017, R. 15, s. 94–109.

33 I. Bukowska-Floreńska, *Regionalny i pozaregionalny charakter gier i zabaw*, w: *Tożsamość polska i otwartość na inne społeczeństwa*, red. L. Dyczewski OFMConv., Lublin 1996, s. 79–104; G. Odoj, *Zachowania ludyczne mieszkańców Jaworzynki. Tradycja i współczesność*, „Zabawy i Zabawki” 1997, nr 1–2, s. 107–119.

status zabawy w warunkach kultury konsumpcyjnej³⁴, powiązania zabawy i polityki³⁵, nowe zjawiska ludyiczne w miejskiej przestrzeni publicznej³⁶, dziecięce zabawy słowne³⁷, kulturę gier wideo³⁸. Dużo uwagi poświęca się nieodłącznemu atrybutowi wielu zachowań ludyicznych, jakim jest zabawka. Można wyróżnić kilka zasadniczych wątków przedmiotowo z tym związanych: miejsce zabawki w procesie poznawania przez człowieka świata³⁹, zróżnicowanie formalne i funkcjonalne zabawek⁴⁰, relacje zachodzące pomiędzy człowiekiem a przedmiotem pełniącym rolę zabawki⁴¹, lokalne i regionalne tradycje zabawkarskie i ich znaczenie⁴². Podjęto też refleksje na temat ludyizmu prowadzące od zagadnień

34 R. Kantor, *Zabawy w społeczeństwie konsumpcyjnym*, „Zabawy i Zabawki” 2006, nr 1–4, s. 75–81; M. Szalbot: *Miejsce zabawy w społeczeństwie konsumpcyjnym*, w: *Wąz w raju. Zabawa w społeczeństwie konsumpcyjnym*, red. R. Kantor, T. Paleczny, M. Banaszkiewicz. Kraków 2011, s. 57–74; Eadem, *Ludicity of the culture of urban consumerist society*, w: *Dilemmas of old and contemporary...*, s. 52–62; Eadem, *Zabawa all inclusive. Zapotrzebowanie polskiego społeczeństwa konsumpcyjnego na formy zorganizowanej rozrywki w zagranicznych ośrodkach wypoczynkowych*, „Zabawy i Zabawki” 2018, R. 16, s. 123–136.

35 R. Hołda, *Kuluarowe gry i zabawy. Czynniki ludyiczne w komunikowaniu politycznym*, „Zabawy i Zabawki” 2006, nr 1–4, s. 109–119.

36 M. Szalbot, *Ludyiczne aspekty kultury współczesnego miasta*, w: *Ciekawość świata, ludzi, kultury... Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Ryszardowi Kantorowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. R. Hołda, T. Paleczny, Kraków 2012, s. 419–437; Eadem, *Zabawa w mieście: przypadek shoefiti*. „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2015, t. 15..., s. 167–178.

37 K. Marcol, *Zabawy słowne dzieci na Śląsku Cieszyńskim*, w: *Dziecko w świecie zabawy. O kulturze, cechach i wartościach ludyicznej edukacji*, t. 16: *Nauczyciele – Nauczycielom*, red. B. Dymara, Kraków 2009, s. 133–143.

38 R. Kopoczek, *Cyberkultura pamięci w grze Valiant Hearts: The Great War*. „Ethnologia Europae Centralis” 2018, nr 15, s. 160–174.

39 J. Kajfosz, *Zabawka jako tekst kultury*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2011, t. 11..., s. 198–208.

40 R. Kantor, *Człowiek gry i zabawki. Szkic z pogranicza ludyizmu i filozofii człowieka*, „Zabawy i Zabawki” 1997, nr 1–4, s. 15–23; Idem, *Zabawka militarna. Refleksje etnologa*, w: *Stymulująca i terapeutyczna funkcja zabawy*, red. M. Kielar-Turska, B. Muchacka, Kraków 1999, s. 249–258; M. Szalbot, *Etnolog w sklepie z zabawkami*, w: *Dawne i współczesne zabawki dziecięce*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, K. Kabacińska, Poznań 2010, s. 415–423; Eadem, *Animal ludens?: pet toys in the consumer society*, w: *Contemporary homo ludens*, ed. Halina Mielicka-Pawłowska, Newcastle upon Tyne 2016, s. 188–200; Eadem, *Zabawki (dla zwierząt) w kulturze społeczeństwa przedkonsumpcyjnego*, w: *Zwierzęta w kulturze i wychowaniu*, red. E. Ogrodzka-Mazur, G. Błahut, Toruń 2017, s. 108–122.

41 M. Szalbot, *Przyjemności codzienności. O zabawkach dorosłych*, „Zabawy i Zabawki” 2010, nr 4, s. 87–119.

42 R. Kantor, *Zabawki dzieci na Orawie – na podstawie wstępnych badań w latach 1995–1996*, „Rocznik Orawski” 1998, t. 2, s. 73–79; G. Odoj, A. Peć, *Ludyiczne i symboliczne znaczenie ptaszków stryszawskich*, „Zabawy i Zabawki” 2006, nr 1–4, s. 100–106; M. Szalbot, *Toys within the collections of selected Cieszyn Silesia museums as a source of knowledge of the former ludic culture of the youngest inhabitants of the region*, „Muzeologia a Kultúrne Dedičstvo” 2019, č. 2, s. 63–76.

ogólnych i teoretycznych do wniosków mogących stanowić inspirację dla dalszych rozważań⁴³.

Swoistą kulminacją zainteresowań kulturą współczesną są studia mieszczące się w nurcie badań interdyscyplinarnych z pogranicza folklorystyki i antropologii kultury, zogniskowane wokół różnorodnych uwarunkowań komunikacji zdominowanej przez nowe media, zwłaszcza internet. Szczegółowym analizom podlegają światotwórcze wymiary współczesnego folkloru transmitowanego różnymi kanałami komunikacyjnymi⁴⁴, rozmaite aspekty folkloru cyfrowego i jego potencjał w konstruowaniu rzeczywistości⁴⁵, przejawy magii w folklorze medialnym⁴⁶ oraz oddziaływanie mediów na folklor dziecięcy⁴⁷.

3. Badania nad kulturą tradycyjną:

Przedmiotem zainteresowań jest zróżnicowanie przestrzenne i etniczno-etnograficzne tradycyjnej kultury w Polsce, jej uwarunkowania historyczne i współczesne przemiany na tle środkowoeuropejskim⁴⁸. Wartościowe poznawczo są tu analizy dotyczące kształtowania się w Polsce refleksji etnograficznej na temat przestrzennego zróżnicowania kultury ludowej i wyznaczania na tej podstawie regionów i grup etnograficz-

43 R. Kantor, *Człowiek – kultura – zabawa. O socjalizacyjnych i pacyfikacyjnych funkcjach zabawy*, „Zabawy i Zabawki” 1998, nr 3, s. 29–35; Idem, *Uniwersalizm i partykularyzm zabawy*, „Zabawy i Zabawki” 1999, nr 1–4, s. 11–23; Idem, *Socjalizacyjna i integracyjna funkcja zabawy w społeczeństwach wielokulturowych wieloetnicznych*, w: *Spółeczność lokalna – kultura – edukacja...*, s. 145–151; G. Odoj, *Spółeczno-kulturowe funkcje zabawy i zabawki*, w: *Człowiek w świecie kultury, języka, edukacji*, red. D. Pluta-Wojciechowska, W. Adamczyk, Bielsko-Biała 2006 (Oświata i Kultura na Podbeskidziu, t. 3), s. 309–316.

44 J. Kajfosz, *Miejsce folkloru w konstruowaniu współczesnego świata*. „Kultura Popularna” 2012, nr 3, s. 44–60; Idem, *Konotacja w społecznym i medialnym konstruowaniu rzeczywistości*, w: *Kultura jako komunikacja*, red. M. Wójcicka. Lublin 2018, s. 113–127; Idem, *Neoliberalism, the rise of new media folklore and the emergence of new nationalisms*, „Berlin Journal of Critical Theory” 2019, vol. 3, nr 3, s. 27–49.

45 J. Kajfosz, *Faktoid i mistyfikacja w nowych mediach, czyli o strategiach czarowania umysłu*, w: *Netlor: wiedza cyfrowych tubylców*, red. P. Grochowski, Toruń 2013, s. 65–90.

46 J. Kajfosz, *Elementy magii w folklorze medialnym*, w: *Folklor w dobie Internetu*, red. G. Gańczarczyk, P. Grochowski, Toruń 2009, s. 41–54.

47 K. Marcol, *Wpływ mediów na folklor dziecięcy*, w: *Media wobec wielorakich potrzeb dziecka*, red. S. Juszczyk, I. Polewcyk, Toruń 2005, s. 297–305; Eadem, *Kreowanie świata w zabawach dziecięcych pod wpływem mediów. Przykład pogranicza etnicznego na Śląsku Cieszyńskim*, w: *Folklor w dobie Internetu...*, s. 173–186.

48 Z. Kłodnicki, *Zróżnicowanie kulturowe Śląska w świetle skartowań etnograficznych Atlas der deutsche Volkskunde*, w: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*, red. B. Bazieli, Wrocław 1995, s. 83–90; Idem, *Zróżnicowanie tradycyjnej kultury w Polsce a zachodnie wpływy cywilizacyjne*, w: *Regiony rubieże granice. Tom w darze dla Profesora Mariana Pokropka*, Warszawa 2005, s. 31–70; Idem, *Geograficzne zróżnicowanie tradycyjnej kultury w Polsce. Uwagi o rubieżach kulturowych*, w: *Pogranicza kulturowe i etniczne...*, s. 247–256; S. Węglarz, *Etniczno-etnograficzne zróżnicowanie historycznej góralszczyzny na pograniczu polsko-słowackim*, w: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy...*, s. 188–207.

nych⁴⁹. Zagadnieniom związanym z różnorodnymi przejawami tradycyjnej kultury wiejskiej poświęcone są tomy serii Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego⁵⁰, będące opisowym uzupełnieniem wydawanych wcześniej zbiorów map etnograficznych. Mają one charakter problemowy i stanowią spójne bloki tematyczne odnoszące się do poszczególnych elementów kultury materialnej, społecznej i symbolicznej⁵¹. Godne uwagi są próby wypracowania prekursorskich strategii badań atlasowych i propozycje zastosowania nowych kontekstów interpretacji materiałów źródłowych zgromadzonych w ramach prac związanych z *Polskim atlasem etnograficznym*⁵². Istotne w tym względzie są wskazania dotyczące moż-

49 S. Węglarz, *Tutejsi i inni*, cz. 1: *O etnograficznym zróżnicowaniu kultury ludowej*, Łódź 1997 (Łódzkie Studia Etnograficzne, t. 36).

50 Od roku 1997 siedzibą Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego jest Cieszyn, gdzie na Wydziale Sztuki i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego funkcjonuje Pracownia Polskiego Atlasu Etnograficznego, kierowana przez dr hab. Agnieszkę Pieńczak, prof. UŚ. Jest to jedyne tego typu archiwum etnograficzne w Polsce, które zasięgiem obejmuje materiały z badań atlasowych prowadzonych na terenie całego kraju. O założeniach metodologicznych i koncepcji *Polskiego atlasu etnograficznego* oraz o opracowywanych komentarzach zob. np. Z. Kłodnicki, *Polski Atlas Etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*, „Lud” 2001, t. 85, s. 239–275; Idem, *Polski Atlas Etnograficzny – stan prac*, „Ethnologia Europae Centralis” 2005, t. 7, s. 100–105; Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, J. Koźmińska, *„Polski atlas etnograficzny” – historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze*, Katowice 2017 (Biblioteka Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 1); A. Drożdż, *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego – założenia redakcyjne i tematyka*, „Národopisný věstník” 2012, R. 29 (71), č. 1, s. 83–95. O unikatowych walorach cieszyńskich zasobów Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego zob. A. Pieńczak, *Specyfika materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego*, w: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy...*, s. 41–61.

51 A. Drożdż, *Pomoc wzajemna. Współdziałanie społeczne i pomoc sąsiedzka*, red. Z. Kłodnicki, Cieszyn–Wrocław 2002 (Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 7); Eadem, *Zwyczaje i obrzędy weselne. Współdziałanie społeczności wiejskiej podczas obrzędu weselnego (druga połowa XIX wieku i XX wiek)*, red. Z. Kłodnicki, Wrocław–Cieszyn 2009 (Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 8, cz. 3); A. Lebeda [Pieńczak], *Wiedza i wierzenia ludowe*, red. Z. Kłodnicki, Wrocław–Cieszyn 2002 (Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 6); Eadem, *Zwyczaje i obrzędy weselne. Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*, red. Z. Kłodnicki, Wrocław–Cieszyn 2007 (Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 8, cz. 2); A. Drożdż, A. Pieńczak, *Zwyczaje i obrzędy weselne. Od załotów do ślubu cywilnego*, red. Z. Kłodnicki, Wrocław–Cieszyn 2004 (Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 8, cz. 1); *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*, red. Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, Wrocław–Cieszyn 2010 (Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, t. 9, cz. 1).

52 A. Drożdż, *Micro-historical inspirations in the interpretation of the archive collections of the Polish ethnographic atlas (selected examples: “Maciejówka” caps and wood-en shoes)*, „Trames” 2015, vol. 19, no. 1, s. 35–50; Eadem, *Re/konstrukcje codzienności. Przeszłość w materiałach źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego*, Gdańsk 2018; Eadem, *Deconstruction and self-reflection – Polish Ethnographic Atlas in the perspective of selected memory theories: an attempt at theoretical approach*, „Prace Etnograficzne” 2019, nr 47, z. 2, s. 95–108; Z. Kłodnicki, A. Pieńczak, *The atlas of cultural heritage of the Polish village (a project)*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2019, t. 19, s. 25–45;

liwości wykorzystania potencjału empirycznego Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego w celach porównawczych⁵³ i promocyjnych, w tym realizacji szeroko zakrojonych prac digitalizacyjnych. Te ostatnie mają prowadzić do utworzenia spójnej, syntetycznej, cyfrowej kolekcji tych cennych zasobów archiwalnych i ich udostępniania w interfejsie publicznym⁵⁴. Z badaniami atlasowymi są w dużym stopniu związane intensywne eksploracje terenowe, znacząco uzupełniające dotychczasowy stan wiedzy. Są one realizowane na obszarze Polski, Słowacji, na pograniczu polsko-czeskim tudzież polsko-słowackim i dotyczą wybranych aspektów kultury, takich jak obrzędowość weselna⁵⁵, rola i znaczenie pożywienia oraz zwyczaje kulinarne⁵⁶, cechy konstytutywne lokalnej

A. Pieńczak, *Możliwości interpretacyjne Polskiego Atlasu Etnograficznego i Atlas der deutschen Volkskunde – obrzędowość narodzinowa na Śląsku*. „Ethnologia Europae Centralis” 2015, t. 12, s. 160–178.

53 A. Pieńczak, *Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku (izolacja położnicy)*. „Polski atlas etnograficzny” i „Atlas der deutschen Volkskunde” w perspektywie porównawczej, Katowice 2016.

54 A. Pieńczak, *The collection of questionnaires concerning wild plants on the digital platform of the Polish Ethnographic Atlas*, „Slovenský národopis” 2016, č. 2, s. 228–240; Eadem, *The digital platform of the Polish ethnographic atlas – from idea to implementation*, „Český lid” 2018, č. 4, s. 459–473; Eadem, *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego: możliwości wyszukiwawcze i dalsze perspektywy badawcze*, „Lud” 2019, t. 103, s. 207–229.

55 A. Drożdż, A. Pieńczak, *Wybrane elementy obrzędu zaślubin na pograniczu polsko-słowackim*, w: *Uczeń na pograniczu...*, s. 193–206; A. Drożdż, A. Pieńczak, K. Jakubiková, *Tradycyjna obrzędowość weselna jako źródło poznania stosunków kulturowych na pograniczu polsko-słowackim*, w: *Polska – Słowacja. Pogranicze kulturowe i etniczne*, „Archiwum Etnograficzne” 2009, t. 49, red. A. Pieńczak, R. Stoličná, Z. Kłodnicki, Wrocław–Cieszyn 2009, s. 177–202.

56 A. Drożdż, *Proměny ve stravovacích zvyklostech na území Velkých Žulav*, „Národopisná revue” 2009, č. 3, s. 185–190; Eadem, *Funkcja i znaczenie tradycji kulinarnych we współczesnej rzeczywistości kulturowej Śląska Cieszyńskiego*, w: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz...*, s. 370–381; Eadem, *Tradycja i zmiana w zwyczajach kulinarnych na Żulawach Malborskich, czyli ile w nas przeszłości*, w: *Między kulturą ludową a masową. Historia, teraźniejszość i perspektywy badań*, red. T. Smolińska, Opole–Kraków 2010, s. 283–298; Eadem, *Kruche rękodzieło – tradycyjne ciasteczka bożonarodzeniowe na Śląsku Cieszyńskim. Funkcja i znaczenie wypieków we współczesnej rzeczywistości kulturowej*, w: *Hand-made. Praca rąk w postindustrialnej rzeczywistości*, Warszawa 2010, s. 262–271; R. Stoličná, *Une cuisine de caractère*, w: *Cultures culinaires en Europe. Identité, diversité, dialogue*, eds. D. Goldstein, K. Merkle, Strasbourg 2006, s. 391–396; Eadem, *Przy stole jak w kościele. Aspekt etyczny spożywania posiłków w tradycyjnej kulturze ludowej na Słowacji*, „Stromata Anthropologica” 2008, nr 4; *Sztuka życia, zasady dobrego zachowania, etykieta. O zmienności obyczaju w kulturze*, red. K. Leńska-Bąk, M. Sztandara, s. 137–144; Eadem, *Tradičná kulinárna kultúra etnických menšín na Slovensku*, „Národopisná revue” 2009, č. 3, s. 158–167; Eadem, *Charakter obradnej kulinárnej kultúry podtatranských regiónov*, w: *Polska – Słowacja. Pogranicze kulturowe i etniczne*, red. R. Stoličná, A. Pieńczak, Z. Kłodnicki, Wrocław–Cieszyn 2009, s. 171–176; Eadem, *Etnografické výskumy kulinárnej kultúry v Poľsku a na Slovensku*, „Ethnologia Europae Centralis” 2013, nr 11, s. 40–47; S. Węglarz, M. Hanečáková, *Smaki pogranicza. Kulinarne zwyczaje mieszkańców Rytra i Wyżnych Rużbachów*, Vyšne Ružbachy 2010.

i regionalnej tożsamości grupowej⁵⁷, transport i komunikacja⁵⁸, problematyka przemian społeczno-kulturowych wsi⁵⁹, postawy lokalnej społeczności wiejskiej⁶⁰.

4. Funkcjonalne uwarunkowania dziedzictwa kulturowego:

Dziedzictwo kulturowe, nierozzerwalnie związane z tradycją, jest zjawiskiem wielowymiarowym, nieustannie pojawiają się nowe jego społeczne i kulturowe cechy, toteż niezwykle trudno przewidzieć ewentualną przyszłą jego specyfikę. Jeśli nie zajdą jakieś znaczące procesy destabilizacji życia społecznego, będziemy świadkami narodzin coraz to nowych treści składających się na dziedzictwo kulturowe. W tym kontekście zasadny jest kompleksowy naukowy namysł nad tym fenomenem zmierzający zarówno do uściśleń teoretycznych, jak i do ustaleń praktycznych, pozwalających na wskazanie konkretnych możliwości społecznego wykorzystania potencjału dziedzictwa kulturowego. Dla ośrodka cieszyńskiego istotnym nurtem badań jest problematyka związana z funkcją, rolą i społecznym znaczeniem dziedzictwa kulturowego. Wskazują na to liczne publikacje, w tym obszernie opracowania zbiorowe⁶¹. Szerokie spektrum poruszanych zagadnień obejmuje dylematy dotyczące rozumienia i interpretowania dziedzictwa kulturowego⁶² oraz jego ideologicznych implikacji⁶³, lokalnych i regional-

57 A. Drożdż, *Produkt regionalny jako element kształtowania żuławskiej tożsamości regionalnej*, w: *Zachować podcień. Zapisane w krajobrazie i pamięci*, red. A. W. Brzezińska, J. Poczobut, Gdańsk – Pruszcz Gdański 2010, s. 37–44; Eadem, *Ludzie i jedzenie. Znaczenie pożywienia w kształtowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Żuław*, w: *Żuławy. Oswajanie krajobrazu kulturowego*, red. A.W. Brzezińska, Poznań – Pruszcz Gdański 2011, s. 85–98; A. Pieńczak, *Czynniki wpływające na kształtowanie się poczucia więzi regionalnej mieszkańców Cisownicy*, w: *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska...*, s. 211–224; Eadem, *Krajobraz kulturowy a tożsamość lokalna mieszkańców katowickich dzielnic*, w: *Miasto w obrazie, legendzie, opowieści...*, red. R. Godula-Węclawowicz, Wrocław–Kraków 2008, s. 135–150; S. Węglarz, *Górale i Lachy. Substancjalne a relacyjne ujęcie grupowej tożsamości*, w: *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny)*. *Kultura i przyroda*, red. M. Gotkiewicz, Nowy Targ 2005, s. 92–102.

58 Z. Kłodnicki, *Transport i komunikacja w Karpatach Północnych*, w: *Polska – Słowacja. Pogranicze...*, s. 117–133.

59 R. Stoličná, *Obec v transformácii. Metamorfozy jednej podhorskiej dediny*, w: *Vidiek v procese transformacie. Výsledky etnografického výskumu jedného západoslovenského regionu*, red. O. Danglowá, Bratislava 2005, s. 27–36.

60 A. Pieńczak, *Postawy mieszkańców wsi. Z badań terenowych w Kokotku koło Lublińca*, „*Twórczość Ludowa*” 2009, nr 3–4, s. 57–59.

61 Zob. *Dziedzictwo kulturowe jako klucz...*; „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2012, t. 12: *Dziedzictwo kulturowe „nadbagażem” codzienności?*, red. H. Rusek, K. Czerwińska, K. Marcol; „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2014, t. 14...

62 G. Odoj, *Dziedzictwo kulturowe jako kluczowe pojęcie edukacji regionalnej. Rozważania terminologiczne*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2012, t. 12..., s. 44–55.

63 M. Rauszer, *Interpasywny i ideologiczny wymiar polityki dziedzictwa kulturowego*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2012, t. 12..., s. 56–66.

nych wariantów spuścizny kulturowej⁶⁴, roli dziedzictwa kulturowego w kształtowaniu postaw i w procesie kształcenia ogólnego⁶⁵, jak też jego znaczenia w konstruowaniu tożsamości zbiorowej⁶⁶. Zwrócono uwagę na możliwości wykorzystania walorów dziedzictwa kulturowego w rozwoju turystyki regionalnej, zwłaszcza na obszarach wiejskich⁶⁷. Z jego materialnych i niematerialnych zasobów czerpie intensywnie turystyka kulturowa. Dynamika wpisana w konstruktywny sens dziedzictwa kulturowego ujawnia się w akcie przejmowania i interpretacji do nowych potrzeb w zakresie turystyki. Proces ten, zdeterminowany wieloma czynnikami, stał się przedmiotem pogłębionych dociekań mieszczących się w perspektywie etnologicznej i antropologicznej⁶⁸. Sporo miejsca poświęca się kwestiom dokumentowania oraz popularyzowania wiedzy o lokalnym i regionalnym dziedzictwie kulturowym, inicjatywom i praktykom społecznym w zakresie zabezpieczania oraz ochrony jego składników, jak również przedsięwzięciom ukierunkowanym na wytworzenie wśród mieszkańców regionu postawy gotowości do podjęcia tego typu działań⁶⁹. Bardziej szczegółowo zajęto się przejawami

64 G. Błahut, Z. Łaga, *Rola i znaczenie niematerialnego dziedzictwa kulturowego dla społeczności lokalnej na przykładzie Podkoziółka w Mylinie*, „Ethnologia Europae Centralis” 2016, nr 13, s. 64–71; A. Pieńczak, *Dziedzictwo kulturowe w świadomości mieszkańców Istebnej. Obrzędowość rodzinowa w procesie przemian*, w: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz...*, s. 355–369; A. Drożdż, *Drobne ciasteczka cieszyńskie – kulinarne dziedzictwo Śląska Cieszyńskiego. Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona*, t. 1: *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w Polsce i jego ochrona*, red. J. Adamowski, Lublin–Warszawa 2013, s. 339–350; S. Węglarz, *Ryterska stróża jako element regionalnego dziedzictwa kulturowego*, „Almanach Muszyny” 2003, nr 13, s. 124–132.

65 Z. Klodnicki, *Rola dziedzictwa kulturowego w kształtowaniu postaw i osobowości społeczności lokalnej*, w: *Krajowy Kongres Kultury Wsi*, red. J. Omelaniuk, Wrocław–Ciechanów 1997, s. 145–150; Idem, *Dziedzictwo kulturowe w kształceniu ogólnym*, w: *Wieś współczesna – kontynuacja i zmiana*, red. G.E. Karpińska, Łódź 1998, s. 115–119.

66 K. Czerwińska, *Dziedzictwo kulturowe w procesie budowania tożsamości na pograniczu polsko-czeskim. W: Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity*, red. P. Bednařík, H. Nosková, B. Soukupová, Praha 2013, s. 59–69.

67 K. Czerwińska, *Dziedzictwo kulturowe Śląska Cieszyńskiego jako istotny element strategii turystycznej regionu*, „Turystyka Kulturowa” 2015, nr 1, s. 6–15; Eadem, *Dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe regionu a alternatywne sposoby prowadzenia gospodarstw wiejskich*, „Etnologické Rozprawy” 2014, nr 2, s. 60–76.

68 K. Czerwińska, *Odkrywając na nowo, odkrywając inaczej. Dziedzictwo kulturowe w kontekście turystyki na przykładzie współczesnego pasterstwa w Beskidzie Śląskim*, „Turystyka Kulturowa” 2019, nr 6, s. 7–18; Eadem, *Dziedzictwo w strategiach turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa” 2019, nr 6, s. 136–158.

69 Z. Klodnicki, *O potrzebie ochrony dziedzictwa kulturowego*, w: *O kulturze wsi*, red. J. Omelaniuk, Wrocław–Ciechanów, s. 69–71; A. Pieńczak, E. Diakowska-Kohut, *Polski Atlas Etnograficzny – dawne i współczesne badania nad dziedzictwem kulturowym wsi polskiej*, „Ethnologia Europae Centralis” 2013, nr 11, s. 63–69; Eadem, *Polski Atlas Etnograficzny – dokumentowanie, zachowanie i popularyzacja niematerialnego dziedzictwa kulturowego wsi polskiej*, w: *Narracja, obyczaj, wiedza... O zachowaniu niematerialnego dziedzictwa kul-*

ujmowania w kategoriach regionalnych i lokalnych elementów kultury oraz świadectw przeszłości w inicjatywach o charakterze muzealnym, kolekcjonerskim, a także w działaniach oświatowych. Mają one charakter zinstytucjonalizowany, częściowo sformalizowany bądź indywidualny⁷⁰. Nowe płaszczyzny refleksji antropologicznej związane są z wdrażaniem Konwencji UNESCO z 2003 roku w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, która zobowiązuje sygnatariuszy, w tym Polskę, do świadomej ochrony tradycji kulturowych współtworzących niepowtarzalność wspólnot lokalnych, regionalnych, etnicznych. Przyjęty projekt zainicjował żywiolową dyskusję w środowisku etnologów. Głosy polemiki odnoszą się do wielu aspektów Konwencji: od teoretyczno-metodologicznych, po te dotyczące wykładni konkretnych sposobów realizacji poszczególnych zadań⁷¹. Zalecenia UNESCO dotyczą także ponadnarodowej współpracy między regionalnymi organizacjami dzia-

turowego, red. A. Przybyła-Dunin, Chorzów-Lublin-Warszawa 2016, s. 205–219; G. Studnicki, *Gdo mo uwce tyn mo co chce, czyli między tradycją, stylem życia a atrakcją turystyczną w Beskidzie Śląskim*, w: *Współczesne konteksty tożsamości społeczno-kulturowych*, red. M. Dziekanowska, M. Wójcicka, Lublin 2017 (Tradycje dla Współczesności. Ciągłość i Zmiana, t. 10), s. 91–111; Idem, *Oddolne działania w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa Śląska Cieszyńskiego. Szanse i zagrożenia*, w: *Niematerialne dziedzictwo miasta*, red. M. Kwiecińska, Kraków 2016, s. 127–140; Idem, *Prywatne inicjatywy o charakterze skansenowskim w powiecie cieszyńskim*, „Museum Vivum” 2017, nr 12, s. 44–55; Idem, *Praktyki dokumentowania i wykorzystania dziedzictwa kulturowego Śląska Cieszyńskiego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2020, t. 20, red. A. Pieńczak, M. Szalbot, s. 94–114; S. Węglarz, *Zadania samorządu terytorialnego w zachowywaniu i upowszechnianiu dziedzictwa kulturowego. Doświadczenia powiatu nowosądeckiego*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2014, t. 14..., s. 69–81.

70 G. Studnicki, *Prywatne izby regionalne – w poszukiwaniu tradycji i atrakcji: ujęcie antropologiczno-socjologiczne*, „Cieszyńskie Studia Muzealne – Těšinský Muzejní Sborník” 2008, nr 3, s. 244–262; Idem, *Muzealizacja sfery kulinarnej Śląska Cieszyńskiego, czyli między tradycją, pamięcią i tożsamością kulturową a doświadczeniem turysty*, w: *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze*, red. R. Stolična, A. Drożdż, Cieszyn-Katowice-Brno 2010 (Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis, t. 2), s. 283–294; Idem, *Między tym, „co nasze”, a atrakcją turystyczną: prywatne kolekcje i izby regionalne na Śląsku Cieszyńskim w perspektywie antropologicznej*, „Rocznik Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie” 2014, nr 2, s. 23–69; Idem, *Działalność edukacyjna i popularyzatorska w Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie*, w: *Szkoła – kultura – środowisko lokalne*, red. A. Szczurek-Boruta, B. Chojnacka-Synaszko, Toruń 2015, s. 308–321; Idem, *Prywatne i społeczne muzea na Śląsku Cieszyńskim w kontekście tożsamości regionalnej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej” 2018, nr 5, s. 157–176; Idem, *Noc Muzeów na peryferiach. Popularyzacja – zabawa – karnawał?*, „Journal of Urban Ethnology” 2018, t. 16, s. 111–127; M. Szalbot, *Od „wypastowanej samotni” do atrakcyjnej przestrzeni publicznej. Muzeum w mieście*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2017, t. 17..., s. 317–326.

71 K. Czerwińska, *Konwencja o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO w perspektywie dyskursy antropologicznego*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2012, t. 12..., s. 218–228; Eadem, *Polish cultural heritage and the UNESCO Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage: hopes and fears*, „The IOV Journal of Intangible Cultural Heritage” 2015, nr 1, s. 126–138; Eadem, *Podmiotowość*

łającymi na rzecz ochrony i promowania dziedzictwa kultury. W ten kontekst wpisuje się Międzynarodowa Organizacja Sztuki Ludowej, której światowy zasięg pozwala na właściwą realizację założeń podkreślanych przez UNESCO⁷².

We wrześniu 1994 roku na V Kongresie Regionalnych Towarzystw Kultury we Wrocławiu została uchwalona Karta Regionalizmu Polskiego, w której znalazła się sugestia, aby w programach nauczania szkół wszystkich szczebli szeroko uwzględniono tematykę regionalną. Odnosząc się z aprobatą do treści Karty, Ministerstwo Edukacji Narodowej opracowało i skierowało do szkół założenia programowe edukacji regionalnej: Dziedzictwo kulturowe w regionie. W dokumencie tym edukacja regionalna rozumiana jest jako umożliwienie młodym ludziom poznawania własnego dziedzictwa kulturowego, tradycji regionalnej, internalizacji wartości i treści regionalnych, a tym samym kształtowanie postaw regionalnych. Etnolodzy cieszyńscy, opierając się na dorobku naukowym etnologii polskiej oraz własnym doświadczeniu, nie tylko dokonali analizy dotychczasowego procesu dydaktycznego na różnych szczeblach kształcenia⁷³, ale też starali się wskazać nauczycielom, działaczom regionalnym, samorządom terytorialnym i instytucjom oświatowym drogę do samodzielnego pozyskiwania i atrakcyjnego upowszechniania wiedzy o lokalnych i regionalnych wartościach dziedzictwa kulturowego. W tym celu przygotowano i opublikowano wiele materiałów i opracowań o charakterze teoretycznym i dydaktyczno-metodycznym, ułatwiających wprowadzanie treści lokalnych i regionalnych w cykl nauczania szkolnego. Zawierają one informacje o roli edukacji regionalnej w procesie kształcenia⁷⁴, zapoznają z konkretnymi rozwiązaniami metodycznymi aktywizującymi ucznia w poznawaniu własnego dziedzictwa kulturowego⁷⁵, ukazują

społeczności lokalnej a Konwencja UNESCO w sprawie ochrony kulturowego dziedzictwa niematerialnego, w: *Narracja, obyczaj, wiedza...*, s. 41–52.

72 K. Czerwińska, *O konieczności zachowania polskiego dziedzictwa kulturowego w kontekście Międzynarodowej Organizacji Sztuki Ludowej (IOV) – zakres aktywności a perspektywy współpracy*, w: *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Identyfikacja – dokumentacja – ochrona – interpretacja – pojęcia – poglądy*, red. K. Braun, J. Żołnierowicz-Jewuła, Warszawa–Węgorzewo 2013, s. 307–316.

73 G. Odoj, *Miesto a úloha regionálneho vzdelávania vo vyučovacom procese v polskej škole*. „Etnologické rozprawy” 2008, nr 1, s. 103–112; Idem, *Edukacja regionalna w perspektywie antropologii kulturowej. Uwagi i propozycje*, w: *Pedagogika a etnologia i antropologia kulturowa. Wspólne obszary badań*, red. Z. Kłodnicki, A. Murzyn, G. Błahut, Katowice 2011, s. 221–229.

74 G. Odoj, *Zakres i cele edukacji regionalnej w szkole*, „Szkoła Nieprowincjonalna” 2001, nr 2, s. 20–22.

75 G. Odoj, A. Peć, *Dziedzictwo kulturowe w regionie. Międzyprzedmiotowa ścieżka edukacyjna*, „Forum Nauczycieli” 2002, nr 1, s. 9–12; Eidem, *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Program ścieżki edukacyjnej dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum*, Kielce 2002; S. Węglarz, *Edukacja regionalna w Mało-*

praktyczne formy nauczania o ojczyźnie lokalnej⁷⁶, mieszczą porady dotyczące gromadzenia materiałów o dziedzictwie kulturowym miejscowości bądź regionu⁷⁷.

5. Społeczeństwa i kultury pozaeuropejskie:

Badania skupiają się na problematyce przejawów i konsekwencji przemian kulturowych we współczesnej Afryce – w aspekcie zarówno tradycyjnych społeczności wiejskich i postplemiennych, jak i środowisk miejskich. Zebrany materiał empiryczny pochodzi z regularnych etnograficznych eksploracji terenowych w północnym Sudanie i w południowosudańskiej Dżubie, gdzie po zakończeniu wojny domowej zachodzą gruntowne, bardzo dynamiczne zmiany społeczno-kulturowe⁷⁸. Skupiono się na aktualizacji danych ilustrujących główne dziedziny życia ludności zamieszkującej Dolinę Środkowego Nilu, szczególnie w sferze kultury materialnej⁷⁹, obyczajowości⁸⁰, tradycji religijnej i wierzeniowej⁸¹, społecznych kategorii konstruowania

polsce na przykładzie nowosądeckiego, w: *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, red. S. Bednarek, Wrocław 1999, s. 110–121; Idem, *Bliższe ojczyzny – Małopolska. Projekt promocji edukacji regionalnej*, Nowy Sącz 1999.

76 K. Czerwińska, *Zagadnienie sztuki ludowej wobec potrzeb edukacji regionalnej*, w: *Pedagogika a etnologia i antropologia...*, s. 157–164; *Dziedzictwo kulturowe – edukacja regionalna (1). Materiały pomocnicze dla nauczycieli*, red. G. Odoj, A. Peć, Dzierżoniów 2000; *Dziedzictwo kulturowe – edukacja regionalna (2). Wybór kwestionariuszy badawczych i kart pracy*, red. G. Odoj, A. Peć, Dzierżoniów 2001; G. Odoj, A. Peć, *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Karty pracy*, Kielce 2002.

77 Z. Kłodnicki, *O sposobach gromadzenia materiałów z zakresu regionalnego dziedzictwa kulturowego*, w: *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w zreformowanej...*, s. 72–93.

78 Należy zaznaczyć, że indywidualne badania terenowe prowadzone przez cieszyńskiego antropologa-afrykanistę Macieja Kurcza dotyczą w dużej części obszarów nieznanych, które od wielu dziesięcioleci nie były przedmiotem etnograficznych eksploracji ani rzetelnych analiz etnologicznych. Od 1983 roku trwał tam jeden z najbrutalniejszych konfliktów zbrojnych w Afryce, który uniemożliwiał jakiegokolwiek penetracje naukowej. Obecne eksploracje są pierwszymi po względnym ustabilizowaniu się sytuacji wewnętrznej w tej części kontynentu afrykańskiego na początku XXI wieku. Zob. M. Kurcz, *Sudan północny z perspektywy antropologicznej: uwagi na temat badań terenowych*, „Lud” 2008, t. 92, s. 255–261; Idem, *Antropolog i powojenna rzeczywistość współczesnej Afryki. Refleksje na temat badań terenowych w południowosudańskiej Dżubie*, „Lud” 2011, t. 95, s. 143–158.

79 M. Kurcz, *„Żywi święci” i ich groby. Grobowce kopulaste północnego Sudanu w kontekście religii, życia społecznego i lokalnych tradycji architektonicznych*, „Lud” 2002, t. 86, s. 131–149; Idem, *Wiejska zagroda północnego Sudanu*, „Lud” 2003, t. 87, s. 267–287.

80 M. Kurcz, *Żywo zgodny z obyczajem i wiarą: cykl życia północnosudańskiego wieśniaka – dzieciństwo i wiek młodości*, „Lud” 2005, t. 89, s. 157–189; Idem, *Sudan's tea ladies and the legacy of slavery*, „Ethnologia Polona” 2019, nr 40, s. 277–290.

81 M. Kurcz, *The contemporary dhikr – different aspects of the Sudanese religion expression*, „Africana Bulletin” 2004, t. 52, s. 67–85; Idem, *Współczesny zikr – różne oblicza sudańskiego mistycyzmu*, w: *Wokół IV katarakty. Społeczności wiejskie nad środkowym Nilem przed wielką zmianą*, red. M. Ząbek, Warszawa 2005, s. 183–195; Idem, *Między rzeką a pustynią: kategoria graniczności w kulturze ludowej północnosudańskich muzułmanów*, „Lud” 2007, t. 91, s. 169–180.

płci⁸². Na tym tle ukazano i poddano wnikliwym analizom wieloaspektowy proces przeobrażeń, które zaszły na obszarze północnego Sudanu w przeciągu ostatniego półwiecza⁸³. Kompleksowa panorama życia społeczności południowosudańskiej przedstawiona została na przykładzie Dżuby. W mieście tym ześrodkowują się najpoważniejsze problemy współczesnej Afryki. Szczególnie skoncentrowano się na zagadnieniu adaptacji do życia w trudnych warunkach egzystencji i na podejmowanych przez ludzi różnych strategiach przystosowawczych. Szczegółowemu oglądowi poddano sposoby zaspokajania potrzeb życiowych w takich aspektach jak mieszkalnictwo, zatrudnienie, ludyzm, konsumpcja⁸⁴. W kontekście zjawiska wielowymiarowej pograniczności oraz żywiolowych procesów urbanizacyjnych starano się uchwycić i wyjaśnić, jak w praktyce przedstawiciele różnych grup miejskich adaptują się do życia w mieście oraz czy poprawiają swoją pozycję społeczną⁸⁵. W kręgu zainteresowań badawczych znalazła się również specyficzna przestrzeń publiczna miasta afrykańskiego – jej rola, znaczenie i funkcje⁸⁶ oraz skomplikowane kwestie etniczne obserwowane w powojennym Sudanie⁸⁷. Obecnie realizowany jest nowy etnoarcheologiczny projekt badawczy „Soba – serce królestwa Alwy”. Soba to miejsce znane w całym Sudanie z materialnych pozostałości po dawnej nubijskiej stolicy, a które dziś jest intensywnie rozwijającym się ośrodkiem podmiejskim aglomeracji chartumskiej⁸⁸.

6. Studia z zakresu metodologii oraz teorii etnologicznej i antropologicznej:

Prace badawcze dotyczą w głównej mierze zagadnień związanych z kategoriami poznania kultury. Jest to refleksja nad metodologią antro-

82 M. Kurcz, *Doing fatherhood in the middle Nile. Fatherhood, masculinity and change in rural Northern Sudan*, „Prace Etnograficzne” 2019, t. 47, z. 3, s. 127–142; Idem, *Świętość i anomalia. Kobieta bezdzietna wobec procesu społecznej marginalizacji na wsi Sudanu Północnego*, w: *Role społeczne płci w Afryce Subsaharyjskiej*, red. L. Łykowska, Warszawa 2012, s. 44–57.

83 M. Kurcz, *Za trzecią kataraktą. Życie codzienne wsi północnosudańskiej*, Wrocław-Kraków 2007; Idem, *Południowosudańskie wsie nad Nilem u progu przemian*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2011, t. 11..., s. 257–281.

84 M. Kurcz, *Jak przeżyć w afrykańskim mieście? Człowiek wobec pograniczności i procesów urbanizacyjnych w południowosudańskim mieście*, Katowice 2012.

85 M. Kurcz, *Dżuba – miasto pogranicza afrykańskiego. Analiza różnych aspektów doświadczenia pograniczności*, w: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy...*, s. 269–288.

86 M. Kurcz, *Między ładem i chaosem. Ulica omdurmańska widziana oczami etnografa*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2015, t. 15..., s. 154–166.

87 M. Kurcz: *Sudańska mozaika. Sytuacja etniczna w wioskach nad Nilem między III a IV kataraktą*, „Sprawy Narodowościowe” 2008, z. 32, s. 135–148; Idem, *Dżuba – ośrodek kultur i konfliktów. Przemiany etniczności w powojennym Sudanie Południowym*, „Sprawy Narodowościowe” 2009, t. 34, s. 183–199.

88 M. Kurcz, *Kilka uwag na temat pierwszego sezonu badawczego w Soba (Sudan)*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2020, t. 59, s. 151–172.

logiczną ze szczególnym uwzględnieniem dekonstrukcji utartych kategorii analitycznych i pojęciowych w etnologii. Zgodnie z założeniami hermeneutyki dokonano reinterpretacji i poddano ponownemu oglądowi teksty kulturowe przy jednoczesnym powrocie do dawnych źródeł etnograficznych⁸⁹. Podjęto namysł nad znaczeniową sferą kultury i nad modelowymi podejściami do problematyki zmiany i trwania w kulturze⁹⁰. Ważną tematyką badawczą dla obszaru ujęć i koncepcji teoretycznych oraz metodologicznych opisów są studia nad współczesnym folklorem szeroko rozumianego pogranicza w postaci rozbudowanych i wielowątkowych analiz obrazu świata, zjawisk myślenia magicznego, konstruktywizmu społecznego oraz dyskursów pamięciowych w folklorze narracyjnym, jako przedmiotu dociekań fenomenologii i semiotyki, czy kognitywnego wymiaru tego zjawiska⁹¹. Pojawiły się zasługujące na uwagę propozycje metodologiczne i zalecenia metodyczne wskazujące na możliwości efektywnego zastosowania metody etnogeograficznej i retrogresywnej w rozpatrywaniu różnych aspektów kultury⁹².

* * *

89 S. Węglarz, *Antropologia hermeneutyczna wobec tradycyjnych tekstów kulturowych. Przykład interpretacji wyobrażeń naukowych o Tatrach i góralach tatrzańskich do połowy XIX wieku*, Katowice 2010; Idem, *Antropologiczna interpretacja wyobrażeń o górach, jako rezerwuarze vis vitalis*, w: *Obrazy świata jako konstrukty kultury. Analiza historyczno-porównawcza*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław 2012, s. 35–57.

90 S. Węglarz, *Postawy parmenidejska i heraklitejska w ujmowaniu kultury. Zarys problematyki*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2011, nr 1–2, s. 107–130.

91 J. Kajfosz, *Relativita žité světa jako průnik zájmů fenomenologie a semiotyky*, w: *Schizma filozofie 20. Stoletní*, red. P. Sousedik, M. Šimsa, M. Nietzsche, Praha 2005, s. 271–285; Idem, *Magic, categorization and folk metaphysics. Towards cognitive theory of magic*, „Český lid” 2008, nr 4, s. 355–368; Idem, *O kognitywnych i społecznych uwarunkowaniach pamięci*, w: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, M. Wójcicka, J. Adamowski, Lublin 2012, s. 21–31; Idem, *Mitologie Rolanda Barthes’a a antropologia kognitywna*, w: *Imperium Rolanda Barthes’a*, red. A. Grzegorzczak, A. Kaczmarek, K. Machtyl, Poznań 2016, s. 95–106; Idem, *Dyskurs analityczny i syntetyczny, czyli myślenie magiczne w perspektywie antropologii kognitywnej*, „Artes Humanae” 2016, nr 1, s. 27–42; Idem, *Od struktury do dyskursu, czyli fenomenologiczne czytanie Saussure’owskiej koncepcji języka*, w: *Kurs na Ferdinanda de Saussure’a*, red. A. Grzegorzczak, A. Kaczmarek, K. Machtyl, Poznań, s. 263–275; Idem, *Presupozycje w analizie potocznych dyskursów pamięciowych*, w: *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, red. W. Czachur, Warszawa 2018, s. 118–137.

92 Z. Kłodnicki, *Zastosowanie metody etnogeograficznej do badań nad przysłowiami*, w: *Folklorystyczne i antropologiczne opisanie...*, s. 71–81; Idem, *Etnologiczne aspekty metody retrogresywnej*, „Lud” 1999, t. 83, s. 47–57; Idem, *Metoda retrogresywna jako metoda interdyscyplinarna. Przyczynek metodologiczny*, w: *Etnos a materialna kultura*, red. E. Kreković, Bratislava 2000, s. 84–92; Idem, *Metoda geograficzna i retrogresywna w badaniach nad genezą tradycyjnej kultury*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2001, t. 5: *Miejsce znaczące i wartości symboliczne*, red. I. Bukowska-Floreńska, s. 153–166.

O znaczeniu cieszyńskiego ośrodka etnologicznego świadczy wymownie aktywna działalność jego przedstawicieli na rzecz nauki w kraju i zagranicą oraz pełnione przez nich funkcje. Oprócz zasiadania w radach programowych wielu muzeów i instytucji kulturalnych, jest to między innymi uczestnictwo w międzynarodowych projektach badawczych, członkostwo w komisjach i towarzystwach naukowych, radach redakcyjnych i programowych prestiżowych czasopism etnologicznych i antropologicznych. Nie ulega wątpliwości, że etnologia uniwersytecka w Cieszynie posiada wyraźną zarysowaną specyfikę, odróżniającą ją od innych tego rodzaju ośrodków w kraju. Wynika ona przede wszystkim z zainteresowań badawczych pracowników, skoncentrowanych na problematyce pograniczy kulturowych i etnicznych oraz współczesnych przemianach społeczno-kulturowych, w tym roli tradycji w życiu ponowoczesnych społeczności. Dorobek zebrany w ciągu dwudziestu pięciu lat funkcjonowania obliguje do dalszych konsekwentnych starań i wysiłków w celu utrwalenia pozycji ośrodka na polskiej mapie etnologicznej, zwiększenia efektywności prac badawczych oraz wzmocnienia form i zakresu międzynarodowej kooperacji. Będąc urzeczywistnieniem postulatów utworzenia stałej etnologicznej placówki naukowo-badawczej na Śląsku, jest on bez wątpienia ważnym ośrodkiem integrującym studia nad zjawiskami i procesami kulturowymi na obszarze środkowo-europejskim.

Bibliografia

- Bukowska-Floreńska I., 1980, *Udział studentów w badaniach nad kulturą ludową*, w: *O kształceniu pedagogiczno-artystycznym*, red. R. Mrózek, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 107–118.
- Bukowska-Floreńska I., 1996, *Studia etnologiczne a badania funkcji tradycji na pograniczach kulturowych*, w: *Bogaci tradycją. Kontynuacja i zmiana w kulturze współczesnej wsi polskiej*, red. R. Kantor, ZKU „Optima”, Kielce, s. 76–82.
- Bukowska-Floreńska I., 2005, *Etnologia w Uniwersytecie Śląskim Filii w Cieszynie*, „Ethnologia Europae Centralis”, nr 7, s. 98–100.
- Bukowska-Floreńska I., 2011, *Etnologia na Uniwersytecie Śląskim*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, t. 11: *Etnologia na granicy*, red. I. Bukowska-Floreńska, G. Odoj, 2011, s. 11–44.
- Drożdż A., Odoj G., 2020, *Autorytety, uczniowie, przyjaciele – etnologia w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach i jej związki z Instytutem Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, w: *Mysli, pasje, działania. 100 lat Etnologii Uniwersyteckiej w Poznaniu*, red. A.W. Brzezińska, W. Dohnal, Instytut im. Oskara Kolberga, Poznań, s. 171–185.
- Odoj G., 2011, *Piętnaście lat istnienia ośrodka etnologicznego w Uniwersytecie Śląskim*, „Etnografia Polska”, nr 1–2, s. 5–22.

- Odoj G., Peć A., 1997, *Śląski ośrodek etnologiczny w Cieszynie*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4, s. 183–186.
- Simonides D., 1986, *Główne osiągnięcia badawcze śląskiej etnografii i folklorystyki w latach 1934–1984*, „Zaranie Śląskie”, z. 1–2, s. 35–49.

.....

Grzegorz Odoj, dr, prof. UŚ, antropolog kultury i pedagog. Pracuje w Instytucie Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zasadniczy nurt jego zainteresowań to antropologia miasta, współczesne zjawiska społeczno-kulturowe ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego, tożsamość kulturowa społeczności lokalnych (zwłaszcza małomiasteczkowych), edukacja regionalna i wielokulturowa oraz problemy integracji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną. Opublikował m.in. książki *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej* (2007) i *Ekologia kulturowa. Perspektywy i interpretacje* (współaut. K. Czerwińska et. al.; 2016).

.....

VARIO

MISCELLANEA

Katarzyna Marcol

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0002-2531-9216>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2021.21.02.04>

Dekonstrukcja stałości i refleksja posthumanizmu

Sprawozdanie z SIEF2021 15th Congress, Helsinki, Finlandia, 19–24 czerwca 2021

Mottem kongresu organizowanego w 2021 roku przez Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore (SIEF) – International Society for Ethnology and Folklore był cytat z powieści francuskiego pisarza renesansowego François Rabelais’ego: „Zawsze bowiem dążymy do rzeczy zabronionych i pragniemy tego, czego nam odmówiono” (*Gargantua i Pantagruel*, tłum. Tadeusz Boy-Żeleński). Zdanie to zapowiadało tematykę obrad, które zaplanowane były w Helskinkach, ale ostatecznie odbyły się w przestrzeni wirtualnej, na skutek zaostrzenia środków bezpieczeństwa z powodu pandemii COVID-19. Organizatorzy postawili sobie za cel skupienie uwagi etnologów, antropologów, folklorystów oraz naukowców z pokrewnych dyscyplin na dyskursach i praktykach tworzenia, łamania, reinterpretacji i przekraczania zasad. Sam tytuł kongresu – „Breaking the rules? Power, participation, transgression” sugerował zainteresowanie środowiska akademickiego badaniem przyczyn i skutków łamania, naginania i przekraczania norm oraz skłaniał do ponownego przyjrzenia się pojęciom władzy, partycypacji i transgresji.

Wśród kilkudziesięciu międzynarodowych paneli dyskusyjnych poświęconych „łamaniu zasad” w kontekście społecznym, gospodarczym, politycznym czy kulturowym, znalazł się także panel „Post-human rules: local practices, global sports, animal rights movements and the sense of co-being”, moderowany przez Letizję Bindi (Università degli Studi del Molise) oraz Norę Schuurman (Turun yliopisto). Referaty wygłaszane w ramach panelu wpisywały się w dyskurs naukowy toczący się wokół posthumanizmu, mający na celu opis splotu czynników społecznych, kulturowych, środowiskowych i technologicznych w relacjach ludzi i bytów więcej-niż-ludzkich (Abram, 1997; Hastrup, 2014). Dyskurs ten dekonstruuje dotychczasowy układ hierarchii właściwy dla antropocentryzmu poprzez jego reinterpretację, a w konsekwencji rozwój nowych perspektyw w postrzeganiu rzeczywistości. Podstawowym założeniem posthumanizmu jest bowiem próba przekroczenia antro-

centryzmu w poznaniu, która wymaga rezygnacji z myślenia o świecie w perspektywie ludzkiej, uznanej za uprzywilejowaną, oraz przeformułowania fundamentalnych kategorii i założeń, na których oparta jest zachodnia wizja świata zrodzona na gruncie humanizmu (Braidotti, 2006: 201; Majbroda, 2019: 38).

Rozważania podejmowane w kontekście posthumanizmu obejmują również studia dotyczące zwierząt, gdyż relacje między światem więcej-niż-ludzkiem i światem ludzi należą do jednych z fundamentalnych sieci powiązań w kulturze (Gross, Vallely, 2012; Barcz, Łagodzka, 2015). Dowodem na zainteresowanie tymi relacjami były referaty zaprezentowane przez uczestników wspomnianego panelu, w których ukazano związki pomiędzy człowiekiem i zwierzęciem w odniesieniu między innymi do tradycyjnych praktyk, wydarzeń sportowych oraz ruchów aktywistycznych broniących praw zwierząt. Głos w dyskusji zabrały Kinga Czerwińska i Katarzyna Marcol z Instytutu Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, wygłaszając referat „Posthumanism and animal policy – how cultural ideas serve economic and political goals”. Swoje studia nad współistnieniem ludzi i zwierząt w kulturze Zachodu badaczki skierowały w stronę polityki i etyki. W referacie zostały przedstawione dwie próby wprowadzenia do ustawodawstwa w Polsce kwestii regulujących prawa zwierząt. Pierwsza z omawianych koncepcji legislacyjnych była inicjatywą społeczną „Jeszcze żywy Karp! – Uwolnij karpia”, a druga – projektem politycznym pod nazwą „Piątka dla zwierząt”. Pierwsza z nich zakończyła się sukcesem, a druga była nieudana. Analiza antropologiczna zmierzała do ukazania, w jaki sposób za pomocą języka i środków pozajęzykowych (symbolicznych, performatywnych) te koncepcje społeczno-polityczne były umacniane lub destabilizowane i co wpłynęło na sukces jednego i na porażkę drugiego przedsięwzięcia.

Claude Lévi-Strauss, w eseju będącym formą hołdu oddanego Jean-Jacquesowi Rousseau jako autorowi *Rozprawy o pochodzeniu i podstawach nierówności między ludźmi*, przedstawił krytykę postawy antropocentrycznej, z której biorą początek kultury Zachodu. Zauważył on, że „mit wyłącznej godności natury ludzkiej sprawił, że sama natura doznała pierwszego okaleczenia, które sprzyjało wykrystalizowaniu się nowoczesnego rozumienia tego, czym jest natura, tworząc ramę interpretacyjną dla zjawisk uznanych za przyrodnicze i lokujące się poza ludzką rzeczywistością” (Lévi-Strauss, 2005: 640). Dekonstrukcja idei humanizmu oraz przełamanie hegemonii myślenia o świecie w kategoriach opozycji natura – kultura jest niewątpliwie wyzwaniem zmierzającym do przełamania paradygmatu antropocentrycznego nie tylko w pracach naukowych, ale również w myśleniu potocznym.

Bibliografia

- Abram D., 1997, *The spell of the sensuous. Perception and language in a more-than-human world*, New York, Vintage.
- Barcz A., Łagodźka D., red., 2015, *Zwierzęta i ich ludzie. Zmierzch antropocentrycznego paradygmatu*, Warszawa, Instytut Badań Literackich.
- Braidotti R., 2006, *Transpositions. On nomadic ethics*, Cambridge, Polity Press.
- Gross A., Valley A., eds., 2012, *Animals and the human imagination. A companion to animal studies*, New York, Columbia University Press.
- Hastrup K., 2014, *Nature. Anthropology on the edge*, w: K. Hastrup, ed., *Anthropology and nature*, London, Routledge.
- Lévi-Strauss C., 2005, *Jan Jakub Rousseau – twórca nauk humanistycznych*, przeł. L. Kolankiewicz, w: A. Mencwel, red., *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Majbroda K., 2019, *W relacjach, sieciach, splotach asamblaży. Wyobrażenia antropologii społeczno-kulturowej wobec aktualnego*, Wrocław, Atut.

.....

Katarzyna Marcol, antropolożka kultury i folklorystka, adiunkt w Instytucie Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jej zainteresowania naukowe oscylują wokół zależności między językiem, kulturą i identyfikacją. Prowadzi prace badawcze nad wpływem języka na konstruowanie obrazu świata, w tym nad rolą folkloru słownego w kształtowaniu nastrojów społecznych. Jest liderką Zespołu Badawczego ds. Ekologii Kulturowej i Badań Etnograficznych w Uniwersytecie Śląskim.

.....

Karolina Kania

École des hautes études en sciences sociales

 <https://orcid.org/0000-0003-4437-8139>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2021.21.02.09>

Międzynarodowy Zjazd Studentów Etnologii i Antropologii Kulturowej Europy Środkowej „Etnologia bez granic / Ethnology without borders” (2011–2021)

Osiem edycji, kilkuset uczestników ze wszystkich krajów Grupy Wyszehradzkiej, wystąpienia, warsztaty, spotkania, aspekt naukowy, kulturowy, a także towarzyski, „Etnologia bez granic / Ethnology without borders” to wydarzenie, którego nie byłoby, gdyby nie pomysłowość i wsparcie Jubilata – Profesora Zygmunta Kłodnickiego.

Od 25 do 27 listopada 2021 roku na Uniwersytecie Karola w Pradze odbędzie się IX Międzynarodowy Zjazd Studentów Etnologii i Antropologii Kulturowej Europy Środkowej „Etnologia bez granic / Ethnology without borders”. Wydarzenie to jest okazją do spotkania się studentek i studentów, wykładowczyń i wykładowców, nawiązywania znajomości i międzyuniwersyteckiej współpracy. „Etnologia bez granic / Ethnology without borders” nie odbywałaby się, gdyby nie udział Profesora Zygmunta Kłodnickiego, który wraz ze studentkami i studentami Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Śląskiego w kwietniu 2012 roku zorganizował pierwszą edycję konferencji.

Czerwiec 2011 roku. Przygotowania do sesji i planowanie działań na nowy rok akademicki Koła Naukowego Etnologów działającego na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, na Wydziale Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie. To wtedy pojawił się pomysł zorganizowania międzyuczelnianego, ogólnopolskiego zjazdu studentów etnologii i antropologii kulturowej. W trakcie pierwszego spotkania chętnych do włączenia się w organizację tego przedsięwzięcia, wśród których również ja się znalazłam, pomysł nabrał kształtów i postanowiliśmy go przedstawić ówczesnemu dyrektorowi Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej – Profesorowi Zygmuntovi Kłodnickiemu. Idea spodobała się Panu Profesorowi, jednak zachęcił nas, aby zaprosić do wzięcia udziału w wydarzeniu także sąsiadów z Czech i ze Słowacji. Poszukując wsparcia finansowego, trafiliśmy na Międzynarodowy Funduszu Wyszehradzki – wtedy zapadła decyzja, że do wzięcia udziału w zjeździe zaprosimy także

Węgrów. Tysiące pomysłów, wiele godzin pracy, aż w końcu I Międzynarodowy Zjazd Studentów Etnologii i Antropologii Kulturowej Europy Środkowej „Etnologia bez granic / Ethnology without borders” zaczął przybierać coraz bardziej realne kształty.

Przez wiele miesięcy Komitet Organizacyjny, w składzie: Ania Bachniak, Radek Biel, Karolina Kania i Zdzich Rabenda, dokładał wszelkich starań, żeby wydarzenie mogło dojść do skutku. Dzięki pomocy ze strony dr. hab. Zygmunta Kłodnickiego, prof. UŚ, dr. Arkadiusza Bentkowskiego, mgr Edyty Diakowskiej, dr hab. Barbary Grabowskiej, prof. UŚ, dr hab. Katarzyny Marcol, dr. Grzegorza Odoja, prof. UŚ, dr hab. Agnieszki Pieńczak, prof. UŚ oraz prof. dr hab. Haliny Rusek – ówczesnej dziekanki Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji – mogliśmy spełnić marzenie, nie tylko nasze, ale również innych studentów etnologii z Czech, Polski, Węgier i ze Słowacji. Od 16 do 18 kwietnia 2012 roku Cieszyn miał się stać miejscem spotkania etnologów i etnologów z regionu Europy Środkowej. Na nasze zaproszenie odpowiedzieli pozytywnie studenci z dziewięciu polskich uniwersytetów i sześciu zagranicznych. Komitet Organizacyjny zjazdu z powodzeniem przygotował aplikację do Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego. Grant, przyznany w ramach programu „Small grants”, opiewał na kwotę 5 tysięcy euro. Dzięki tym funduszom, a także wsparciu finansowemu Uniwersytetu Śląskiego oraz lokalnych sponsorów, udział w wydarzeniu był bezpłatny. Co więcej, za sprawą pozyskanych dotacji, jeszcze przed zjazdem została wydana publikacja pod redakcją mgr Edyty Diakowskiej i dr hab. Agnieszki Pieńczak, prof. UŚ (2012) zawierająca artykuły studentek i studentów biorących udział w zjeździe.

W przygotowania i przebieg zjazdu było zaangażowanych ponad pięćdziesięciu wolontariuszek i wolontariuszy – studentek i studentów cieszyńskiego campusu Uniwersytetu Śląskiego. Dzięki ich pracy, zaangażowaniu i pozytywnemu nastawieniu wszystko zostało dopięte na ostatni guzik i już w niedzielę 15 kwietnia mogliśmy zacząć przyjmować pierwszych gości. W wydarzeniu wzięli udział studenci etnologii i pracownicy naukowcy z następujących ośrodków akademickich: Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet Szczeciński oraz Uniwersytet Karola w Pradze, Uniwersytet Masaryka w Brnie, Uniwersytet Konstantyna Filozofa w Nitrze, Uniwersytet Komeńskiego w Bratysławie, Uniwersytet w Peczu, Uniwersytet Segedyński. Każda z przyjeżdżających grup miała swoich opiekunów, „prywatnych przewodników”, co ułatwiało odnalezienie się w mieście osobom będącym pierwszy raz w Cieszynie i sprawiało, że goście zjazdu mogli się poczuć wyjątkowo.

Patronatem honorowym wydarzenie objęli prof. dr hab. inż. Jerzy Buzek oraz JM Rektor UŚ Wiesław Banyś. Gośćmi inauguracji byli między innymi: wicedyrektor Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego Zbigniew Machej, prorektor ds. studenckich, promocji i współpracy z zagranicą prof. dr hab. Barbara Kożusznik oraz zastępca burmistrza Cieszyna Adam Swakoń. Wykład inauguracyjny „On new meanings of tradition in a globalised world” wygłosił prof. dr hab. Waldemar Kuligowski z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. W czasie inauguracji nie zabrakło koncertów. Mogliśmy wysłuchać występu grupy muzycznej powstałej przy IEiAK Uniwersytetu Łódzkiego, a także Międzywydziałowego Zespołu Folkowego „FolkUŚ” z WEiNoE w Cieszynie.

W ramach zjazdu odbyła się między innymi dwudniowa konferencja naukowa, podczas której studenci przedstawili referaty na temat roli antropologii we współczesnym świecie i możliwości współpracy w tym zakresie. Ponadto uczestnicy wzięli udział w licznych warsztatach, prezentacji poszczególnych ośrodków akademickich, zwiedzaniu Cieszyna w formie gry terenowej, przygotowanej przez członków Studenckiego Koła Animatorów Kultury z Cieszyna, oraz w imprezach towarzyszących w klubie studenckim Panopticum.

Celem zjazdu było zacieśnienie kontaktów i rozwój współpracy między studentami i ośrodkami akademickimi z Europy Środkowej. Pragnęliśmy również zachęcić studentów do wyjazdów zagranicznych w ramach programów MOST i Erasmus. Naszym celem było także promowanie Grupy Wyszehradzkiej w Polsce i Europie, zachęcenie do refleksji o wielokulturowości, roli granic w kształtowaniu postrzegania różnic kulturowych, zainicjowanie wspólnych, międzyuczelnianych studenckich badań naukowych, a także ukazanie perspektyw zawodowych (naukowo-badawczych) przyszłym absolwentom etnologii. Spotkanie było także okazją do poznania kultury Cieszyna, regionu Śląska Cieszyńskiego i Beskidów.

Zjazd okazał się organizacyjnym sukcesem. Jak zauważył jeden z uczestników, Paweł Kopeć z Uniwersytetu Jagiellońskiego: „Najbardziej podobały mi się spotkania z ludźmi, nieformalne, poza konferencją. Spotykamy ludzi z całej Polski i z zagranicy, tego nie da się ani nauczyć na żadnym wykładzie, ani przeczytać w książkach, i to jest dla mnie fenomenalne”. Milan Durňak z Uniwersytetu Karola w Pradze zauważył: „Wszystko mi się podobało, nawiązaliśmy nowe kontakty, co w etnologii jest bardzo cenne. Mam tylko jedno zastrzeżenie – zjazd trwał za krótko”. Czas pokazał, że znajomości zawarte w czasie zjazdu zaowocowały dalszą współpracą, wspólnie prowadzonymi badaniami i kolejnymi spotkaniami. Druga edycja zjazdu odbyła się w Krakowie (2013 rok), trzecia w Budapeszcie (2014), czwarta w Warszawie (2015), piąta w Szedged (2016), szósta w Bratysławie (2017), siódma we Wrocławiu (2018), ósma w Nitrze (2019). W ten sposób jeden z celów, które założyliśmy,

organizując pierwszą edycję wydarzenia, został w pełni zrealizowany – zjazd „Etnologia bez granic / Ethnology without borders” stał się cyklicznym spotkaniem studentów etnologii i antropologii kulturowej ze Środkowej Europy, organizowanym co roku w innym miejscu. Bardzo serdecznie dziękuję Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu za jego bezgraniczne wsparcie i zaufanie, którym obdarzył nas w czasie przygotowań i przebiegu „Etnologii bez granic” w 2012 roku. Cieszę się, że to, co wspólnie stworzyliśmy, stało się platformą spotkań etnolożek i etnologów z krajów Europy Środkowej.

Bibliografia

Diakowska E., Pieńczak A., red., 2012, *Etnologia bez granic. Ethnology without borders*, Cieszyn, Uniwersytet Śląski.

.....

Karolina Kania, dr, etnolożka i antropolożka kultury, w 2021 roku w École des hautes études en sciences sociales w Paryżu obroniła pracę doktorską, napisaną pod kierunkiem prof. Michela Naepelsa, na temat relacji społeczno-politycznych związanych z rozwojem turystyki na Nowej Kaledonii. Od 2020 prowadzi badania i projektuje innowacje w czeskim start-upie. Pomysłodawczyni i organizatorka zjazdu „Etnologia bez granic / Ethnology without borders”.

.....

Informacje dla autorów

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)

Czasopismo prowadzi nabór tekstów w trybie ciągłym, a do numerów tematycznych – zgodnie z harmonogramem zamieszczonym na stronie: <https://www.journals.us.edu.pl/index.php/SEIA/index> (Call for Papers).

Objętość tekstu przeznaczonego do publikacji jako artykuł punktowany powinna wynosić od 12 do 17 stron znormalizowanego wydruku, objętość tekstu innego typu (jak recenzja, sprawozdanie) – maksymalnie 8 stron znormalizowanego wydruku.

Tekst powinien być zapisany w pliku edytora Word, LibreOffice Writer lub OpenOffice Writer, z zachowaniem parametrów: format A4, marginesy 2,5 cm każdy, strony opatrzone numerami w dolnej stopce, czcionka Times New Roman 12 pkt., interlinia 1,5 wiersza. Nowy akapit należy rozpoczynać od wcięcia (1,0 cm).

Opracowanie w języku polskim

Wymagane elementy opracowania

Punkty 1f–1i, 3 dotyczą tylko artykułów.

1. Informacje wprowadzające, zamieszczone na pierwszej stronie opracowania, w następującej kolejności:

- a) imię i nazwisko autora
- b) pełna nazwa ośrodka, który autor reprezentuje
- c) ORCID
- d) tytuł opracowania
- e) nieobowiązkowo: tytuł opracowania w tłumaczeniu na język angielski
- f) abstrakt w języku polskim lub angielskim (maksymalnie 700 znaków, licząc ze spacjami)
- g) nieobowiązkowo: słowa kluczowe w tłumaczeniu na język angielski
- h) słowa kluczowe w języku polskim (maksymalnie 5 słów)

i) w pierwszym przypisie dolnym (oznaczonym gwiazdką: *, z odnośnikiem po tytule artykułu): informacja o źródłach finansowania badań przedstawionych w opracowaniu (pełna nazwa grantu lub grantów, badań statutowych, z dokładnymi nazwami instytucji finansujących badania, czas realizacji itd.).

2. Tekst główny.

3. Bibliografia.

4. Biogram w języku polskim i ewentualnie w języku angielskim (stopień naukowy, miejsce pracy, obszar zainteresowań naukowych, najważniejsze publikacje, adres e-mail). Podanie biogramu jest jednoznaczne ze zgodą na jego opublikowanie. Redakcja zastrzega sobie prawo do wprowadzenia w biogramie niemerytorycznych zmian.

Cytaty

Cytaty krótkie ujmuje się w cudzysłów i zamieszcza w ciągu tekstu wywodu odautorskiego.

Cytaty obszerne (liczące powyżej 40 słów) zapisuje się jako tzw. cytaty blokowe, czyli: bez cudzysłowu, jako odrębne akapity, złożone mniejszą czcionką (11 pkt.), z jednowierszowym odstępem przed cytatem i po nim.

W uzasadnionych przypadkach jako cytaty blokowe można zapisać cytaty krótkie.

Podając cytat z publikacji obcojęzycznej, a w tłumaczeniu własnym, należy zamieścić stosowną informację.

Wprowadzając w cytacie wyróżnienie, należy zamieścić stosowną informację.

Opuszczenie w cytacie oznacza się wielokropkiem w nawiasie kwadratowym. Przed nawiasem lub po nim należy wstawić znak interpunkcyjny, zgodnie ze źródłem:

plan tygodniowy [...], jak również miesięczny

przede wszystkim komunikacji. [...] W początkowym okresie

nie stwierdzono [...]. Naukowcy

Znaki pisma niełacińskie

Alfabet cyryliczny:

- w opisach bibliograficznych należy stosować zapis za pomocą alfabetu danego języka; dodatkowo nazwisko lub nazwiska rozpoczynające opis bibliograficzny należy podać w transkrypcji:

[Bełowa O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символы*, Индрик, Москва.

- w odsyłaczach nazwiska należy podawać tylko w transkrypcji:

(Bełowa, 2001: 34)

- w tekście odautorskim należy stosować zapis w transkrypcji; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- obowiązują zasady transkrypcji zawarte w słowniku ortograficznym języka polskiego PWN, dostępne online pod adresem: <https://sjp.pwn.pl/zasady/Transliteracja-i-transkrypcja-slowianskich-alfabetow-cyrylicznych;629693.html>.

Pozostałe systemy pisma:

- zarówno w opisach bibliograficznych, jak i w tekście odautorskim należy stosować zapis w transliteracji; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- tablice transliteracyjne dotyczące alfabetów greckiego i hebrajskiego są dostępne na stronie NUKAT: <https://centrum.nukat.edu.pl/pl/warsztat/transliteracja>.

Odsyłacze bibliograficzne – wytyczne ogólne

W SEiA źródła wskazuje się za pomocą odsyłaczy bibliograficznych wewnątrztekstowych, w formacie: (autor, rok: numer strony). Podstawą sporządzania odsyłaczy jest bibliografia.

Odwołania do strony lub stron podaje się po roku publikacji, po dwukropku:

(Święch, 2005: 46, 58–59)

Nazwiska autorów lub redaktorów jednej publikacji oddziela się przecinkiem:

(Clifford, Marcus, 1986: 178)

Odwołania dotyczące poszczególnych autorów oddziela się średnikiem. Nazwiska autorów lub redaktorów przywołuje się w kolejności alfabetycznej, a daty wydania publikacji tego samego autorstwa – w kolejności chronologicznej:

(Pisarek et al., 2017; Święch 2005, 2009a, 2009b, 2019)

Jeśli nazwisko występuje w tekście wywodu, to w nawiasie podaje się tylko rok publikacji i odwołanie do strony lub stron:

Katarzyna Trzeciak (2018: 168) dostrzega w tej analizie nawiązania do myśli Jacques'a Rancière'a.

W odsyłaczach nie stosuje się odwołań „ibidem”, „tamże”, „idem”, „tegoż” itp.

Bibliografia – wytyczne ogólne

Bibliografia może zawierać wyłącznie pozycje przywołane w opracowaniu.

Opis bibliograficzny publikacji sporządza się na podstawie jej strony tytułowej. Informacje, które są zawarte w publikacji, podaje się w języku oryginału (np. „red.”, „ed.”, „eds.”, Hrsg.”, „tłum.”, „přel.”, „transl.”, „Übers.”, „t.”, „vol.”, „Teil”, „Bd.”, „nr” „č.”, „no.”, „Nr.”).

W wypadku publikacji zwartych należy podać informację o wydawcy.

Jeśli w publikacji nie podano informacji o roku wydania, miejscu wydania, wydawcy, należy to zaznaczyć, stosując skróty łacińskie, odpowiednio: „s.a.”, „s.l.”, „s.n.”.

Numerację odnoszącą się do tomów, części, zeszytów, numerów czasopisma itp. zapisuje się zawsze cyframi arabskimi, niezależnie od zapisu źródłowego.

W tytułach angielskojęzycznych (z wyjątkiem tytułów czasopism) dużymi literami zapisuje się tylko te słowa, w których przypadku taki zapis wynika z zasad ortografii (np. na początku zdania, w nazwach własnych):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

Jeśli publikacji został nadany DOI, to należy go podać (w formie hiperłącza, jako ostatni element opisu bibliograficznego, kończąc kropką):

Yates-Doerr E., 2015, *Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala*, „American Ethnologist”, vol. 42, no. 2, s. 309–323, <https://doi.org/10.1111/amet.12132>.

Opisy bibliograficzne publikacji tego samego autora szereguje się chronologicznie. Jeśli publikacje ukazały się w tym samym roku, to do roku wydania kolejnych publikacji uszeregowanych alfabetycznie dodaje się kolejne litery alfabetu:

Święch J., 2005, *Tajemniczy świat wiatraków*, Łódź, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

Święch J., 2009a, *Czy maszyny mają duszę? Rzecz o personifikacji młynów wietrznych*, w: *Problemy muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów. Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, temat: Konserwacja zachowawcza i kreacja konserwatorska zabytków techniki, Szreniawa, 14–15 października 2008*, Szreniawa, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, s. 11–21.

Święch J., 2009b, *Współczesne problemy kolekcjonerstwa w muzealnictwie etnograficznym*, „Etnografia Nowa”, nr 1, s. 45–52.

Podstawowe wzory odsyłaczy i opisów bibliograficznych

Książka autorska:

(Sulima, 2000: 158–159)

Sulima R., 2000, *Antropologia codzienności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Praca pod redakcją:

(Clifford, Marcus, 1986: 178–179)

Clifford J., Marcus G.E., eds., 1987, *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*, California, University of California Press.

Opracowanie zamieszczone w książce (w opisie w bibliografii należy podać zakres stron):

(Blaxter, 1976: 121)

Blaxter M., 1976, *Social class and health inequalities*, w: C. Carter, J. Peel, eds., *Equalities and inequalities in health*, London, Academic Press, s. 120–135.

Opracowanie zamieszczone w czasopiśmie (w opisie w bibliografii należy podać zakres stron):

(Robotycki, 2011: 41)

Robotycki C., 2011, *Ludowe i amatorskie pisanie o historii*, „Konteksty – Polska Sztuka Ludowa. Antropologia kultury – etnografia – sztuka”, nr 1 (292), s. 40–44.

Tekst w dzienniku:

(Radziwinowicz, 2020)

Radziwinowicz W., 2020, *Ormianie przegrali wojnę*, „Gazeta Wyborcza”, 12 listopada.

Tekst opublikowany na stronie internetowej (jeśli tekst został opatrzony datą publikacji, to należy ją podać; obowiązkowe jest podanie hiperłącza oraz daty dostępu):

(Bafia, 2018)

Bafia S., 2018, 17 marca, *Konne wyścigi górskich kumoterek na liście niematerialnego dziedzictwa kultury*, Polska Agencja Prasowa, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1333611,konne-wyscigi-gorskich-kumoterek-na-liscie-niematerialnego-dziedzictwa-kultury.html> [dostęp: 14.02.2021].

Praca dyplomowa:

(Jawoszek, 2011: 33)

Jawoszek A., 2011, „Boszniacy. Literackie narracje tożsamościowe”, praca doktorska, opieka nauk. D. Gil, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Autor/redaktor – przypadki szczególne:

– autorów/redaktorów więcej niż trzech:

(Pisarek M. et al., 2017: 388)

Pisarek M. et al., 2017, *Żywność tradycyjna i regionalna jako motyw przewodni plenerowych imprez kulinarnych na Podkarpaciu*, w: D. Orłowski, red., *Przestrzeń turystyki kulturowej*, Warszawa, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, s. 373–390.

– brak informacji o autorze/redaktorze:

(Nowruz, 2013)

Nowruz, *the Iranian New Year*, 2013, PAAIA – Public Affairs Alliance of Iranian Americans. www.paaia.org/CMS/Data/Sites/1/PDFs/nowruz-2013-presentation.pdf [dostęp: 22.04.2016].

Materiały audiowizualne:

(*Śmierć jak kromka chleba*, 1994)

Śmierć jak kromka chleba [film], 1994, reż. K. Kutz, Polska, Społeczny Komitet Realizacji Filmu Fabularnego o Tragedii w Kopalni „Wujek”, Studio Filmowe Tor, Telewizja Polska.

Akt prawny, dokument:

(Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 maja 2014 r.)

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dz.U. 2014, poz. 803.

Materiały archiwalne:

Opisy bibliograficzne materiałów archiwalnych należy wyodrębnić i zamieścić przed bibliografią.

Jeśli dokument nie posiada paginacji, zamieszcza się informację: „s.p.”

Wzory:

– pierwszy odsyłacz:

(Archiwum Diecezjalne w Gdańsku [dalej: ADG], sygn. KM/78: 98)

(archiwum własne [dalej: AW], R1: 3)

(Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu [dalej: APTLW], nr inw. 329: s.p.)

– kolejny odsyłacz:

(ADG, sygn. KM/79: 54)

(AW, R24: 6)

(APTLW, nr inw. 329: s.p.)

– opisy bibliograficzne:

Archiwum Diecezjalne w Gdańsku, księgi metrykalne:

– sygn. KM/78, śluby, Strzelno, 1885–1944, t. 12;

– sygn. KM/79, śluby, Strzelno, 1944–1960, t. 1.

Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego, transkrypcje wywiadów z badań własnych, sygn. 13584–13587, 13589–13591, 13593, 13594.

Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu, nr inw. 329, I. Webersfeld-Chruścielowa, „Pies w wierzeniach ludowych”.

Archiwum własne autora, transkrypcje wywiadów z badań własnych:

- R 1, Iwan P., 57 lat, Wierchowina (gospodarz);
- R 2, Maria P., 55 lat, Wierchowina (gospodyni);
- ...
- R 35, Sasza, 50 lat (*watah*, połonina Kręta).

Materiał ilustracyjny

Fotografie, ilustracje, wykresy itp. należy zamieścić w odpowiednim miejscu w artykule, opatrując podpisem, według wzoru (jeśli źródłem jest publikacja itp., należy podać pełny opis bibliograficzny; pozycję należy wpisać również do bibliografii):

Fot. 1. Obozowisko Pasztunów, zachodni Pakistan (fot. J. Stolarski, lipiec 2005)

Il. 1. Tradycyjny strój zamężnej Pasztunki

Źródło: K. Wolski, 1978, *Pakistan. Dzieje ziemi i państwa*, Warszawa, Książka i Wiedza, s. 57.

Wykres 1. Język matczyny respondentów

Źródło: Opracowanie własne.

Należy podać także ewentualne pozostałe informacje, których zamieszczenia wymaga właściciel praw autorskich i pokrewnych do danego materiału.

Fotografie, ilustracje itp. należy przekazać jako osobne pliki, w formacie: .jpg, .gif, .bmp, .png lub .tif. Pliki powinny mieć rozdzielczość co najmniej 300 dpi (przy wymiarze w skali 1:1, tzn. jeśli na potrzeby publikacji zdjęcie ma być powiększone, rozdzielczość powinna być odpowiednio większa).

Wykresy należy przekazać jako osobne pliki, w formacie np. .docx, .xls, .xlsx. Plik powinien być edytowalny (musi zawierać metadane).

Prawa autorskie

Autorzy są odpowiedzialni za uzyskanie i przekazanie Redakcji SEiA pozwolenia na publikację zamieszczonych w swoim opracowaniu materiałów ilustracyjnych i tekstowych, jeśli wymagają tego przepisy ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych (por. oświadczenie autora opracowania: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artykul_w_czasopiśmie-cc.pdf; ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Złożenie tekstu do druku oznacza zgodę na druk bez otrzymania honorarium autorskiego.

Redakcja zastrzega sobie prawo do ostatecznej decyzji o zakwalifikowaniu tekstu do druku.

Opracowanie w języku innym niż polski

Wymagane elementy opracowania

Opracowanie w języku angielskim

Punkty 1e–1g, 3 dotyczą tylko artykułów.

1. Informacje wprowadzające, zamieszczone na pierwszej stronie opracowania, w następującej kolejności:

a) imię i nazwisko autora

b) pełna oryginalna nazwa ośrodka, który autor reprezentuje

c) ORCID

d) tytuł opracowania

e) abstrakt (maksymalnie 700 znaków, licząc ze spacjami)

f) słowa kluczowe (maksymalnie 5 słów)

g) w pierwszym przypisie dolnym (oznaczonym gwiazdką: *, z odnośnikiem po tytule artykułu): informacja o źródłach finansowania badań przedstawionych w opracowaniu (pełna nazwa grantu lub grantów, badań statutowych, z dokładnymi nazwami instytucji finansujących badania, czas realizacji itd.).

2. Tekst główny.

3. Bibliografia.

4. Biogram (stopień naukowy, miejsce pracy, obszar zainteresowań naukowych, najważniejsze publikacje, adres e-mail). Podanie biogramu jest jednoznaczne ze zgodą na jego opublikowanie. Redakcja zastrzega sobie prawo do wprowadzenia w biogramie niemerytorycznych zmian.

Opracowanie w języku innym niż polski i angielski

Punkty 1f-1i, 3 dotyczą tylko artykułów.

1. Informacje wprowadzające, zamieszczone na pierwszej stronie opracowania, w następującej kolejności:

- a) imię i nazwisko autora
- b) pełna oryginalna nazwa ośrodka, który autor reprezentuje
- c) ORCID
- d) tytuł opracowania
- e) tytuł opracowania w tłumaczeniu na język angielski
- f) abstrakt w języku angielskim (maksymalnie 700 znaków, licząc ze spacjami)
- g) słowa kluczowe w tłumaczeniu na język angielski
- h) słowa kluczowe w języku opracowania (maksymalnie 5 słów)
- i) w pierwszym przypisie dolnym (oznaczonym gwiazdką: *, z odnośnikiem po tytule artykułu): informacja o źródłach finansowania badań przedstawionych w opracowaniu (pełna nazwa grantu lub grantów, badań statutowych, z dokładnymi nazwami instytucji finansujących badania, czas realizacji itd.).

2. Tekst główny.

3. Bibliografia.

4. Biogram w języku opracowania i w języku angielskim (stopień naukowy, miejsce pracy, obszar zainteresowań naukowych, najważniejsze publikacje, adres e-mail). Podanie biogramu jest jednoznaczne ze zgodą na jego opublikowanie. Redakcja zastrzega sobie prawo do wprowadzenia w biogramie niemerytorycznych zmian.

Cytaty

Cytaty krótkie ujmuje się w cudzysłów i zamieszcza w ciągu tekstu wywodu odautorskiego.

Cytaty obszerne (liczące powyżej 40 słów) zapisuje się jako tzw. cytaty blokowe, czyli: bez cudzysłowu, jako odrębne akapity, złożone mniejszą czcionką (11 pkt.), z jednowierszowym odstępem przed cytatem i po nim.

W uzasadnionych przypadkach jako cytaty blokowe można zapisać cytaty krótkie.

Podając cytat z publikacji obcojęzycznej, a w tłumaczeniu własnym, należy zamieścić stosowną informację.

Wprowadzając w cytacie wyróżnienie, należy zamieścić stosowną informację.

Opuszczenie w cytacie oznacza się wielokropkiem w nawiasie kwadratowym: [...]. Przed nawiasem lub po nim należy wstawić znak interpunkcyjny, zgodnie ze źródłem.

Znaki pisma niełacińskie

Alfabet cyrylicy:

- w opisach bibliograficznych należy stosować zapis za pomocą alfabety danego języka; dodatkowo nazwisko lub nazwiska rozpoczynające opis bibliograficzny należy podać w transkrypcji albo w transliteracji, zależnie od przyjętej zasady, np.:

[Belova O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- w odsyłaczach nazwiska należy podawać tylko w transkrypcji albo w transliteracji:

(Belova, 2001: 34)

- w tekście odautorskim należy stosować zapis w transkrypcji albo w transliteracji, zależnie od przyjętej zasady; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- obowiązują zasady transkrypcji lub transliteracji odpowiednie do języka artykułu;
- w wypadku artykułu w języku angielskim obowiązują zasady transliteracji opracowane przez American Library Association i Library of Congress, zob. <http://www.loc.gov/catdir/cpso/roman.html>.

Pozostałe systemy pisma:

- zarówno w opisach bibliograficznych, jak i w tekście odautorskim należy stosować zapis w transliteracji; w uzasadnionych wypadkach można podać równocześnie zapis oryginalny;
- obowiązują zasady transliteracji odpowiednie do języka artykułu;

– w wypadku artykułu w języku angielskim obowiązują zasady transliteracji opracowane przez American Library Association i Library of Congress, zob. <http://www.loc.gov/catdir/cpso/roman.html>.

Odsyłacze bibliograficzne – wytyczne ogólne

Opracowanie w języku angielskim

W tekstach angielskojęzycznych obowiązuje tzw. styl Chicago; zob. *Chicago manual of style*, wariant “author and date”, https://www.chicagomanualofstyle.org/tool_citationguide/citation-guide-html.

Opracowanie w języku innym niż angielski

W SEiA źródła wskazuje się za pomocą odsyłaczy bibliograficznych wewnątrztekstowych, w formacie: (autor, rok: numer strony). Podstawą sporządzania odsyłaczy jest bibliografia.

Odwołania do strony lub stron podaje się po roku publikacji, po dwukropku:

(Święch, 2005: 46, 58–59)

Nazwiska autorów lub redaktorów jednej publikacji oddziela się przecinkiem:

(Clifford, Marcus, 1986: 178)

Odwołania dotyczące poszczególnych autorów oddziela się średnikiem. Nazwiska autorów lub redaktorów przywołuje się w kolejności alfabetycznej, a daty wydania publikacji tego samego autorstwa – w kolejności chronologicznej:

(Pisarek et al., 2017; Święch 2005, 2009a, 2009b, 2019)

Jeśli nazwisko występuje w tekście wywodu, to w nawiasie podaje się tylko rok publikacji i odwołanie do strony lub stron:

...Jan Święch (2005: 33)...

W odsyłaczach nie stosuje się odwołań „ibidem”, „tamże”, „idem”, „tegoż” itp.

Bibliografia – wytyczne ogólne

Bibliografia może zawierać wyłącznie pozycje przywołane w opracowaniu.

Opis bibliograficzny publikacji sporządza się na podstawie jej strony tytułowej.

W artykule angielskojęzycznym, niezależnie od języka opisywanej publikacji, informacje w opisie następujące po tytule podaje się w języku angielskim, stosując odpowiednie skróty (np. „ed.”, „eds.”, „transl.”, „vol.”, „no.”).

W artykułach w językach innych niż angielski, informacje, które są zawarte w opisywanej publikacji, podaje się w języku oryginału (np. „red.”, „ed.”, „eds.”, Hrsg.”, „tłum.”, „přel.”, „transl.”, „Übers.”, „t.”, „vol.”, „Teil”, „Bd.”, „nr”, „č.”, „no.”, „Nr.”).

W tytułach angielskojęzycznych (z wyjątkiem tytułów czasopism) dużymi literami zapisuje się tylko te słowa, w których przypadku taki zapis wynika z zasad ortografii (np. na początku zdania, w nazwach własnych):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

W opracowaniach angielskojęzycznych elementy opisu oddziela się następująco:

Sulima, Roch. 2000. *Antropologia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W opracowaniach w innych językach elementy opisu oddziela się przecinkami:

Sulima R., 2000, *Antropologia codzienności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Publikacja zwarta – należy podać informację o wydawcy.

Praca pod redakcją – nazwiska redaktorów podaje się jako pierwszy element opisu.

Publikacja niesamoistna (np. artykułu w pracy zbiorowej, czasopiśmie) – należy podać zakres stron, na których znajduje się dana publikacja.

Tekst opublikowany na stronie internetowej – jeśli tekst został opatrzony datą publikacji, to należy ją podać; obowiązkowe jest podanie hiperłącza oraz daty dostępu.

Jeśli w publikacji nie podano informacji o roku wydania, miejscu wydania, wydawcy, należy to zaznaczyć, stosując skróty łacińskie, odpowiednio: „s.a.”, „s.l.”, „s.n.”.

Jeśli publikacji został nadany DOI, to należy go podać (w formie hiperłącza, jako ostatni element opisu bibliograficznego, kończąc kropką).

Numerację odnoszącą się do tomów, części, zeszytów, numerów czasopisma itp. zapisuje się zawsze cyframi arabskimi, niezależnie od zapisu źródłowego.

Opisy bibliograficzne publikacji tego samego autora szereguje się chronologicznie. Jeśli publikacje ukazały się w tym samym roku, to do roku wydania kolejnych publikacji uszeregowanych alfabetycznie dodaje się kolejne litery alfabetu.

W pozostałym zakresie należy stosować zasady sporządzania opisów bibliograficznych odpowiednie do języka artykułu.

W opracowaniach angielskojęzycznych obowiązuje tzw. styl Chicago; zob. *Chicago manual of style*, wariant "author and date", https://www.chicagomanualofstyle.org/tool_citationguide/citation-guide-html.

Materiał ilustracyjny

Fotografie, ilustracje, wykresy itp. należy zamieścić w odpowiednim miejscu w artykule, opatrując podpisem.

W wypadku materiałów nieautorskich, w podpisie należy zamieścić informację o autorstwie. Pod podpisem należy zamieścić źródło. Jeśli źródłem jest publikacja itp., należy podać pełny opis bibliograficzny (pozycję należy wpisać również do bibliografii). Należy podać także ewentualne pozostałe informacje, których zamieszczenia wymaga właściciel praw autorskich i pokrewnych do danego materiału.

Fotografie, ilustracje itp. należy przekazać jako osobne pliki, w formacie: .jpg, .gif, .bmp, .png lub .tif. Pliki powinny mieć rozdzielczość co najmniej 300 dpi (przy wymiarze w skali 1:1, tzn. jeśli na potrzeby publikacji zdjęcie ma być powiększone, rozdzielczość powinna być odpowiednio większa).

Wykresy należy przekazać jako osobne pliki, w formacie np. docx, .xls, .xlsx. Plik powinien być edytowalny (musi zawierać metadane).

Prawa autorskie

Autorzy są odpowiedzialni za uzyskanie i przekazanie Redakcji SEiA pozwolenia na publikację zamieszczonych w swoim opracowaniu materiałów ilustracyjnych i tekstowych, jeśli wymagają tego przepisy ustawy o prawie

autorskim i prawach pokrewnych (por. oświadczenie autora opracowania: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artykul_w_czasopismie-cc.pdf; ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Złożenie tekstu do druku oznacza zgodę na druk bez otrzymania honorarium autorskiego.

Redakcja zastrzega sobie prawo do ostatecznej decyzji o zakwalifikowaniu tekstu do druku.

Information for the authors

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 21, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)

The journal calls for papers on an on-going basis, and for thematic issues – according to the schedule posted on: <https://www.journals.us.edu.pl/index.php/SEIA/index> (Call for Papers).

The volume of the text for publication as a scientific article should be between 12 and 17 pages of standardised print, the volume of the text of an another type (like report, review) should be 8 pages of standardised print at most.

The text should be saved in a Word, LibreOffice Writer or OpenOffice Writer file, with the following parameters: A4 format, margins of 2.5 cm each, pages numbered at the bottom footer, 12-point Times New Roman font, spacing 1.5 lines. A new paragraph should be started with an indent (1,0 cm).

Papers in English

The required elements of the paper

Points 1e–1h and 3 apply only to articles.

1. Introductory information, placed on the first page of the paper, in the following order:

- a) author's first name and surname
- b) full original name of the centre the author represents
- c) ORCID
- d) title of the paper
- e) abstract in English (maximum 700 characters, including spaces)
- f) keywords (maximum 5 words)
- g) optionally: keywords translated into Polish
- h) in the first footnote (marked with an asterisk: *, with a reference after the article title): information on the sources of financing of the research presented in the paper (full name of the grant(s), statutory research, with precise names of institutions financing the research, time of conduct etc.)

2. Main body of the text.
3. Bibliography.
4. Biographical entry (academic degree, place of work, area of scientific interest, major publications, e-mail address). Providing a biographical entry implies consent for its publication. The editorial staff reserves the right to make non-substantial changes in the biographical entry.

Quotations

Short quotations are put between quotation marks and placed within the text of the author's disquisition.

Long quotations (more than 40 words) are written as the so-called block quotations, i.e. without quotation marks, as separate paragraphs, in smaller font (11 points), with an extra space before and after the quotation.

In justified cases short quotations may be written as block quotations.

When giving short quotations from foreign language publications, in own translations, an appropriate note information must be included.

When putting special typeface in the quotation, an appropriate note information must be included.

An omission in a quotation is indicated by an ellipsis in square brackets: [...]. A punctuation mark should be inserted before or after the brackets, according to the source.

Non-Latin characters

Cyrillic alphabets:

- bibliographic descriptions should use the alphabet of the given language; in addition, the name(s) beginning the bibliographic description should be given in transliteration:

[Belova O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символы*, Индрик, Москва.

- in references names must be given in transliteration only:

(Belova, 2001: 34)

- transliteration should be used in the author's text; where appropriate, the original text may be given at the same time;

- transliteration rules developed by the American Library Association and Library of Congress should be followed, c.f. <http://www.loc.gov/catdir/cpso/roman.html>.

Other writing systems:

- both in biographical descriptions and in the author’s text use transliterated text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- transliteration rules developed by the American Library Association and Library of Congress should be followed, c.f. <http://www.loc.gov/catdir/cpso/roman.html>.

In-text citations and bibliography – general guidelines

In papers in English, sources are cited in the “author and date” system, in-text citations and bibliography are prepared in accordance with Chicago style; see *Chicago manual of style*, https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-2.html.

The bibliography may include only items referred to in the paper.

The bibliographic description of a publication is prepared on the basis of a title page. Regardless of the language of the publication, the information following the title must be given in English, using appropriate abbreviations (e.g. “ed.”, “eds.”, “transl.”, “vol.”, “no.”).

In the book, provide information about the publisher.

If the publication does not specify the year of publication, place of publication or publisher, this should be indicated by using the Latin abbreviations, respectively: “s.a.”, “s.l.”, “s.n.”.

The numbering relating to volumes, parts, notebooks, journal issue, etc. are always written in Arabic numerals, regardless of the source notation.

In English-language titles (except for the titles of journals), words are capitalised only where required by spelling rules (e.g. at the beginning of sentences, in proper names):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

If a DOI has been assigned to the publication, it must be provided (in the form of a hyperlink, as the last element of the bibliographic description, ended with a full-stop):

Yates-Doerr, Emily. 2015. "Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala." *American Ethnologist* 42, no. 2: 309–323. <https://doi.org/10.1111/amet.12132>.

Bibliographic descriptions of publications by the same author are arranged chronologically. If publications appeared in the same year, successive letters of the alphabet are added to the year of publication in alphabetical order:

Święch, Jan. 2005. *Tajemniczy świat wiatraków*. Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

Święch, Jan. 2009a. "Czy maszyny mają duszę? Rzecz o personifikacji młynów wietrznych." In *Problemy muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów. Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, temat: Konserwacja zachowawcza i kreacja konserwatorska zabytków techniki, Szreniawa, 14–15 października 2008*, 11–21. Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego.

Święch, Jan. 2009b. "Współczesne problemy kolekcjonerstwa w muzealnictwie etnograficznym." *Etnografia Nowa* 1: 45–52.

Basic models of references and bibliographic descriptions

Author's book:

(Sulima 2000, 158–159)

Sulima, Roch. 2000. *Antropologia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Translated book:

(Lahiri 2016, 178–179)

Lahiri, Jhumpa. 2016. *In other words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf.

Edited by:

(Clifford and Marcus 1986, 178–179)

Clifford, James, and George E. Marcus. Eds. 1987. *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*. California: University of California Press.

A paper included in a book (specify the number of pages in the description in the bibliography):

(Blaxter 1976, 121)

Blaxter, Mark. 1976. "Social class and health inequalities." In *Equalities and inequalities in health*, edited by John Peel, J.O. Carter, 120–135. London: Academic Press.

A paper included in a journal (specify the number of pages in the description in the bibliography:)

(Robotycki 2011, 41)

Robotycki, Czesław. 2011. "Ludowe i amatorskie pisanie o historii." *Konteksty – Polska Sztuka Ludowa. Antropologia Kultury – Etnografia – Sztuka* 1(292): 40–44.

Text in a journal:

(Radziwinowicz 2020)

Radziwinowicz, Waław. 2020. "Ormianie przegrali wojnę." *Gazeta Wyborcza*, November 12, 2020.

A text published on a website (if the text has a date of publication, this should be given; it is mandatory to provide a hyperlink and the date of access):

(Bafia 2018)

Bafia, Szymon. 2018, March 17. "Konne wyścigi góralskich kumoterek na liście niematerialnego dziedzictwa kultury." Polska Agencja Prasowa. Accessed May 1, 2020. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1333611,-konne-wyścigi-góralskich-kumoterek-na-liscie-niematerialnego-dziedzictwa-kultury.html>.

Diploma dissertation:

(Jawoszek 2011, 33)

Jawoszek, Agata. 2011. *Boszniacy. Literackie narracje tożsamościowe*. PhD diss. D. Gil. Kraków: Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Illustrative material

Photographs, illustrations, diagrams, etc. should be inserted in an appropriate place in the article, with a caption, according to the model (if the source is a publication, etc., a full bibliographic description should be given; the item should also be written in the bibliography):

Photo 1. Pashtuns' camp, western Pakistan (fot. J. Stolarski, July 2005)

Il. 1. Traditional costume of a married Pashtun woman

Source: Krzysztof Wolski. 1978. *Pakistan. Dzieje ziemi i państwa*, 57. Warszawa: Książka i Wiedza.

Chart 1. Respondents' native tongue

Source: Own study.

Also any other information required by the owner of copyright or related rights in the material must be included.

Photographs, illustrations etc. should be submitted as separate files, in the format: .jpg, .gif, .bmp, .png or .tif. The files should have a minimum resolution of 300 dpi (at a scale of 1:1, i.e. if the photo is to be enlarged for the purpose of publication, the resolution should be appropriately greater).

Charts should be submitted as separate files, in a format, for example, docx, .xls, .xlsx. A file should be editable (must contain metadata).

Copyrights

The authors are responsible for obtaining and submitting to the SEiA Editorial Office permission to publish the illustrative and textual materials if required under the Copyright and Neighbouring Rights Act (c.f. the paper's author's statement: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artykul_w_czaso_pismie-cc.pdf; the Copyright and Neighbouring Rights Act: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Submitting a text for printing means permission for printing without receiving a royalty.

The editorial staff reserves the right to a final decision to qualify the text for printing.

Papers in languages other than English

The required elements of the paper

Paper in Polish

Points 1f–1i and 3 apply only to articles.

1. Introductory information, placed on the first page of the paper, in the following order:
 - a) author's first name and surname
 - b) full name of the centre the author represents
 - c) ORCID
 - d) title of the paper
 - e) optionally: title of the paper translated into English
 - f) abstract in Polish or English (maximum 700 characters, including spaces)
 - g) optionally: keywords translated in English
 - h) keywords in Polish (maximum 5 words)
 - i) in the first footnote (marked with an asterisk: *, with a reference after the article title): information on the sources of financing of the research presented in the paper (full name of the grant(s), statutory research, with precise names of institutions financing the research, time of conduct etc.)
2. Main body of the text.
3. Bibliography.
4. Biographical entry in Polish and optionally in English (academic degree, place of work, area of scientific interest, major publications, e-mail address). Providing a biographical entry implies permission to its publication. The editorial staff reserves a right to make non-content related changes in the biographical entry.

Papers in languages other than Polish and English

Points 1f–1i and 3 apply only to articles.

1. Introductory information, placed on the first page of the paper, in the following order:

- a) author's first name and surname
 - b) full original name of the centre the author represents
 - c) ORCID
 - d) title of the paper
 - e) title of the paper translated into English
 - f) abstract in English (maximum 700 characters, including spaces)
 - g) keywords translated in English
 - h) keywords in the language of the Paper (maximum 5 words)
 - i) in the first footnote (marked with an asterisk: *, with a reference after the article title): information on the sources of financing of the research presented in the paper (full name of the grant(s), statutory research, with precise names of institutions financing the research, time of conduct etc.).
2. Main body of the text.
 3. Bibliography.
 4. Biographical entry in the language of the paper and in English (academic degree, place of work, area of scientific interest, major publications, e-mail address). Providing a biographical entry implies permission to its publication. The editorial staff reserves a right to make non-content related changes in the biographical entry.

Quotations

Short quotations are put between quotation marks and placed within the text of the author's disquisition.

Long quotations (more than 40 words) are written as the so-called block quotations, i.e. without quotation marks, as separate paragraphs, in smaller font (11 points), with an extra space before and after the quotation.

In justified cases short quotations may be written as block quotations.

When giving short quotations from foreign language publications, in own translations, relevant information must be included.

When putting special typeface in the quotation, an appropriate note information must be included.

An omission in a quotation is indicated by an ellipsis in square brackets: [...]. A punctuation mark should be inserted before or after the brackets, according to the source.

Non-Latin characters

Papers in Polish

Cyrillic alphabets:

- bibliographic descriptions should use the alphabet of the given language; in addition, the name(s) beginning the bibliographic description should be given in transcription:

[Bełowa O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- in references names must be given in transcription only:

(Bełowa, 2001: 34)

- transcription should be used in the author's text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- applicable are the transcription rules in the PWN dictionary of Polish spelling, available at: <https://sjp.pwn.pl/zasady/Transliteracja-i-transkrypcja-slowianskich-alfabetow-cyrylickich;629693.html>.

Other writing systems:

- both in biographical descriptions and in the author's text use transliterated text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- transliteration tables concerning Greek and Hebrew alphabets are available at the website of NUKAT: <https://centrum.nukat.edu.pl/pl/warsztat/transliteracja>.

Papers in languages other than Polish and English

Cyrillic alphabets:

- bibliographic descriptions should use the alphabet of the given language; in addition, the name(s) beginning the bibliographic description should be given in transcription or transliteration, depending on the adopted rule, e.g.:

[Belova O.W.] Белова О.В., 2001, *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*, Индрик, Москва.

- in references names must be given only in transcription or transliteration:

(Belova, 2001: 34)

- use transcription or transliteration in the author’s text, depending on the adopted rule; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- applicable are transcription or transliteration rules appropriate for the language of the article.

Other writing systems:

- both in biographical descriptions and in the author’s text use transliterated text; where appropriate, the original text may be given at the same time;
- applicable are transliteration rules appropriate for the language of the article.

In-text citations – general guidelines

SEiA sources are indicated by means of in-text bibliographic cross-references, in the format: (author, year: page number). The basis for references is the bibliography.

References to a page or pages are given after the year of publication, after a colon:

(Święch, 2005: 46, 58–59)

Names of authors or editors of one publication are separated by a comma:

(Clifford, Marcus, 1986: 178)

References concerning particular authors are separated by a semicolon. Names of authors or editors are cited in alphabetical order and the dates of publication of individual publications by the same author are cited in chronological order:

(Pisarek et al., 2017; Święch 2005, 2009a, 2009b, 2019)

If a name occurs in the text of the argument, only the year of publication and a reference to the page or pages are given in brackets:

...Jan Święch (2005: 33)...

“Ibidem”, “idem”, “thereof” etc. are not used in references.

Bibliography – general guidelines

The bibliography may include only items referred to in the study.

The bibliographic description of a publication is prepared on the basis of a title page. Information included in the publication are given in the language of the original (e.g. “red.”, “ed.”, “eds.”, “Hrsg.”, “tłum.”, “přel.”, “transl.”, “Übers.”, “t.”, “vol.”, “Teil”, “Bd.”, “nr.”, “č.”, “no.”, “Nr.”).

In English-language titles (except for the titles of journals), words are capitalised only where required by spelling rules (e.g. at the beginning of sentences, in proper names):

Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala

Particular elements of the description are separated with comas:

Sulima R., 2000, *Antropologia codzienności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Book – provide information about the publisher.

Work edited by – names of the editors are given as the first element of the description;

Clifford J., Marcus G.E., eds., 1987, *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*, California, University of California Press.

Non-autonomous publication (e.g. an article in a joint publication, journal) – the pages where the given publication is included should be specified at the end.

A text published on a website – if the text has a date of publication, this should be given; it is mandatory to provide a hyperlink and the date of access.

If the publication does not specify the year of publication, place of publication or publisher, this should be indicated by using the Latin abbreviations, respectively: “s.a.”, “s.l.”, “s.n.”.

If a DOI has been assigned to the publication, it must be provided (in the form of a hyperlink, as the last element of the bibliographic description, ended with a full-stop):

Yates-Doerr E., 2015, *Does meat come from animals? A multispecies approach to classification and belonging in Highland Guatemala*, “American Ethnologist”, vol. 42, no. 2, p. 309–323, <https://doi.org/10.1111/amet.12132>.

The numbering relating to volumes, parts, notebooks, journal issues, etc. are always written in Arabic numerals, regardless of the source notation.

Bibliographic descriptions of publications by the same author are arranged chronologically. If publications appeared in the same year, successive letters of the alphabet are added to the year of publication in alphabetical order.

Within the remaining scope, follow the rules of preparing bibliographic description relevant for the language of the article.

Illustrative material

Photographs, illustrations, charts, etc. should be placed in an appropriate place in the article and provided with a caption.

In the case of non-proprietary material, the caption should provide information about the author. Place the source under the caption. If the publication is a source etc., a full bibliographic description should be provided (the item should also be written in the bibliography). Also any other information required by the owner of copyright or related rights in the material must be included.

Photographs, illustrations etc. should be submitted as separate files, in the format: .jpg, .gif, .bmp, .png or .tif. The files should have a minimum resolution of 300 dpi (at a scale of 1:1, i.e. if the photo is to be enlarged for the purpose of publication, the resolution should be appropriately greater).

Charts should be submitted as separate files, in a format, for example, docx, .xls, .xlsx. A file should be editable (must contain metadata).

Copyrights

The authors are responsible for obtaining and submitting to the SEiA Editorial Office permission to publish the illustrative and textual materials if required under the Copyright and Neighbouring Rights Act (c.f. the paper's author's statement: https://wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/oswiadczenie_autora-artykul_w_czaso_pismie-cc.pdf; the Copyright and Neighbouring Rights Act: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940240083>).

Submitting a text for printing means permission for printing without receiving a royalty.

The editorial staff reserves the right to a final decision to qualify the text for printing.

Redakcja i korekta tekstów w języku polskim /
Copy editing and proofreading of the texts in Polish
Anna U. Piłśniak

Redakcja artykułu w języku angielskim / Copy editing of the article in English
Gabriela Marszolek

Korekta artykułu w języku angielskim / Proofreading of the article in English
Tomasz Kalaga

Redakcja artykułu w języku słowackim / Copy editing and proofreading of the article in Slovak
Marta Buczek

Projekt okładki i strony tytułowej / Cover and title page design
Anna Krasnodębska-Okreglicka

Grafika na pierwszej stronie okładki / Graphic on the front cover
Krzysztof Marek Bąk

Redakcja techniczna / Layout
Małgorzata Pleśniar

Projekt stron działowych, przygotowanie ilustracji do druku, łamanie /
Division pages design, preparation of illustrations for printing, typesetting
Anna U. Piłśniak

Złożono krojami / Fonts used in the layout
Fake Smiths, Minion Pro, Myriad Pro

Redakcja SEiA i Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego składają podziękowania
Panu Profesorowi Krzysztofowi Markowi Bąkowi za udostępnienie grafiki
zamieszczonej na okładce oraz Panu Laurentowi Savoie (Paintblack Éditions),
twórcy kroju Fake Smiths, za zgodę na wykorzystanie kroju.

The editorial team and Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego would like to thank
Professor Krzysztof Marek Bąk for sharing the graphic used in the cover design
and Mr Laurent Savoie (Paintblack Éditions), designer of the Fake Smiths typeface,
for permission to use the typeface.

Exlibris – Krzysztof Marek Bąk

kmbakexlibris.wixsite.com/exlibris

<https://www.instagram.com/krzysztof.marek.bak/>

Paintblack Éditions

paintblackeditions.org

https://www.instagram.com/paintblack_font/

Wydawca / Publisher

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
wydawnictwo@us.edu.pl, wydawnictwo.us.edu.pl

Ark. druk. 10,5. Ark. wyd. 12,0

SEiA

Egzemplarz bezpłatny

ISSN 2353-9860

14

9 772353 986102

Więcej o książce

